

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

МУҚИМЖОН ҚИРҒИЗБОЕВ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ:

СИЁСИЙ

**партиялар
мафкўралар
маданиятлар**

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИ БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

Масъул муҳаррир:

А. АЗИЗХУЖАЕВ, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

И. ЭРГАШЕВ, сиёсатшунослик фанлари доктори, профессор,

Н. ЖҮРАЕВ, сиёсий фанлар номзоди,

Ф. ЭРГАШЕВ, тарих фанлари номзоди, доцент.

Қирғизбоев М.

Фуқаролик жамияти: Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар.—Т.: «Шарқ», 1998.— 160 б.

Сарл. олдиди: ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.

Миллий истиқлол мамлакатимизда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш учун шарт-шароитлар яратди. Давлат ва ҳукумат томонидан амалга оширилаётган чуқур ислоҳотларнинг пировард мақсади ҳам республикадаги давлатчилик ва жамият ривожини миллий-маънавий қадриятларни асраган ҳолда илғор хорижий мамлакатлар қаторидан ўрин эгаллашга қаратилган.

Мазкур монографияда фуқаролик жамияти тўғрисида умумий тушунчалар, унинг асосий белгиларидан бири бўлган кўппартиявийлик тизимининг етакчи хорижий мамлакатлардаги шаклланиш жараёнлари, партиявий тизимлар, типологиялар ва уларга доир бошқа назарий билимлар, сиёсий мафкуралар ва сиёсий маданиятлар тўғрисида замонавий сиёсий фанлар талқинлари баён қилинади. Шунингдек, республика ҳукуматининг фуқаролик жамияти ва кўппартиявийлик тизимини барпо этиш йўлидаги ислоҳотлари илмий таҳлил қилинади.

Монография етакчи хорижий мамлакатларда фуқаролик жамиятини қарор топтириш, кўппартиявийлик тизимини шакллантириш, демократик метёрлардаги сиёсий маданиятни юксалтириш тажрибаларини ўрганишга қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ушбу асар Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси сиёсий фанлар кафедраси ҳамда Ёшлар иуаммолари институтида амалга оширилган илмий изланишлар асосида яратилди.

ББК 66.7

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти,
1998.

КИРИШ

1991 йилнинг 1 сентябри ўзбек халқи тарихида буюк воқелик — Миллий истиқлол куни сифатида жой олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан мамлакат миллий мустақиллигининг эълон қилиниши Ўзбекистонда бутунлай янги ҳаёт ва янги давр бошланганлигини билдирар эди.

Ҳозирги республикамиз ҳудудида бир неча минг йиллардан буён ўз тарихий давлати ва миллий мустақиллигига эга бўлган, Турон, Давон, Хоразм, Темурийлар давлати, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Хева хонлиги каби турли номлардаги мустақил мамлакатлар бўлиб яшаган қадимий халқ узоқ давом этган мустамакачилик зулмидан, коммунистик мафкура тазйиқидан озод бўлди. Лекин бу миллий озодлик жуда ҳам қимматга тушди. 135 йилдан ортиқроқ давом этган истибдод зулми халқнинг ижтимоий-сиёсий, руҳий ҳолатига чуқур салбий таъсир қилган эди. Тарихий ўтмишга бутунлай ёт бўлган мафкура ва шу зайдда шакланган дунёқараш халқнинг ўзлигини англаш, мустақил ҳаёт қуриш йулидаги катта тусиқ эди. Қолаверса, халқимизда янги тузумга утиш ва янги жамият қуриш тажрибаси ҳам йўқ эди.

Жамият ва давлатни бошқариш, ҳужалик юритиш, ишлаб чиқариш усули жараёнларида яккаҳоқим мафкура тазйиқи остида кун кечирган халқнинг ўтмиш тузумдан қолган мерос ва тажрибаси халқаро ҳуқуқ улчовлари, демократик жамият қуришнинг ҳеч бир талабларига жавоб бермас эди. Дунёқараш ва руҳиятга, менталитет ва яшаш тарзига, умуминсоний қадриятларга бутунлай ёт одатлар, анъаналар, яшаш усуллари сингиб улгурган эди.

Шундай бир шароитларда мамлакатнинг мустақил деб эълон қилиниши тарихий зарурият эди. Ёш мустақил Республика ривожланишнинг унлаб йуллари, юзлаб шаклу шамоийли, хорижий тажрибаларни танлаш ҳуқуқига эга эди. Лекин юртбоши ва у бошчилик қилаётган ҳукумат Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йулини танлади. Бу йул — мамлакат ривожининг бир неча минг йиллар

давомида шаклланган миллий қадриятлари, тарихий тажрибаларидан нафақат фойдаланиш, балки уни тиклаш, шунингдек, жаҳондаги энг илғор давлатчилик тажрибаларини миллий ўзлик билан уйғунлаштириш йўли эди. Бу йўл утмиш ва ҳозирги дунё тараққиётининг барча мукамаллиги ва аччиқ тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда белгиланди ва унинг йўналиши Президентимизнинг асарларида аниқ ва равшан кўрсатиб берилди.

Президент И. А. Каримов томонидан демократик жамият ва ҳуқуқий давлат қуришга доир беш тамойилнинг ишлаб чиқиши, шунингдек, унинг асарларида мужассамлашган дастурий назарий йўл-йўриқлардан кўриниб турибдики, мамлакатимиз илғор демократик давлатлар қаторидан узига муносиб ўрин эгаллашга интилоқда, республикада фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг белгилари таркиб топиб бормоқда.

Маълумки, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири, бу — жамиятнинг кўп партиявийлик асосида ривожланиши, барча даражадаги сайловларнинг кўппартиявийлик асосида утказилиши, шунга ҳамоҳанг тарзда фуқаролар дунёқараши ва сиёсий маданиятининг юксалиб боришидир.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришда 1996 йилнинг август ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессияси муҳим ўрин тутди. Сессияда Президентимиз И. А. Каримов «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари» мавзусида сузлаган нутқида жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, волонтаризм, авторитар тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо бўлмаслигига жиддий кафолат бериб бўлмаслигини айтган эди.¹

Фуқаролик жамиятининг давлат, сиёсий ва ижтимоий институтлар билан муносабатлари, шунингдек, узаро ҳаракатлари, тавсифлари ва шакллариининг ривожланиб бориши каби жараёнлар сиёсатшўнослик фанининг муҳим тадқиқот объектидир. Бунинг сабаби шундаки, ҳозирги даврга келиб фуқаролик жамияти сиёсий

¹ Қаранг: Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 26—27-бетлар.

ҳокимиятнинг мутлақ ҳукмрон кучга айланиб кетмаслигининг кафолати сифатида сиёсий ҳокимият билан жамият ўртасидаги мувозанатни сақлаб келмоқда.

Фуқаролик жамиятига ўтиш даврида етакчи хорижий мамлакатлардаги куп партиявийлик тизимининг шаклланиш жараёнларини ўрганиш, мазкур жараённинг фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришдаги аҳамияти, қолаверса, демократик ўзгаришларда миллий мерос ва анъаналардан унумли фойдаланиш каби соҳаларга доир изланишлар бугунги кунда сиёсий фанларнинг долзарб вазифасидир.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири демократик куп партиявийлик ва унга асосланган сайлов тизимини жорий этишдир. Чунки сиёсий партиялар давлат билан фуқароларни боғлаб турувчи бугун, ижтимоий вакиллик воситаси, индивидлар манфаатларини интеграция қилиш ва уларни ифода этиш каби фуқаролик жамияти учун ута муҳим бўлган вазифаларни бажарадилар.

Ҳар бир мамлакатда фуқароларнинг турли мафкуравий қарашларга эгаллиги, ижтимоий ва сиёсий жараёнлардаги плюрализм фуқаролик жамияти учун хос бўлган ҳолатдир. Шу боис ҳам турли хил манфаатларни мувофиқлаштириш, келиштириш, уларни ранг-баранг сиёсий мафкураларда ифодаланишини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнида демократик тамойиллар ва жараёнларнинг ижтимоий-сиёсий барқарор бўлиши учун фуқароларда бутунлай янги — демократик-плюралистик сиёсий маданиятнинг шаклланишига эҳтиёж сезилади. Албатта, бундай маданият фуқаролар сиёсий онги ва тасаввурларини ўзгартирмай туриб шакллана олмайди. Шу туфайли ҳам мазкур соҳага оид изланишлар давр талабидир.

Монография замонавий етакчи хорижий мамлакатлар сиёсий тизимларининг ривожланишига доир хорижий адабиётлардаги маълумотлар ва мамлакатимиз жамиятини ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан илмий-амалий ўрганиш асосида шаклланди.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР

1. 1. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ГЕНЕЗИСИ, РИВОЖЛАНИШИ, ҲОЗИРГИ ДАВР

«Фуқаролик жамияти» тушунчасининг илдизлари Аристотель ва Цицерон сингари кўҳна дунё файласуфларининг изланишларига бориб тақалади. Бу мутафаккирлар даврида «фуқаролик жамияти» тушунчаси «сиёсий жамият»нинг муқобили сифатида ҳам ишлатилган. Зеро, қадим юнон улкасида оила, эътиқод, маърифат, маданият, санъат, умуман ҳаётнинг барча-барча қирралари сиёсатлаштирилган эди. Бунинг устига, алоҳида олинган шахс узини жамиятдан айрим ҳолда ҳис қила олмас эди.

Қизиги шундаки, бундай нуқтаи назар жуда узоқ вақт яшаб келган Ҳатто, биз агар мисол тариқасида XVII аср француз монархияси тизимини олсак, жамият фақат давлат тимсолидагина намоён булганини кўрамиз. Аммо, айнан шу асрларда Гораций ва Жюрье каби мутафаккирларнинг асарларида бу ақидадан чекинш ҳолатларини учратамиз. Тугри, шахс эркинлиги ғоясини тинмай тарғиб қилган Ж. Локк, Ж. Ж. Руссо, И. Кант сингари файласуфлар ҳам «фуқаролик жамияти» деганда аввало «давлат»ни тушунишга мойил булдилар. Аммо бора-бора фуқаролик жамияти билан мутлақ давлат маҳкамалари (институтлари) уртасидаги тафовут кўзга яққолроқ ташланаверди. Т. Гоббс, Ш. Л. Монтескье сингари олимлар жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилган индивидуализм концепцияси эса кун тартибига жамият фуқароси булган шахс эркинлиги масаласини қўйди.

Сунгроқ Ф. фон Гумбольдт, Т. Спенс, Х. Хожкин, Ж. Э. Сизейс сингари олимлар, айниқса машҳур «Инсон ҳуқуқлари» памфлетининг муаллифи Т. Пейнлар, айтиш мумкинки, «инқилобий» тарзда фуқаролик жамиятини давлатга қарши қўйиш, иккаласини антаго-

нистик кучлар сифатида талқин этиш ғояларини ёқлаб чиқдилар. Улар фуқаролик жамияти қанчалик камолга етса, у шунчалик даражада давлатга эҳтиёжманд бўлмайди; демак, давлат жамиятнинг ишига қанчалик кам аралашса, шунчалик соз, деган ақидани илгари сурдилар. Бошқарувнинг энг юқори кўриниши, — деб ёзади бундай жамиятшунослар, тенг ҳуқуқли ва эркин индивидларнинг розилиги ила тузилади. Уларнинг фикрича, конституцияга мувофиқ жамият ва давлат ўртасидаги тафовутни демократик йўсинга эга бўлган ижтимоий ҳамда сиёсий тизимнинг характерли кўриниши сифатида талқин этдилар.

Кейинги ун йилликларда фуқаролик жамияти ҳақида кўп фикрлаш ва у ҳақда ёзиш таомилга кирди. Кўпчилик учун янги бўлган бу тушунча фуқаролар эркинлиги ҳақидаги тасаввурларнинг муҳимлиги сабабли ҳам кишини узига тез жалб этади. Фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар ҳам ҳозирча унчалик аниқ шаклланган эмас. Бундай жамият ҳеч қерда бирон-бир намуна шаклида қайд қилинмаган ёки у тугал ҳолатда учрамайди. Уни қонун ёки қарорлар асосида қабул қилиш ва «қуриш» ҳам мумкин эмас. Бу идеал жамиятга тарихий тараққиёт йўлини англаган ҳолда эришиш мумкин. У ҳақдаги назарияни қўлланма шаклида баён қилиш ҳам қийин иш. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги мавжуд концепциялар ўзига кўплаб мураккаб муаммолар тизимини қамраб олади. Бу назарияларни, уларнинг илдизларини, шаклланиб бориши ва тарихий йўналишини тадқиқот жараёнидагина англаш мумкин.¹

Европада фуқаролик жамияти тўғрисидаги илк ғоялар XVII аср ўрталарида Т. Гоббснинг «Табиий ва сиёсий қонунлар унсурлари», «Фуқаро ҳақида», шунингдек давлат ва ҳокимият ҳақидаги бошқа асарларида («Левиафан») ўз ифодасини топганидан кейин пайдо бўлди. Шу даврдан бошлаб фуқаролик жамияти долзарб ижтимоий-сиёсий тасаввур ва тушунча сифатида такомиллашиб борди.

Т. Гоббс даставвал инсондаги табиийликни унинг ижтимоий сифатларига қарама-қарши қўяди. Бу пайтдаги қарашларда бошқарилиб бўлмайдиган, носиёсий, шу сабабли ҳам ижтимоийлашмаган, яъни жамият ва давлат қонунларига ёки ҳокимият, шунингдек сиёсатга

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 62—72.

бўйсунувчи ижтимоий борлиқдан айри кенгликлар ҳам борлиги жой олган эди.

Сиёсий фикрлар назариясининг натуралистик мактаби вакиллари, жумладан Гоббс иккита турлича борлиқдан иборат мухолифат ёки мақомлар — табиий ва цивилизацияга эришган мухолифатлар борлигини аниқлайди. Бу мухолифатлар доирасида давлатни табиийликка қарши қўйиш, шу билан бирга давлатни табиийлик ҳолатидан келиб чиққанлиги модели шаклланди.

Жамият ва давлат уртасидаги муносабатларни, фуқаролик муносабатлари билан сиёсий муносабатларни уйғунлаштириш мақсадлари ҳуқуқий давлат қуриш муаммоларини кун тартибига қўйди. Албатта, ҳуқуқий давлатни барпо этмай туриб фуқаролик жамиятини тасаввур қилиб ҳам бўлмайди.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги янги қарашларнинг дастлабки муаммоларидан бири — уни табиийликдан ижтимоий-сиёсий асослаб беришга утишдан иборат бўлди. Бу даврда инсоннинг узини икки хил — табиий ва ижтимоий келиб чиқиши тўғрисидаги қарашлар пайдо бўлган эди. Унга биноан, жамият, давлат ва унинг сиёсати табиийлик касб этиши лозим эди. Жамиятнинг ана шундай табиий бошланишини цивилизацияга эришганлик деб баҳолаш расм бўлди. Натижада *civitas* (цивитас) — шаҳар, тушунчасидан *civilitas* (цивилитас) — бошқарув, фуқаролик, давлат, сиёсат, фуқаролик жамияти (қадимги Римдагидек) тушунчасига утиш бошланди.¹

Шубҳасиз, фуқаролик жамияти ва давлат муносабатларини жуда мукамал ишлаб чиққан сиёсатшунослардан кўзга қуринарлиси Гегельдир. Фуқаролик жамияти, — деб таъриф беради Гегель, — фаолияти қонун билан бошқариладиган шахслар, синфлар, гуруҳлар ва бошқа институтларнинг мажмуаси бўлиб, бу мажмуа тўғридан-тўғри сиёсий давлат бошқарувига боғлиқ эмас. Шунингдек, Гегель бу ҳақда қўйидаги фикрини билдиради: «Фуқаролик жамиятининг табиати шундайки, унда ҳар бир алоҳида инсоннинг ҳуқуқи давлатнинг шахсий ҳуқуқига айланишга улгурган бўлиб, унда давлат «ўзининг зиммасига» менинг ҳуқуқла-

¹ *Кранченко И. И.* Концепция гражданского общества в философском развитии. «Политическис исследования», 1991, № 5, с. 128—130.

римни худди узининг ҳуқуқларидек ҳимоя қилиш ва қарор топтириш мажбуриятини олади».¹

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб «фуқаролик жамияти» тушунчаси ер юзи бўйлаб кенг тарқалди. Бугунги кунда ҳам бу тушунча кўплаб мунозараларга мавзу бўлмоқда. XVI асрда Аристотельнинг «Сиёсат» асари учун нашр этилган изоҳларда бу тушунча илк мартаба эълон қилинганидан кейин унинг дастлаб француз тилида қўлланилиши одатдаги ҳол бўлиб қолди. Баъзилар бу тушунчани «фуқаролик жамияти» ва «сиёсий жамият» уртасидаги фарқни курсатиб бериш учун қўлласалар, бошқалар кенг маънода «фуқаролик жамияти»ни давлатга қарама-қарши ҳодиса сифатида талқин қилдилар. Ҳуқуқий давлат назариётчилари гегельчилар анъаналарига асосланган ҳолда давлатнинг «фуқаролик жамияти»ни барпо этиш учун шарт-шароит яратиши зарур эканлигини таъкидладилар.

Ҳозирги даврда «сиёсий жамият» ва «фуқаролик жамияти» тушунчалари олимлар ва сиёсий арбоблар томонидан бир-бирига қарама-қарши қўйилишига зўр берилётган бўлса-да, улар этимологик жиҳатдан синоним бўлган тушунчалар ҳақида фикр юритаётгандек кўринади.

Фуқаролик жамияти жамиятнинг энг юқори шакли ҳисобланиб, у ўз ичига турли «уюшмалар»нинг таркибий қисмларини (оила, корпорация кабилар) қамраб олади. Улар ўз моҳиятига кўра жамиятдаги адолатлик тамойилига асосланган ҳамжамият бўлишини ифода этади. Бу жамиятда ҳар бир киши ўзи учун олий фаровонлик топиши мумкин.

Аммо диний ва фуқаролар урушлари натижасида бу тушунча узининг «табiiй ҳолатига» қарама-қарши тарзда янгича мазмун касб эта бошлади. Агар Гоббс «табiiйликнинг инсон инсонга бури бўлган» салбiiй томонларини қайд этса, ҳозирги олимлар ўзларининг мутлақ эркинлиги урнига хавфсизлик билан таъминлайдиган «фуқаролик жамияти»нинг ижобiiй томонларини келтирадилар. Ж. Ж. Руссо жамиятнинг «табiiйлик ҳолатидан» давлат ҳолатига, шунингдек, ёввойи муҳитдан ривожланган муҳитга утишини таназулга юз тутиш, деб ҳисоблайди.

XVIII асрдан бошлаб фуқаролик жамиятига инсоният тараққiiётининг меҳнат воситасида варварликдан

¹ Гегель Г. В. Философия права. Москва, «Мысль», 1990, с. 418.

ривожланган ҳолатга утиши босқичларидан бири сифатида қараш шаклланди.

Гегель биринчилардан булиб «давлат» ва «фуқаролик жамияти» уртасида тафовутлар ва ўзаро боғлиқликлар мавжудлигини таъкидлаб, фуқаролик жамиятини инсон ўз меҳнати роҳатини ўзи топадиган жой, деб қарайди, шунингдек, давлат инсонга бундай жамият қуриш имкониятини очиб беради, деган фикрни илгари суради.¹ К. Маркс «фуқаролик жамияти» қарама-қаршиликларининг гегелча давлат, яъни ҳуқуқий томондан ҳал қилиниши самарасиз, деб ҳисоблайди. Аммо у «фуқаролик жамияти» тушунчасини инкор қилолмайди, ва аксинча, уни кенг куламда қўллайди, устига-устак уни сиёсий иқтисод воситалари ёрдамида тушунтириб беришга ҳам ҳаракат қилади. Хусусий мулкчилик ва йирик саноатнинг юқори даражада гуркираб ривожланиши даврида сиёсат ва иқтисод, давлат ва «фуқаролик жамияти» уртасида тулиқ узилиш пайдо булади: давлат мулкдорларнинг синфий манфаатларига тулиқ бўйсундирилади. Улар давлатни ишчилар синфига қарши синфий кураш воситаси ва қуроли сифатида қўллайди. Шу тарзда, Маркс «анархизми» ва унинг давлат назарияси «фуқаролик жамияти» номидан пролетариат диктатурасини қарор топтириш ақидасини илгари суради.²

Фуқаролик жамияти ғояси олий мақсад сифатида бир неча асрлардан бери яшаб келмоқда. Фуқаролик жамияти шундай жамиятки, унда аҳолининг бирон-бир гуруҳи бошқа бир гуруҳни ўзига бўйсундира олмайди, шунингдек, эркаклар билан аёлларни бир-бири билан боғлаб турувчи куплаб ижтимоий, фуқаровий, диний, иқтисодий, маданий алоқа ва муносабатлар янада ривожланади. Бу ғоя 80-йилларда авж олган демократиялаштириш жараёни натижасида алоҳида мазмун касб эта бошлади ва у тоталитар давлатларга қарама-қарши бўлган ижтимоий андоза сифатида талқин қилина бошланди.

Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият курсата

¹ Қаранг: Гегель Г. В. Философия права, с. 279, 286.

² Қаранг: Кола Доминик. Гражданское общество. В кн.: 50/50: Опыт словаря нового мышления. Под. общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. Москва: Прогресс, 1989, с. 448—450.

олиши мумкин. Фуқаролик жамияти шу тарзда инсон улуғворлигини юксакликка кўтаради.

Шмиттер фуқаролик жамиятининг қуйидаги муҳим сифатларини ажратиб кўрсатган эди:

— шахснинг аҳолининг алоҳида гуруҳлари ва давлатдан мустақиллиги;

— ташкилий яхлитлик, бир бутунлик;

— давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ҳуқуқларга асосланган «корпоративлик»;

— либераллашиш билан боғлиқ жараён ёки ҳодиса;

— автократиянинг деспотик куч сифатида (демократик натижалар асосида) заифлашуви.¹

Майкл Волзер фуқаролик жамияти билан демократиянинг ўзаро алоқадорлигини санъаткорона ифодалаган эди: «Фақат демократик давлатгина демократик фуқаролик жамиятини тузишга қодирдир; фақат демократик фуқаролик жамиятигина демократик давлатни тузишга қодирдир. Сиёсатда демократияни таъминлайдиган фуқаровийликкина ҳамкорликда фаолият юритишни узоқлаштириши мумкин, умуман шундай фаолият учун зарур бўлган имкониятларни тенг ва текис тақсимлаш демократик давлат томонидан амалга оширилиши зарур».²

Фуқаролик жамияти демократиялаштиришнинг зарурий унсури эканлиги борасида ҳам кенг тадқиқотлар олиб борилмоқда. Роберт Патман Италияда 1970 йилда амалга оширилган демократик ислохотларнинг шимолий минтақаларда муваффақият билан амалга ошганлиги, жанубий ҳудудларда эса ислохотлар мағлубиятга учраганлиги хусусида тадқиқотлар олиб бориб, қуйидаги хулосага келган эди: «Демократиялаштиришнинг ҳал қилувчи омиллари «фуқаровийлик маданияти», ўзаро ишонч ва бирдамликнинг мавжудлиги ёки йўқлиги ҳисобланади. Бу омиллар жамиятни мустаҳкамлайди. Қайси ерда тўлақонли ижтимоий ҳаёт бўлса, уша ерда улар қўллаб-қувватланади. Шунингдек, демократик ислохотлар бой фуқаровийлик анъаналари сақланиб қолган ҳудудларда кўпроқ муваффақият қозонади».

¹ Philippe C. Schmitter. «Society», in National Research Council, The Transition to Democracy: Proceedings of a Workshop (Washington, D. C.: National Academz Press, 1991), pp. 16–25, 20.

² Michael Walzer, «The Idea of Civil Society: A Path to Social Reconstruction», Dissent, Spring 1991, p. 302.

Фуқаролик жамияти ғоясида капитализм ва демократиялаштириш жараёни ўртасидаги ўзига хос алоқадорликнинг мавжудлиги сезилади. Бу алоқадорлик миллий бойликни яратиш ва уни тақсимлашда ўз ифодасини топди. Бошқача айтганда, иқтисоднинг ривожланиши демократиянинг яшаши учун ижтимоий кенгликларни яратади.

Роберт Далнинг фикрича, жамиятда демократия қарор топишининг ҳал қилувчи омили алоҳида олинган иқтисодий ривожланиш эмас, балки замонавий ижтимоий-иқтисодий даража ҳисобланади.

Патман тадқиқотларига биноан «узоқ эволюцион жараён ва ислохотлар қандайдир оддий иқтисодий детерминизм шароитида амалга ошмайди. Фуқаролик жамиятлари бошланишида ҳам, кейинги даврларда ҳам фаровон бўлмаган. Лекин бу жамиятларда фуқаровийлик доимо мустаҳкамланиб келди». Яна у «фуқаровийлик анъаналари ўз-ўзидан иқтисоднинг ривожланишини белгиловчи сабаблар эмаслиги»ни ҳам таъкидлайди.¹

Ҳозирги замон илғор мамлакатларида барпо этилган фуқаролик жамиятлари туғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда фуқаролик жамияти бу:

— биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

— иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

— учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазйиқлари, аралашилари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоян қила олишлари учун доимий имкониятларга эга буладилар.

Шу билан бир қаторда, ҳозирги даврда фуқаролик жамиятининг асосий белгилари шаклланди. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

¹ Мирский Негуда. Демократическая политика и культура демократии. — Демократия 1990-х. Издание подготовлено Специальной информационной службой информационного агентства США. — Вена, с. 8—10.

Иқтисодий соҳада:

- нодавлат ташкилотлар;
- кооператив-ширкатлар;
- ижара жамоалари;
- акциядорлик жамиятлари;
- уюшмалар;
- корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада:

- оила;
- партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар;
- иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари;
- нодавлат оммавий ахборот воситалари;
- жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг маданийлашган тартиботлари;
- ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиёти-нинг мавжудлигидир.

Маънавий соҳада:

- суз, виждон ва фикрлар эркинлиги;
- ўз фикрини очиқ билдира олишнинг реал имкониятлари;
- ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатлардан таъминланганлиги.

Шунингдек, фуқаролик жамиятининг барқарорлигини таъминловчи шарт-шароитлар ҳам борки, уларсиз бу жамиятнинг институтлари ривожланмайди. Булар жумласига жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг турлича манфаатларини ифода этувчи ривожланган ижтимоий структуралар мавжуд бўлиши лозимлиги киради. Қолаверса, жамият аъзоларининг тула мустақиллик билан фаолият кўрсата олиш қобилияти, уларнинг энг ривожланган даражадаги ижтимоий, интеллектуал, руҳий жиҳатлардан юксалиши содир бўлиши ҳам тақозо қилинади.¹

Сунгги шарт-шароит эса ҳар бир фуқаронинг ўз мулкига эга бўлиши, бу мулкни узи истаган тарзда тасарруф қила олиши учун унинг шахсий ёки жамоавий ҳуқуқи таъминланган бўлиши лозимлигидир.

Фуқаролик жамиятининг белгилари, мезонлари ва институтларини тасаввур қила олган ҳар бир кишига

¹ Қирғизбосов М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журнали, 1996 йил, 6-сон, 3—4-бетлар.

куруниб турибдики, бундай демократик жамиятнинг асосини ўз-ўзини бошқариш ва жамоат ташкилотлари узаро муносабатларининг мажмуаси ташкил қилар экан.

Фуқаролик жамиятида давлат ва ҳукуматнинг алоҳида ўз функциялари, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг эса алоҳида ўз функциялари бўладики, улар бир-бирини тўлдириб, юксак ривожланган демократик жамиятнинг яшовчанлигини таъминлайди. Давлатнинг ҳам, нодавлат ташкилотларнинг ҳам ўз ҳаракат доирасини узлари учун белгилаган фаолияти у ёки бу томонга озгина ўзгарганда ҳам бундай ижтимоий-сиёсий мувозанатлар бузилиб, демократик меъёрдан чекиниш ёхуд четга чиқиб кетиш рўй бериши мумкинлигини асримизнинг сўнгги давридаги ривожланиш амалиёти яққол кўрсатди.

Фуқаролик жамияти инсонлардаги ўз-ўзини англаш, уларнинг объектив равишдаги масъулият ҳиссини сезиш қобилиятининг юксалишига ҳамоҳанг равишда шаклланиб боради. Бу жамиятда шаклланган мамлакатлар фуқаролари сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятлари даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг асоси — жамоат ташкилотларидир. Ва шу билан бир қаторда, фуқаролик жамиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири — бу нодавлат тизимдаги барча жамоат ташкилотларига аъзоликнинг ихтиёрий шаклда бўлишидир. Бу қоида, биринчидан, шу жамиятдаги демократиянинг юқори даражасини намён қилса, иккинчидан, жамият аъзоларининг ижтимоий онги ва фаолликлари юксаклигини билдиради. Қолаверса, ҳар бир фуқаро ўзи қирмоқчи бўлган ташкилот фаолиятида ўзининг манфаатлари ва эҳтиёжларига мос мақсадларга эришишига ишонч ҳосил қилганидан сўнггина шу ташкилотга ихтиёрий равишда аъзо бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов мамлакат тараққиёти туғрисида сўзлар экан, шундай мақсадларни илгари суради: «Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга булган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир».¹

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 9-бет.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган барча қонунлар руҳи ва ғояси мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуришга қаратилгандир. Айниқса, Президент И. Каримовнинг Олий Мажлиснинг VI-сессиясидаги маърузасида бундай жамият қуришнинг асосий йўналишлари, бу жараёнда республикамизнинг ўзига хос хусусиятлари ва йўли очиқ-ойдин кўрсатиб берилди.

Умуман, мамлакатимизда ҳам фуқаролик жамиятининг тамал тошлари қўйилди. Қисқа давр ичида ижроия, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятлари бир-биридан ажратилди. Конституциянинг 58-моддасига асосан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоа бирлашмаларининг фаолиятига аралашishiга, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмаслиги эътироф этилди.

Олий Мажлис кўп партиявийликка асосланган сайловлар асосида шаклланди. Халқнинг ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқлари юзасидан бир неча қонунлар қабул қилинди. Ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий соҳаларда фаолият кўрсатаётган нодавлат ва ноҳукумат ташкилотлари мажмуаси шаклланди. Давлат мулкни хусусийлаштириш кенг тус олмақда. Бошқарувда давлатнинг ўрни камайиб, жамоат бирлашмаларининг иштироки кучайиб бормоқда. Ижтимоий ҳаётнинг сиёсий институтлари, мафкура ва конституциявий асослари амалий ҳаётда ўз аксини топиб бормоқда.

Умуман, Ватанимизда фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий асослари яратилиб, у тадрижий равишда халқимиз дунёқараши ва амалий ҳаётига ҳам кириб келмоқда.

XXI аср арафасида Ўзбекистон Республикаси давлати, ҳукумати ва халқи илғор ва ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократиялаштиришга қўбил булган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан бормоқда.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш омиллари-дан бири сиёсий майдон кенгликларида демократик мамлакатларга хос булган партиявийлик тизимини қарор топтиришдир. Фақат кўп партиявийликка асосланган ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуасигина фуқаролик жамияти қуриш учун шарт-шароитлар ярата-

ди. Ҳар бир мамлакатдаги давлат, ҳукумат ва парламентни шакллантиришда сиёсий партияларнинг қандай мавқега эгаллиги, бу жараёнлардаги иштирокининг қандай кечиши, халқнинг партиявийлик тизими асосидаги сайловлардаги фаоллик даражаси ҳозирги даврга келиб демократия меъёрларини белгилаб бермоқда.

Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг муҳим белгиси эканлигини эътиборга олиб, бундай жамият барпо этиш учун сиёсий партияларнинг пайдо бўлиши, уларнинг функцияси, жамият ва сиёсий муносабатларда қай тарзда иштирок этиши каби илғор мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқадиган назарий ва амалий билимларни ҳозирги ўтиш даврида республикамиз халқининг сиёсий маданиятини янада юксалтиришда ута муҳимлигини англаб, мазкур изланишларда бу соҳадаги халқаро тажрибаларни бир тизимга келтириш ва уларни кенг жамоатчилик учун мослаб талқин ва таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, фуқаролик жамиятига хос бўлган плюралистик дунёқарашлар шакллантиришнинг муҳим омиллари — сиёсий мафкуралар ва сиёсий маданият тўғрисидаги назарий билимларга ҳам ўрин берилди. Албатта, бундай билимларсиз сиёсий партиялар тўғрисида мукамал тасаввурларга эга бўлиш мумкин эмас.

1. 2. СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ЎТМИШДОШЛАРИ ВА ИЛК ПАРТИЯЛАР

Сиёсий партия тушунчасига ва умуман партиялар тўғрисида тулиқ тасаввурга эга бўлиш учун жамият ривожининг илк бора сиёсий тизимнинг мазкур институтига эҳтиёж сезган даврлари ёки партиялар ўтмишдошларининг пайдо бўлиши, фаолият кўрсатиши тарихини эслаш заруриятини сезамиз.

XI аср ургаларига келиб Италияда сиёсий кучлар ута қутблаша бошлади. Папа билан император ўртасида турли низолар кучайиб борди. Бу воқеалар натижаси уларок, «черков партияси» ва «империя партияси» туғилди. Кейинчалик, яъни бир аср атрофидаги тарихий муддатдан сўнг бу партиялар «гвельфлар» ва «гибеллинлар» деб аталди. Бу даврда баъзи шаҳарлар, масалан, Пиза, Сиена, Лукка мустақиллик дипломини берувчи император Генрих IV ни, яна баъзилари эса папа Григорий VIIIни қўллаб-қувватлар эди. Шундай

қилиб, папа ва император уртасида кучли сиёсий тўқнашувлар руй бера бошлади. Гвельфлар томонида асосан савдогар ва хунармандлар кўпроқ булса, гибеллинлар томонида феодаллар кўпчиликини ташкил қилар эди. Аммо, баъзи пайтларда бу икки партиянинг яқинлашиш ҳолатлари ҳам булди. Албатта, бу манфаатларнинг вақтинчалик бир хил булиб қолиши натижасида руй берган эди.

«Гвельфизм» ва «гибеллинизм» тушунчалари бири-бирига қарама-қарши ҳодисаларни узида акс эттира бошлади. Гвельфлар қашшоқ ломбард патаренилар, д'Эсте маркизлари ва флорентийлик савдогарларни уз ичига олса, гибеллинлар эса тосканлик графлар, генуэзлик кемасозлар ва Арецо епископлари манфаатларини ифодалай бошлади.

Бу партияларнинг шаклланиши коммуналарнинг ривожланиши билан ҳам боғлиқдир. Коммуна-шаҳарларнинг иқтисодий ривожланиши мамлакатнинг ижтимоий парчаланишига сабаб булган, бу билан у феодал ва антифеодал ижтимоий оқимларнинг пайдо булишига тўртки берган эди. Шунингдек, бу партиялар империячилар ва антиимпериячилар (папа тарафдорлари) манфаатларини ҳимоя қилишни ифодалаш ҳосиласи эди. Шу тариқа Италияда кейинчалик тарихий манбаларда партияларнинг утмишдошлари, деб аталадиган икки «партиявийлик»нинг илк курилишлари пайдо булди.¹

1642—1646 йилларда Англияда булиб утган фуқаролар уруши жараёнида, аниқроғи, бу урушнинг илк босқичида парламент ва армияни уз қули остида назорат қилиб турган пресвитериан партияси, урта ҳол табақа, урта ва майда дворянлар вакиллари манфаатларини ҳимоя қилувчи, нисбатан радикал булган индипендентлар партияси тузилди. Аммо, индипендентларнинг турли йиғилишларида, янги армия лагерларида булиб утган қизғин мунозараларда нафақат пресвитериан, балки бошқа оқимларга мансуб, расмий индипендентлар дастурига ёт булган қарашлар ҳам шаклланиб борди. Бу сиёсий қарашлар кураши натижасида Жон Лильберн бошчилигидаги ливеллерлар партияси сиёсий майдонга кириб келди. Партиянинг асосий талаби му-

¹ Қаранг: История Италии. В 3-х томах. Том 1. Под. ред. С. Д. Сказкина. — Москва: Наука, 1970, с. 229—264.

лкчилик муносабатларида, шунингдек, жамиятда ҳуқуқий, сиёсий, тоифавий тенглик урнатиш эди.

Ливеллер сўзи инглизча to level — «тенглаштирмақ» деган маънони англатади. Бу партия тенглик учун кураш олиб борганлиги сабабидан барча партия аъзолари ўзларини ливеллерлар деб атаётган бўшладилар. Ливеллерлар таркибини асосан Лондон ҳунармандлари ташкил этар эди. Ҳунармандлар орасида ливеллерларнинг биринчи ташкилотлари пайдо бўлса-да, уларнинг асосий фаолият маркази армия ҳисобланар эди.

Партиялар тузилишининг дастлабки давридаёқ ливеллерлар ва индипендентлар уртасида сиёсий кураш авж олиб кетди. Индипендентлар ўз дастурларини «Таклифлар боблари», ливеллерлар эса «Халқ келишуви» деган номда эълон қилдилар. Ливеллерлар республика тузиш учун, индипендентлар эса чегараланган монархия учун ҳаракат қилар эди. 1649 йилга келиб «ҳақиқий ливеллерлар» — диггерлар гуруҳи ливеллерлар партиясидан ажралиб чиқди. Бу гуруҳ уша пайтдаги инглиз жамиятининг қуйи қатламлари — ишчилар, батрақлар кабиларнинг манфаатларини ҳимоя қилар эди. Диггерлар нафақат ҳуқуқий ва сиёсий тенгликни, балки иқтисодий тенгликни ҳам талаб қилиб чиқдилар. Уларнинг бош мафкурачиси Жеральд Уинстенли бўлиб, у ўз ғоялари ва қарашларини ўзининг утопик асари «Эркинлик қонуни»да баён қилиб берган эди.

1660—1688 йиллар орасида амалга оширилган Реставрация даврида сиёсий муҳолифат тобора шаклланиб борди. Натижада қирол ҳокимиятини чегаралашни талаб қилиб чиққан вигилар партиясига ташкил топди. Бу партиянинг бошида йирик аристократлар сулоласи вакиллари — граф Шефтсбери, Лорд Рассел ва бошқалар турди. Партиянинг муҳим талабларидан бири шахзода Яковни католик мазҳабида бўлганлиги учун меросхўрлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва католикларни давлат лавозимларига яқинлаштирмастик эди. Бу партия аъзолари ўзларини «вигилар» деб аташига сабаб шуки, фуқаролар уруши йилларида Шотландиядаги католиклар ута муросасиз бўлган кишиларни «вигилар» деб атаганлар.¹

Вигиларга қарама-қарши бўлган кучлар аристокра-

¹ Қаранг: Новая история стран Европы и Америки: Первый период: Учебник для студентов вузов. Под ред. А. В. Адо. — Москва: Высшая школа, 1986, с. 34—36.

тик торилар партияси атрофида бирлашдилар. Ирландиялик католик-партизанларни «торилар» деб аташар эди. Бу партия қиролни қўллаб-қувватлар ва монарх ҳуқуқлари чегараланмаслигини талаб қилар, шунингдек, мутлақ монархияни қўллаб-қувватлар эди. Бу партиянинг назарий асослари файласуф Гоббс асарларидан озиқланган эди. Шунинг учун ҳам Гоббс Карл II олдида ҳурмат-эътибор қозонди, ҳатто у қирол хазинасидан нафақа ҳам олиб турди.

Иккала партия ҳам 1679 йилга келиб уз шаклланиш даврини тугатди. Карл II шу йилда янги сайловлар ўтказиш ҳақида қарор қабул қилди. Янги парламентда вигилар кўпчилик жойни эгалладилар. Бу ҳолат йирик саноат эгалари ва джентри муҳиtida муҳолифатлашувнинг усиб бораётганлигини билдирар эди. Вигилар узоқ йиллар давомида парламентни бошқардилар. Кейинчалик вигилар уз назарий асосларини Жон Локк асарлари ҳисобига анча бойитди.¹

Францияда ҳам партияларнинг вужудга келиши мавжуд ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар билан чамбарчас боғлиқдир. 1789 йилга келиб Францияда етилган инқилобий вазият бутун мамлакатни қамраб олди. Бу даврда асрлар давомида ҳукмрон бўлган феодал-мутлақ тузум уз умрини яшаб бўлган, энди у мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ривожланишига тўғаноқ бўла бошлаган эди. Бу ҳолат уз навбатида етилган инқилобий вазиятнинг янада кескин тус олишига туртки бўлди. Натижада манфаатлари жамиятда ифодаланмаган аҳолининг турли қатламлари қарашларини узида акс эттирувчи бир қанча клуб ва жамиятлар дунёга келди. Булар орасида сиёсий ҳаётда муҳим урин тутган клублардан бири «Якобинчилар клуби» деб ном олган «Конституция дустлари жамияти» эди. 1790 йилга келиб бу клубдан унги либераллар ажралиб чиқди ва улар «1789 йил жамияти»га асос солдилар. Бу клубнинг етакчи вакиллари Мирабо, Байн ва Ле Шапелье эди. Яна уз таркибига кура радикал ва демократик кучларни бирлаштирган «Кордельерлар клуби» ҳам ташкил этилди. Расмий равишда бу клубни «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари жамияти» деб ҳам аташар эди. 1789 йилда аббат Клод Фоше ва Никола Бонвиллелар, «Социал тугарак» («Cercle so-

¹ Кертман Л. Е. География, история и культура Англии: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. Москва, «Высшая школа», 1979, с. 108—110.

sial») ташкилотига асос солдилар. Бу тугарак турли демократик руҳдаги кучлар бирлашувидан таркиб топган эди. Хукмрон партия — «конституционалистлар» эса қирол манфаатларини ҳимоя қилар эди.

Франция ижтимоий-сиёсий ҳаётида 1789—1848 йиллар уртасида кўплаб клуб ва жамиятлар дунёга келди. Улар мамлакат тарихида чуқур из қолдирди. Францияда сиёсий онгининг шаклланишида муҳим урин туган клублардан қуйидагиларни санаб утиш мумкин: А. Барбес, Собрие, М. Дюфресс ва Э. Торелар раҳбарлигидаги «Инқилоб клуби», Бланки бошчилигидаги «Марказий республика жамияти», Распайлнинг «Халқ дўстлари» клуби, Э. Кабе асос солган «Марказий қардошлик жамияти», 1848 йилда ташкил топган «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари жамияти». Албатта, бу клуб ва жамиятлар узоқ давом этган тарихий тараққиёт жараёнида ўтмишдошлар сифатида ҳақиқий партияларнинг шаклланишига негиз бўлиб хизмат қилди.¹

Дастлабки икки партиявийлик тизимнинг шаклланишига асос солинган АҚШда XVIII асрнинг 70—80-йилларида партиялар тузилиши учун, табиий шарт-шароитлар етилган эди. Илк партиявий тизимнинг пайдо бўлишида Америка жамиятининг таниқли ва буюк арбоблари бўлмиш Томас Жефферсон, Александр Гамильтон, Жеймс Мэдисон, Жон Адамс кабиларнинг ўрни беқиёсдир.

1787 йил Филадельфияда янги барпо этилган давлатнинг 13 штатидан Конституциявий конвентга делегатлар келади. Конвент қатнашчилари кучли федерал ҳукуматни барпо этиш, олий ижроия, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятини тузиш учун тушланишган эдилар. Асосий қонуннинг фалсафий талқинини амалга оширган Ж. Мэдисон ва А. Гамильтон янги шаклланиши лозим бўлган партияларнинг лидерлари бўлиб, бири бири билан сиёсий жиҳатлардан рақобатдошлар эдилар. АҚШ ижтимоий-сиёсий ҳаётида келиб чиққан муаммолар билан боғлиқ тарзда ҳар иккала партия ҳам кўплаб босқичларни бошидан кечирди.

Умуммиллий сиёсий партияларнинг шаклланиши учун таянчлар тайёрлаш жараёнида бўлажак тузумнинг асосий йўналишлари ҳам аниқлаша борди. Уша даврда АҚШдаги сиёсий кучларнинг ўзаро зиддиятлари нати-

¹ Қаранг: История Франции. В 3-х томах. Том 2. Отв. ред. А. З. Манфред. — Москва: Наука, 1973, с. 14—15, 22—24, 276—280.

жасида иккита катта партия вужудга келди. Бу билан монархик типдаги партиянинг сиёсий майдонга чиқишига чек қўйилди.

Конституцияни муҳокама қилиш, тасдиқлаш ва қабул қилиш жараёнидаги курашларда ҳар бир гуруҳнинг ўз нуқтаи назарини илгари суриши, ижтимоий-сиёсий манфаатларнинг қутблашуви натижасида сиёсий кучлар гуруҳлаша бошлади. Бу жараённинг тезлашиши республикачилар лидери сифатида сиёсий майдонга чиққан Ж. Мэдисон номи билан боғлиқдир. У ўз мустақил дастури билан чиқиб, Англиядан мустақил ҳолда АҚШнинг савдо-иқтисодий ривожланишига эришиш масаласини кун тартибига қўйди. Ж. Мэдисон дастури уч қисмдан иборат бўлиб, улар асосан қўйидагилардан иборат эди: ташқи савдога кредит бериш учун умумий миллий даромаддан маблағ ажратиш; савдо флоти мустақиллигига эришиш учун ёрдам бериш ва Буюк Британия билан савдо муносабатларини тартибга солиш.

Ж. Мэдисоннинг кучли рақиби бўлган А. Гамильтон эса унга қарши улароқ ўзининг мамлакат иқтисодий ривожланишига доир дастури билан чиқди. Бу дастурда давлат кредит тизимини ташкил этиш, Миллий банк таъсис этиш каби муҳим ва долзарб тadbирларни амалга ошириш кузда тутилган эди. Лекин А. Гамильтон иқтисодий мустақилликка унчалик катта аҳамият бермаган эди. Узоқ давом этган тортишувлардан сунг 1791 йилда Ж. Мэдисон раҳбарлигида республикачилар, А. Гамильтон раҳбарлигида эса федералистлар партияси таркиб топди. 1800 йилги сайлов кампанияларида бу партиялар ўзларини гоҳ у, гоҳ бу ном билан атай бошладилар. Бу ноаниқликни барта раф этиш мақсадида вигилар ва торилар деб номлаш ҳам таклиф қилинди. Бу ҳолат партияларнинг ҳали тўла шаклланиб бўлмаганлигидан далолат берар эди. Аммо сиёсий партияларнинг майдонга чиқиши, икки партиявийлик тизими пайдо бўлишининг ўзиёқ АҚШ ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим тарихий бурилиш эди.¹

Японияда 1867—1868 йиллардаги инқилобий узгар ишлар, 1872—1873 йиллардаги аграр ислохотлар натижасида ерга хусусий мулкчилик пайдо бўлди. Tadbиркорлик ва ишбилармонлик учун шарт-шароитлар ту-

¹ Қаранг: Трояновская М. О. США: у истоков двухпартийной системы. — Москва: Междунар. отношения, 1989, с. 6—7, 13—19.

гилди. Аста-секинлик билан олий дворянлик, самурайлик ва оддий халқ бир-биридан фаркланиб, уларнинг ижтимоий табақалашуви кучайди. Янги помещиклар билан қишлоқ майда мулкдорлари шаклланди. Мамлакатни бирлаштириш япон миллатининг шаклланиши ва мустақил миллий давлат тузиш имкониятларини яратди.

XIX асрнинг 80-йилларига келиб саноатнинг тез усиши натижасида беш юзга яқин саноат корхоналари фаолият кўрсата бошлади. Ҳукумат ҳам янги хусусий корхоналар ривожланишини қўллаб-қувватлаш сиёсатини юритди.

Японияда мулкдорлар иқтисодий мавқеининг мустақамланиши улар сиёсий фаолиятининг фаоллашувига олиб келди. Бунинг ёрқин кўринишларидан бири — «Дзю минкэн ундо» («Ёркинлик ва халқ ҳуқуқлари учун ҳаракат») деб номланган парламент чақириш ва конституция қабул қилиш учун интиланган муҳолифат ҳаракати сиёсий майдонга чиқди. 80-йилларда сиёсий аҳволнинг кескинлашуви натижасида мамлакатда турли сиёсий партиялар пайдо бўла бошлади. 1881 йилда Риккэн дзюто (Конституциявий либерал партия) ёки оддийгина Дзюто (Либерал партия) партияси ташкил топди. Бу партия урта ва майда либерал ер эгаларини бирлаштирган эди. Дзюто партияси ер эгалари ва қишлоқда пайдо бўлган мулкдор буржуа тадбиркорларнинг манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда ер солигини камайтиришни талаб қилиб чиққан эди. Ер эгалари ва қишлоқ тадбиркорлари билан яқиндан алоқа қилган «Мицуи» фирмаси партияни қўллаб-қувватларди.

1882 йилда «Кайсинто» (Ислоҳотлар партияси) партияси тузилди. Окума Сигэнобу партиянинг президенти эди. Бу партиянинг дастурида янги мулкдорларнинг мавқеини фаоллик билан мустақамлаш, ташқи савдонини ривожлантириш, пул ислоҳотини ўтказиш ва япон капиталистларининг ташқи бозорларга чиқишини амалга ошириш каби мақсадлар урин олган эди. «Мицубиси» фирмаси билан алоқадор бу партия йирик савдо ва молия корчалонлари, буржуалашган помещиклар ва либерал интеллигенция вакиллари бирлаштирган эди. Бу партиянинг идеологи Фукудзава Юкити ғарб либерализми ғояларининг таниқли тарғиботчиси эди.

«Минкэн ундо» ҳаракатининг кенгайтиши ҳукуматни Ито раҳбарлигидаги делегацияни Европа мамлакат-

лари, шунингдек, АҚШнинг конституциявий амалиёти билан танишиб ва урганиб келиш учун жунатишга мажбур қилди. Итонинг фикрича, Япония учун Пруссия парламенти намуна бўла олиши мумкин. 1889 йилда Японияда кўп жиҳатлари Бисмарк конституциясини эслатадиган конституция қабул қилинди. Бу конституция монархик тузумни мустаҳкамлади. Шу билан бирга у давлат бошлиғи сифатида императорга чегараланмаган ҳуқуқлар, жумладан, уруш эълон қилиш, сулҳ ва шартномалар тузиш, қонунлар чиқариш, уларни тасдиқлаш, парламент чақириш ва уни тарқатиб юбориш, барча ҳарбий ва фуқаровий лавозимларга мансабдорларни тайинлаш ва уларни лавозимларидан бушатиш, армия ва флот устидан олий қўмондонлик қилиш каби ҳуқуқларни берди. Парламент пэрлар палатаси ва вакиллар палатасидан ташкил топган эди. Юқори палата император хонадони, олий аристократия, йирик мулк эгаларидан иборат бўлиб, уларни император тайинларди. Қуйи палата 25 ешдан юқори булган, 15 иендан юқори солиқ туловчи эркаклардан иборат бўлиб, улар сайланишлари лозим эди.

Шу тарзда Японияда янги партияларнинг пайдо бўлиши билан парламентдаги муҳолифат ҳукуматнинг уюшган тўдалар, бюрократия ва ҳарбийлар таъсирида шаклланишига чек қўйилди.¹

Умуман, АҚШ, Европа ва Японияда ташкил топган партияларнинг утмишдошлари ва илк партияларнинг тажрибалари, сабоқлари ҳозирги замон партияларининг шаклланиши учун муҳим босқич бўлди.

1. 3. МАНФААТЛАР ГУРУҲЛАРИ

Сиёсий партиялар туғрисида тулиқ тасаввурга эга бўлиш учун аввал манфаатлар ва ижтимоий манфаатлар тушунчасини урганиш лозим. Сиёсий муносабатларда ижтимоий манфаатларни ҳисобга олиш, турли қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий эҳтиёжлари ва манфаатларини уйғунлаштириш, уларни қондиришнинг аҳамияти фуқаролик жамияти такомиллашиб боргани сайин янада кучайди.

Маълумки, манфаат — индивидлар ва гуруҳларнинг

¹ Кулнцов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Японии. Москва, «Высшая школа», 1988, с. 174—176, 182—184, 185—186.

ижтимоий хатти-ҳаракатларини белгиловчи сабаблардир. Уз вақтида Т. Гоббс: «ҳокимиятга интилиш, инсон хулқини ҳаракатга келтирувчи кучларнинг душманлиги — шахсий манфаатларнинг мантиқий натижасидир»,¹ — деб курсатган эди. Гегель эса: «инсон уз озодлигини ҳаётга тадбиқ қилиши лозим, бу унинг бош манфаатини ташкил қилади, унинг фаолияти шундан ташкил топади... Манфаат — мен фақат ҳаракатланувчи, менинг ҳаракатланишимнинг субъектив иродасидир, шунингдек, манфаатли бўлиш шунга тенгки, мен ҳаракат қилаётганимда мен иштирок этишим лозим»,² — деб ёзган эди.

Маълумки, ҳозирги замон мамлакатларида ҳукумат алоҳида олинган фуқароларга улар аъзо бўлиб турган гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Гуруҳларни бирлашишга, ҳаракат қилишга ундовчи куч, бу уларнинг манфаатларидир. Манфаатлар гуруҳларнинг манфаатлари бўлиб шаклланган бўлса-да, бу гуруҳларнинг аъзолари фақат шу гуруҳнинг эмас, балки бир вақтнинг ўзида бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳам аъзосидир. Бунинг сабаби шуки, ҳар бир ижтимоий қатламнинг ўзи бир неча кичик гуруҳларга бўлиниб, улар бир-биридан малакаси, қандай машғулот билан бандлиги ва бошқа ижтимоий белгилари билан фарқланади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси иш жойида биринчи, буш вақтида иккинчи гуруҳнинг аъзоси бўлиши мумкин.

Шу тарзда манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Қайси индивиднинг қандай ижтимоий аҳамиятли гуруҳга аъзолиги, унинг манфаатларининг қай бири устивор ва барқарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқиб, у муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳ аъзолигига кўпроқ эътибор беради. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсирли ижтимоий тузилмалар иродасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиб бориши тақозо этилади.

Анча институтлашган гуруҳлар шаклини олган манфаатлар гуруҳлари ишчилар, деҳқонлар, фермерлар, ишбилармонлар, турли касбларга доир уюшмалар, диний, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар бирлашмалари каби юзлаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган индивидларнинг имкониятлари ва эҳтиёж-

¹ Қаранг: Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. (Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича — Москва, «Прогресс», 1989, с. 16—17.

² Гегель Г. В. Философия права. Москва, «Мысль», 1990, с. 418.

ларини қондиришнинг ўзига хос зарурий фаолият курсатиш майдонидир.

Сиёсий фанларнинг сунгги натижаларига мувофик, манфаатлар гуруҳлари, бу — унга аъзо булган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлардир.

Манфаатлар гуруҳлари жамиятда мавжуд булган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалаган дагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна унлаб айрим соҳаларга доир манфаатлар булиб, манфаатлар гуруҳлари уларнинг ифодачисидир. Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилишда ёрдам беришдан ташқари, давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказиб бериши мумкин.¹

Манфаатлар гуруҳлари индивидларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар курсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасисиз булиши лозим. Манфаатлар гуруҳларининг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар утказиш билан чегараланади².

Партияларнинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларнинг фаолияти ва ҳаракат доирасини урганмай туриб амалга ошмайди. Лекин классик демократик назарияларда гуруҳлар тўғрисида жуда ҳам оз фикр юритилади. Агар партиянинг асосий мақсади маълум бир сиёсий йулни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланса,

¹ Основы политической науки. Под ред. В. П. Пугачева. Учебное пособие для вузов. Часть II. — Москва: О-во «Знание» России, 1996, с. 7—8.

² Қаранг: Орнстейн Норман. Демократик жамиятда қонун чиқарувчи ҳокимият урни. — Озодлик рисоласи: Нашрни АҚШ информация агентлигининг махсус ахборот хизмати тайёрлаган. Вена, 1994, 8—9-бетлар.

манфаатлар гуруҳларининг мақсади сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир. Партия асосан турлича манфаатлар, кўрсатмалар ва йўналишларга эга бўлган кишиларни бирлаштиради, манфаатлар гуруҳлари кўпроқ ўз аъзолари учун хос бўлган манфаатлар, асосан бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга ўз диққат-эътиборини қаратади. Манфаатлар гуруҳлари самарали рақобат йўллари ва сиёсий жараёнда оммавий тарзда қатнашиш усуллари шакллантиради. Улар ўз манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда давлатнинг у ёки бу соҳадаги сиёсати ҳаракатларини мувозанатда сақлаб туриш имкониятларига эга бўлади, шунингдек, ҳар бир алоҳида индивидга, сиёсий етакчига таъсир уткази олиш ҳамда шу билан бирга сиёсатда иштирок этиш имкониятини яратди.

Манфаатлар гуруҳларининг функциялари турли-тумандир. Лекин уларнинг асосий функцияси турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларини артикуляция қилишдир. Манфаатлар гуруҳлари индивидлардаги турли тарқоқ қарашлар ва фикрларни бир тизимга келтиради, бирон-бир ташкилотнинг бир қолипга солинган манфаатлар тизими, шу асосдаги ҳаракат дастури шаклланишига ёрдам беради. Гуруҳлар аъзоларининг айрим олинган манфаатлари сиёсий жараёнларга манфаатдор гуруҳлар воситасида аниқ, бир тизимга солинган талаблар тарзида тадбиқ этилади. Шунингдек, манфаатлар гуруҳлари кўплаб айрим манфаатларни агрегация қилиш, яъни мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини урнатиш фаолиятини ҳам олиб боради. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар танлаб олинади ва уларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари курилади.

Манфаатлар гуруҳлари томонидан турли манфаатларнинг бир тизимга солиниб, уларнинг кенг жамоатчиликнинг хоши-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши — сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир, қолаверса, бунда кўплаб манфаатлар гуруҳлари ўртасида ўзаро келишув рўй беради.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси — интеграция қилишдир. Бу — айрим гуруҳлар ташқарисидаги аъзолар манфаатлари асосида фаолият кўрсатаётган

турли гуруҳлар билан манфаатларни яқинлаштириш демокдир. Ана шу жараёнда турли гуруҳлар уртасида битимлар тузилиб, ижтимоий консенсуслар мустаҳкамланиб боради.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси — давлат, ҳукумат ва партияларнинг сиёсий ва бошқа қарорлар қабул қилиши учун ахборотлар тушлаш ва уларни етказиб беришдан иборатдир. Шунингдек, манфаатлар гуруҳлари фаолиятида кенг иштирок этиш унинг аъзолари ҳуқуқий ва сиёсий маданиятларининг шаклланишига, демократик жамият шароитларида жамоат ишларида фаол иштирок этишларини рағбатлантиришга амалий тажриба сифатида катта ёрдам беради.¹

Сиёсий партияларнинг давлат билан халқ оммаси уртасидаги муносабатларида сиёсий манфаатларни эътиборга олиш муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий манфаатлар деб ижтимоий субъектларнинг уз ҳолатини сиёсий фаолиятлар воситасида барқарорлаштириш ва яхшилашнинг объектив ва субъектив имкониятларини англашга айтилади. Сиёсий манфаатлар субъектлари асосан ижтимоий бирликлар, индивидлар ва ташкилотлардан иборатдир. Ижтимоий бирликлар синфий, этник, касбий, ҳудудий, демографик, меҳнат жамоаси ва оилавий характерларга эга бўлади. Ташкилотлар эса давлат, жамоат, конфессия, лобби, таъсир курсатиш ҳамда манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий ҳаракатлардан ташкил топади.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий тузумга нисбатан ҳам турличадир. Сиёсий манфаатларнинг характери тузумни узгартириш, уни модернизация қилиш, шунингдек, мавжуд тузумни барқарор ушлаб туриш каби функцияларга эгадир. Ижтимоий тараққиётга нисбатан эса манфаатларнинг характери прогрессив, реакцион ва муътадил шаклларда ифодаланади.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий йўналишларга нисбатан ультрасул, сул, сулмуътадил, муътадил, ўнгмуътадил, ўнг ва ультраўнг шаклларда намоён бўлади. Ташкилотларга нисбатан эса давлат, партия, жамоат ташкилотлари, жамоат ҳаракатлари ва индивидлар кўринишида ифодаланади.²

¹ Основы политической науки. Под ред. В. П. Пугачева. Учебно-пособие для вузов. Часть II. — Москва, Ово «Знание» России, 1996, с.8 —13.

² Политология в логических схемах и таблицах. Авт. — сост. В. А. Варыгин. Под. ред. А. В. Миронова. Москва, Соц. — полит. журн., 1995, с. 55.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар доираси манфаатларини ифода этувчи манфаатлар гуруҳлари бирлашмалар сифатида куплаб уюшмалар Мустақил Бизнес Миллий федерациясига бирлашганлар.

ГФРда эса Немис касаба уюшмаси федерал бирлашмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал бирлашмаси, Германия саноатчилари федерал бирлашмаси, Солиқ туловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият юритади. Худудий, минтақавий ва федерал даражаларда ҳам ҳунармандлар, талабалар, врачлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари фаолият курсатади. ГФРда 4—5 минг атрофида ана шундай бирлашмалар фаолият юритмоқда. Бошқа илғор ва ривожланган мамлакатларда ҳам манфаатлар гуруҳлари жамиятнинг асосий қисми ташкил этади.

Манфаатлар гуруҳлари ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Уларнинг сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиши партия ичидаги ҳуқуқий ва сиёсий маданиятни ҳамда интизомни мустаҳкамлайди. Бунинг сабаби шундаки, одатда у ёки бу манфаатлар гуруҳлари етакчилари партия раҳбар органларида таъсирчан мавқеларни эгаллаб турадилар.

Кейинги ўн йилликлар ичида ижтимоий-сиёсий ҳаётда манфаатлар гуруҳлари ва сиёсий партиялар уртасидаги муносабатларда маълум ўзгаришлар рўй берди. Партиявийликка интилишнинг сусайиши сабабли куплаб кишилар манфаатлар гуруҳлари томон оға бошладилар. Баъзи сиёсий қузатувчиларнинг фикрича, манфаатлар гуруҳларининг ўсиши шу даражада тезлашдики, бу гуруҳлар энди партиянинг баъзи функцияларини ҳам ўз зиммаларига олмоқда. Баъзи таъсирчан манфаатлар гуруҳлари эса ўзларининг сиёсий ҳаракат қўмиталарини ташкил этганлар. Бу қўмиталарнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ҳам кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда АҚШнинг ўзида шу каби қўмиталарнинг сони тўрт мингдан ортиб кетди.¹

Манфаатлар гуруҳларининг ҳокимиятга дахлдор мақсадлари, парламент воситасида ҳал қилиниши ло-

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 147—150.

зим булган муаммолари фақат партиялар билан ҳамкорликда бажарилиши ёки ҳал бўлиши мумкин. Ўз навбатида, сиёсий партияларнинг ҳам манфаатлар гуруҳларисиз сайлов кампанияларида муваффақиятга эришиши, жамиятни англаши қийин кечади.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири, бу — кўп партиялилиқ билан бир қаторда ўз аъзоларининг ихтиёрийлиги ва юксак сиёсий маданиятига таянган манфаатлар гуруҳларининг мавжудлиги, уларнинг жамият ва давлатнинг барча институтлари билан ўзаро тенг ҳуқуқлилиқ асосида фаол муносабатда бўлишидир.

Сиёсий партиялар манфаатлар гуруҳларининг турли манфаатларини бирлаштиради, ўзида ифода этади. Шу билан бирга ўз манфаатлари йулида бу гуруҳлардан фойдаланади ва ҳамкорлик қилади.

1.4. СИЁСИЙ ПАРТИЯ ТУШУНЧАСИ

Манфаатлар гуруҳларининг энг мукаммали сиёсий партиялардир. Партия тушунчаси у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тарихи, ривожланиш даражаси, анъаналарига мувофиқ турлича талқин қилинади. Сиёсий фанларнинг сўнгги ютуқлари, фуқаролик жамиятининг ҳозирги замон талабларидан келиб чиқиб партия тушунчасининг у ёки бу талқинларига тўхталиб ўтамай.

Сиёсий партияларнинг илк тадқиқотчиси инглиз сиёсий арбобларидан бири Жон Толанддир (1670-1722). У узининг «Партиялар воситасида бошқариш санъати» номи трактатида инглиз сиёсий тизимининг устун томонларига тўхталиб, шундай деб ёзади: «Эркин бошқарув кишиларнинг турли хил чақувчилиқ ва гап ташишларидан қўрқмасдан эркин фикрлашларини таъминлайди. Ҳаттоки, энг камбағал фермер ҳам қирол ва унинг яқинлари ўзбошимчалигидан қонун воситасида сақлана олади. Инглиз сиёсий тизимининг характерли белгиларидан бири шуки, бунда ҳокимият жамоалар палатаси, лордлар палатаси ва олий магистрат, яъни қирол урталарида тақсимланган. Вигилар ва торилар гуруҳларининг шаклланиши парламентда муҳим роль ўйнайди. Лекин, энг муҳими, қирол қайси партия томонида эканлигидадир. Энг идеал вазият яра-

тиш учун қирол қонунларга итоат қилган ҳолда ҳар иккала партияга ҳам тенг муносабатда бўлиши лозим. Сиёсий барқарорликнинг кафолати ҳам шундадир. Қирол партия бошида турмаслиги керак, акс ҳолда, у бирон-бир гуруҳнинг йулбошчисига айланиб, уз халқининг отаси эканлигини унутади».¹

Инглиз сиёсий арбоби Генри Цент Жон Болингброк (1658—1751) «Партиялар ҳақида фикрлар» асарини 1735 йилда ёзган эди. Болингброк «партия авваламбор, коррупцияга қарши курашиш учун керак, партиянинг бош вазифаси халқни коррупция тузумига қарши бирлаштиришдир», деб тушунтиради ва «партияни миллатнинг овози» деб атайди. Шунингдек, Болингброк парламентга депутатлар сайловини партиявий белгиларга қараб утказиш тарафдори эканлигини билдириб, машҳур номлар ва титуллар асосида сайлашга чек қўйиш лозимлигини ёзган эди. Болингброк партиянинг мақсадини ҳокимиятни эгаллаш ва ҳукуматни шакллантириш, деб талқин қилади. Шунингдек, у партия ҳукумат фаолияти устидан парламент назоратини ташкил қилиши лозим, деган фикрни ҳам билдирган эди.²

Р. Доуз сиёсий партия «жамоат ташкилотларининг энг сиёсийси»³, деб атаган эди. XVIII асрнинг машҳур инглиз сиёсий арбоби ва файласуфи Э. Берк партияни қуйидагича таърифлаган эди: «Партия миллий манфаатлар учун ҳамкорлик қилиш мақсадларида уюшган, баъзи-бир принциплар юзасидан бир хил қарашларга эга кишиларнинг ташкилотидир.» Немис тадқиқотчиси В. Хасбах эса партияни қуйидагича тушунган: «Партия бир хил сиёсий қарашлар ва мақсадларга эга бўлган, уз шахсий манфаатларини қондириш мақсадларида сиёсий ҳокимиятни эгаллашга интилаётган кишиларнинг иттифоқидир».

Ҳозирги даврга энг яқин партия тушунчасини М. Вебер очиб берган эди: «Партиялар аъзоликка қабул қилишнинг ихтиёрийлигига асосланган, уз олдига фаол аъзоларининг моддий фойда ёки шахсий имтиёзлар олиши учун маънавий ва моддий шароитлар яра-

¹ Просветительское движение в Англии. /Под ред. Н. М. Мещеряковой.— Москва, Изд-во МГУ, 1991, с. 221—222.

² Қаранг: Болингброк Г. Рассуждение о партиях. — В кн: Письма об изучении и пользе истории. Москва, «Наука», 1978, с. 195-196; Просветительское движение в Англии, с. 286—288.

³ Dowser R. Political Sociology, N. Y., 1983, а 2.Р.7

тиш ҳамда уз раҳбарияти учун сиёсий ҳокимиятни эгаллаш мақсадини қўйган жамоат ташкилотларидир».¹

Таниқли сиёсатшунос С. Элдерсвелд партияни «демократия даври сайловларидаги курашлар, ижтимоий манфаатларни сафарбар қилиш ва мафкуравий нуқтаи назарларни ҳимоя қилиш воситасида сиёсий ҳокимиятни эгаллаш учун рақобатлашадиган, шу тарзда фуқароларни сиёсий тизим билан боғлайдиган гуруҳлардир. Партия ижтимоий ва иқтисодий манфаатларни бевосита сиёсий ҳокимиятга қаратиш ёки айлантиришга интилаётган структуравий тизимдир. У сиёсий тан олиш, ифода этиш ва назорат қилишга интилаётган ижтимоий-иқтисодий манфаатлар мажмуасидан ташкил топади»², деб таърифлаган эди.

Утган тарихий даврлар тажрибаси партияни ташкил қилишнинг турт белгиси борлигини курсатди. Улар, АҚШ сиёсатшуноси Ж. Ла Паломбаранинг курсатишича, қўйидагилардан иборат:

1. Авваламбор, ҳар қандай партия у ёки бу мафкура ёки дунёқараш ташувчиси ёки унинг камида дунё ва инсонни билиш ва англашнинг уз йўлига эга бўлишидир.

2. Партия, бу — сиёсатнинг барча даражаларида — маҳаллийдан то халқаро босқичлар бўғинларида фаолият кўрсатаётган аъзоларнинг бирлашмаси, ташкилоти бўлиши лозим.

3. Партиянинг мақсади — ҳокимиятни эгаллаш ва уни амалга ошириш эканлиги.

4. Ҳар бир партия, унга овоз беришдан тортиб, то мазкур партияга фаол аъзо бўлишигача булган жараёнларда халқ томонидан қўллаб-қувватланишга эришиш учун ҳаракат қилади.

Социологик жиҳатлардан ёндошганда партияларнинг энг асосий аҳамияти, бу — кишиларнинг бир-бирлари билан бирлашиши, улар манфаат ва эҳтиёжларининг қондирилиши, шунингдек, инсон ҳуқуқларининг тенг ҳуқуқли субъект сифатида сиёсий тизимдан узига муносиб жой олишидир.³ Партиялар фаолиятини ҳаракатга келтирувчи кучлар, бу халқ ҳамда турли гу-

¹ Гаджиев К. С. Политическая наука, с. 135.

² Eldersveld S. Political Parties in American Society. N. Y., 1982. P. 11; Political Parties. A Behavioral Analysis. Chicago, 1964. P. 6.

³ La Palombara Joseph, Weiner Myron. Political Parties and Political Development. Princeton, 1966. p. 424 — 428.

руҳларнинг мақсад ва манфаатлари, идеаллари, қадриятлари, орзу-хаёллари ва мафкураларидир. Умуман, партиялар манфаатлар гуруҳларининг энг аҳамиятлиси-дир, яъни у манфаатларнинг ҳокимиятга дахлдор булган қисмини расмийлаштиради, аъзоларининг манфаат ва эҳтиёжларини давлат институтларига етказиб туради, шунингдек, халқ оммаси партиялар воситасидагина узининг гуруҳий манфаат ва талабларини ҳокимиятга етказа олади. Партиялар ҳокимият сиёсий йулини ўз манфаатларига мослаштириш ёки ўз муқобил йулига тўғри келмаган ўзгаришларга эътирозлар билдириш мақсадларида уни танқид қилиб туриши ҳам мумкин.

Шу билан бир вақтнинг ўзида идора қилувчи ҳукумат органлари партиялардан ўзларининг халқ томонидан қўлаб-қувватланишига эришиш учун фойдаланадилар. Умуман, сиёсий партияларнинг фаолияти давлат ва жамият тизимида ҳокимият ресурсларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг энг синалган механизми ҳисобланади.

Сиёсий партиялардан илғор мамлакатларда бир неча юз йиллардан бери демократиянинг асосий институти сифатида фойдаланиб келинади. Партиялар тўғрисидаги илк асар муаллифи, инглиз сиёсатчиси лорд Генри Болингброк жамиятни демократиялаштириш, ҳокимиятни эгаллаш ва бошқаришни демократик йўллар билан амалга ошириш ғоясини илгари суради.¹

Собиқ иттифоқ даврида сиёсий партия бугун ҳокимиятни эгаллаб олиб, партияга хос булмаган функцияларни бажарган эди. Партия қандайдир «олий ҳакам»лик вазифасини бажариб келди. Аслида, ҳар бир демократик жамиятнинг сиёсий тизимида биринчи ўринда давлат турса, унинг қолган қисмини сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари тўлдириши керак. Демак, партиялар фуқаролар билан давлатни боғлаб турувчи бир бўғин вазифасини бажариши зарур.

Демак, кўриниб турибдики, партия халқдан ёки давлат ҳокимиятидан кучли нарса эмас. Балки давлат билан халқнинг ўртасидаги воситачи булиб, шу билан бирга сиёсий маданиятни юксалтирувчи омиллардан биридир. Сиёсий партияларнинг аҳамияти шундаки, сайловлар пайтида кўрсатилаётган номзодлар истеъдодли, талантли, халқ ўртасида обрў топган кишилардан

¹ *Боллингброк Г.* Рассуждение о партиях. В кн.: Письма об изучении и пользе истории. — Москва, «Наука», 1978, с. 165 — 196.

иборат бўлиши таъминланади. Бошқача қилиб айтганда, ётақчиларнинг ҳалол табиий танланиши руй беради. Қолаверса, парламентдаги партия фракциялари уртасидаги муносабатлар ва муқобил йул-йуриқлардан жамият ривожининг янада муқаммал жараёнлари ҳосил бўлади, ижтимоий адолат таъминланади.

Жаҳон миқёсида партияларнинг ривожланиши ҳар хил кечади. Бу ривожланиш ҳар бир давлат, миллат тарихи, руҳияти, ижтимоий-сиёсий тажрибасидан келиб чиқиб, миллий хусусиятлари асосида турлича бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасида сиёсий партияларга мамлакат ижтимоий-сиёсий ривожининг босқичларидан ва 90-йиллардаги Миллий истиқлол йулининг узига хос тажрибаларидан келиб чиқиб, қуйидагича таъриф берилади: «Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва узларининг демократик йул билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар».¹

Мамлакатда Миллий мустақилликнинг олти йили ичида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш учун амалиёт тажрибаси, шунингдек, республика тараққиётининг узига хос ва узига мос йули ривож асосида назарий қарашлар ҳам шаклланди. Келажак жамиятнинг истиқболлари туғрисидаги амалий ва назарий йул-йуриқлар Президент Ислом Каримовнинг асарларида курсатиб берилди.

Мамлакат тарихида биринчи марта кўп партиявийлик асосида Олий Мажлисга сайловлар утказилди. Қисқа давр ичида республикадаги сиёсий партияларнинг сони туртгага етди. Фуқароларда кўп партиявийлик асосидаги сайловларда иштирок этиш, партиялар фаолиятида қатнашиш тажрибалари шаклланиб бормоқда. Аҳоли эндиликда сиёсий партиялар фаолиятларида узларининг манфаатлари ҳам ифода қилинишини англай бошладилар. Демократия асосидаги кўп партиявийлик тизими ҳаётга кириб кела бошлади. Натижада республика жамиятида сиёсий партиялар фаолиятига доир қонун қабул қилиш эҳтиёжлари пайдо бўлди.

1996 йил 26 декабрда Ўзбекистон Республикаси

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 20-бет.

Олий Мажлиси «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунни қабул қилди. Унинг 1-моддасига биноан, сиёсий партия тушунчасига қуйидагича таъриф берилди: «Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир».¹

1.5. СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

Сиёсий партиянинг бош вазифаси алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кутариш, шунингдек, бу уйғунлашган манфаатларнинг уларнинг ҳаммаси учун бир хилда аҳамият касб этишини таъминлай олишидир.

Ҳозирги даврда барча демократик мамлакатлар ва фуқаролик жамиятларидаги сиёсий партиялар мавжуд конституциявий ҳуқуқ меъёрларини сақлаган, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига дахл қилмаган ҳолда ўз мамлакатларида узоқ даврлар мобайнида шаклланган сиёсий жараёнлар ва муносабатлар таомиллари доирасида муқобил сиёсий йўللарни ифода этувчи восита сифатида фаолият курсатиб келмоқда.

Кейинги асрларда халқда сиёсий партияларга жамият сиёсий тизимининг энг муҳим тузилмавий ва функционал унсури сифатида қараш шаклланди.

Италиялик сиёсатшунос Х. Портелли партияларнинг интеграциялашув жараёнининг уч фазасини белгилаган эди: кучларни бирлаштириш ва аниқ муаммоларга юз тутиш; мавжуд институтларни тан олиш; партияларнинг ўзларининг трансформация бўлиши. Партияларнинг жамият сиёсий тизимининг бир қисми сифатида ўзларининг радикалигини жамиятдаги ҳолатлар билан келиштириши, шунингдек, сайловчиларнинг ишончини қозониш ва сиёсий ҳокимиятни эгал-

¹ Сиёсий партиялар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сузи», 1997 йил, 7 январь.

лаш имкониятларини топишга мослашиши, аста-секинлик билан муътадил платформаларга утиши каби тамойиллар аксарият илгор жамиятлар учун хос булиб қолмоқда.

Партияларнинг энг муҳим мақсади, бу — манфаатларини узлари қондириши лозим бўлган ижтимоий қатламлар ваколатларини сиёсий тизимда ифода этишдир. Партиялар турли ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг манфаатлар ваколатларини жамиятнинг сиёсий тизимида ифода этиш йули билан давлат ва жамият ўртасидаги боғловчилик ва воситачилик функцияларини бажаради, шу билан бир вақтда улар жамиятнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини таъминлайди. Давлат тизимидаги турлича: баъзан мусбатлашиб, баъзан манфийлашиб турадиган манфаатларни манфаатлар гуруҳлари, жамоат ташкилотлари ва партияларсиз назорат қилиб бўлмайди.

Сиёсий партиялар у ёки бу манфаатларни ифода этибгина қолмасдан, бу манфаатларни шакллантиришда ҳам бевосита фаол иштирок этади. Партиялар фуқаролик жамиятини давлат билан уйғунлаштириб, муросасизликларни йўқотиш ёки юмшатишни таъминлайди, қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларининг барқарорлигини сақлашга ўз ҳиссасини қўшади. Кучли партиялар давлатни кучсизлантирмайди, балки улар давлатни жамиятнинг маҳаллий органлари билан мустақкам боғлаб, сиёсий жараёнларни назорат қилишга ёрдамлашиб, давлатни янада кучайтиради. Аксинча партияларнинг кучсизлиги давлатнинг кучсизлигига сабаб булиши мумкин.¹

Клаус фон Бойме сиёсий партиянинг тўртта функциясини ажратиб кўрсатади: 1) мақсадларни аниқлаш; 2) ижтимоий манфаатларни кучайтириш ва ифодалаш; 3) тизим миқёсида, айниқса, сайловларда жамоатчиликни сафарбар этиш ва уларнинг ижтимоийлашувини таъминлаш; 4) элитани танлаш ва ҳукуматни шакллантириш.

Баъзи сиёсатшунослар партиянинг «конкрет функциялари» доирасини янада кенгайтириб, уларнинг сонини тўққизтага етказадилар. Масалан, улар партиянинг қуйидаги функцияларини санаб ўтади: миллат-

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 143 — 145.

нинг ҳаётий манфаатларини ифодаловчи жамоатчилик фикрини шакллантириш; сайловлар жараёнида сайловчиларни партия номзодларига овоз бериш учун сафарбар этиш; «жамоатчилик фикрини тарбиялаш» ва «сиёсий ижтимоийлашувни амалга ошириш жараёнида умумтаълимий ролини» янада фаолроқ бажариш, «парламент ва бутун мамлакат уртасидаги сиёсий алоқаларнинг узлуксизлигини таъминлаш»; бошқа сиёсий институтлар билан биргаликда давлат ва ижтимоий бошқарув механизмини шакллантириш, ҳукумат органларининг барқарорлигини таъминлаш; ҳукумат таркибининг давомли алмашиб туриши учун икки ва кўп партияли тизимлар воситасида қулай шарт-шароитлар яратиш ва ҳоказо. Баъзан партияларнинг яна бошқа турли функциялари туғрисида ҳам фикр юритилади.¹

Ғарб муаллифларининг партиялар ҳақидаги фикрлари ранг-баранг бўлишига қарамай, улар функцияларини умумий ижтимоий-сиёсий жиҳатлардан тавсифлаш, бу функцияларнинг ҳақиқий ижтимоий моҳиятини очиб бериш мақсадида уларнинг турлича нуқтаи назарларда таърифланган хусусиятларини эътиборга олган ҳолда гуруҳлаш имконияти туғилади.

Энг аввало дастлабки икки гуруҳ функциялар муҳим аҳамият касб этади. Улардан партиянинг бош функцияси, яъни маълум ижтимоий манфаатлар билан боғлиқликни ифодаловчи манфаатларнинг вакиллик функцияси ажралиб туради.

Ғарб сиёсатшунослари, бир томондан, сиёсий партиялар, иккинчи томондан эса ижтимоий қатламлар ва ижтимоий гуруҳлар уртасидаги боғлиқликни, алоқадорликни тан олсалар-да, бу қарашлардан фарқ қилувчи бошқа ёндашувлар ҳам борлигини кузатиш мумкин. Адабиётларда бу каби алоқадорликлар мавжудлигини инкор этиш ёки бу ҳақда ҳеч қандай фикр билдирмаслик кенг тарқалган нуқтаи назар ҳисобланади. Мисол тариқасида таниқли америкалик сиёсатшунос Д. Эптернинг изланишларига мурожаат қилиш мумкин: «Партиялар жамоатчилик ва ҳукумат уртасида уларни боғлаб турувчи бугун ҳисобланади. Партия кўпчилик кишилар қўллаб-қувватлайдиган манфаатлар ва эътиқодлар мажмуасидан иборатдир. Улар очикчасига рақобатлашиш билан машғул бўлиб, бу билан тизимнинг

¹ Beyme Klaus von. Political Parties Western Democracies. Aldershot, 1985, p.13.

ҳаракатчанлигини таъминлайдилар». Шунингдек, муаллиф шаклланган партиянинг бирламчи функцияси ва асосий вазифаси сайловларда ғалабани таъминлаш эканлигини ҳам таъкидлайди.¹

Сиёсий партиялар жамият билан сиёсий муносабатларни интеграция қилиб, уларнинг бўлинмас бир бутунлигини таъминлайди. Лекин сиёсий партияларнинг либерал демократик тизим билан авторитар ва тоталитар тизимлардаги функциялари бир-биридан фарқ қилади. Тоталитар тизимда яққаҳоқим партия давлат тизимлари билан бирлашиб, чирмашиб кетади. Демократик жамиятда эса турли рақобатдош партиялар уз кўламлари даражасида ҳаракат қиладилар. Демократик партиялар минтақавий ва маҳаллий тизимлар ҳамда жамоавий бирликлар билан мустаҳкам алоқада бўлиб, улар умуммиллий мақсадлар руҳини дастлаб шу ҳудудлардан олади. Қолаверса, партияларнинг бир-бири билан рақобатдошлиги туфайли умуммиллий сиёсий тизимлар барча гуруҳлардан ва мансабдорлардан (улар қанчалик катта лавозимларни эгалламасин) юқори қўйилади. Шу тариқа сиёсий тизим билан алоҳида мансабдорлар ўртасига аниқ чегара қўйилади.

Сиёсий партияларнинг жамиятда ички ва ташқи функциялари бор. **Ички функциялар** — партияга аъзолар жалб қилиш, партия ҳаётини молиялаштириш, мулкий ва бошқа муносабатларни мувофиқлаштириш, бошланғич тузилмалар ва оддий аъзолар билан партия элитаси муносабатларини йулга қўйиш каби йўналишлардир. Ташқи функцияларга эса ҳокимиятни эгаллаш учун кураш, ҳокимият тепасига келганда уз дастурини амалга ошириш, халқаро партиявий муносабатлар ўрнатиш, халқ билан давлат тизимлари алоқаларини таъминлаш, халқнинг сиёсий маданиятини ошириш, сиёсий лидерлар танлаш ва тайёрлаш, улар воситасида жамиятнинг бошқарув тизимларида иштирок этиш, сиёсий жараёнларнинг бошқа иштирокчилари билан ўз манфаатларини уйғунлаштириш, фуқароларни сиёсий ижтимоийлаштириш кабилар қиради.²

Партияларнинг ўз функцияларини амалиётда бажаришларининг асосий усули, бу — сайловлар кампания-

¹ Apter D. Introduction to Political Analysis. Cambridge (Mass.), 1977. p. 157.

² Основы политической науки. Под. ред. В. П. Пугачева. Учебное пособие для вузов. Часть II. Москва, 1996, с. 17 — 18.

си даврида партия давлатнинг қонун чиқарувчи органларига сайланишлари учун ўз номзодларини кўрсатишлари дир. Бу номзодларнинг сайланишларига эришиш учун партия фаоллари аҳолининг кўпчилик қисмини ўз томонига оғдириши, сайловчилар ўртасида ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориши лозим. Айниқса, бу даврда жамоатчилик фикрига таъсир қила олиш қобилиятига эга бўлиш партиянинг энг асосий мақсадидир.

Шу билан бирга, партиялар ўзининг келажак сиёсати, дастури, мафқураси йўналишларини халқда қизиқиш уйғотадиган шаклларда халқ руҳиятига сингдира билиши — партиянинг сайловларда ғалабага эришишининг кафолатларидан биридир. Партия ўзининг мақсадлари ва ўзи амал қиладиган кадриятларни эълон қилганида (у ўзининг кўпчилик сайловчилар овозини ололмаслигини англаса ҳам), мафқуравий мақсадларда ҳар бир сайлов кампаниясидан унумли фойдаланишга ҳаракат қилади.

Қонун чиқарувчи органларга ўз вакилларининг кўлаб сайланишига эришган партия идора қилувчи элитани шакллантириш, бошқарув органларининг раҳбарлик лавозимларига номзодлар тайёрлаш ва кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Партия энг аввало ана шу ўзи тайёрлаган ва ўзи номзодларини кўрсатган депутатлар, шунингдек, бошқарув лавозимларидаги мансабдорлар воситасида сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёни ва уни назорат қилишда иштирок этиш учун легитим ҳуқуққа эга бўлади.

Сайловлардан кейинги партия фаолияти турли хил партиялараро битимлар тузиш, ҳукуматни шакллантириш жараёнида иштирок этиш, турли оқимлар ва партиялар билан блоклар ҳамда иттифоқлар тузишдан иборат бўлади. Сайловлар даври партия фаолиятининг энг фаол даври бўлса ҳам, сайловларда ғалабага эришган партия ўз сиёсий йўлини барқарор равишда халқ томонидан қўллаб-қувватлашига эришиш учун ҳаракат қилади. Партия фаоллари томонидан, шунингдек, оммавий ахборот воситалари ёрдамида ҳукумат ва унинг органлари олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатини қўллаб-қувватлаш учун турли кампаниялар ва тадбирлар ўтказиб туради.¹

¹ Қаранг: Основы политической науки. Под ред. В. П. Пугачёва. Учебное пособие. Часть 2. Москва: О-во «Знание» России, 1995, стр. 18 — 20.

Партияларнинг асосий функцияларидан яна бири сайлов тизимида фуқароларнинг сиёсий иштирокини маълум бир шаклга солиш ва институтлаштириш, ўз-ўзидан, стихияли, норасмий, купинча ноқонуний равишда келиб чиққан сиёсий ҳаракатлар шакллари қонун устуворлиги ва ижтимоий адолат талабларига ҳос шаклга солиш, бу жараёнларни анъанага айлантиришдир.

Мухолифатдаги партиянинг энг асосий функцияси эса фитналарни рад этиш, давлат тўнтариши, исён, қўзғолон, инқилоб каби куч ишлатишга асосланган нодемократик воситаларнинг бўлмаслигини таъминлашдир. Бу партияларнинг сиёсий кураш воситаси ҳам фақат электорат орқали амалга оширилиши лозим¹.

Умуман, ҳар бир партиянинг ўз дастури ва мақсадларига мос равишда назарий, мафкуравий, сиёсий ва ташкилий функциялари бўлиб, улар партия фаолияти ва ички ҳаётининг ажралмас булаклари дир.

1.6. СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ТИПОЛОГИЯСИ

Сиёсий партиялар типологияси биринчи марта XX аср ўрталарида француз сиёсатшуноси М. Дюверже томонидан ишлаб чиқилган. Унга биноан партиялар икки типга бўлинади:

1. «Қуйи»даги сайлов қўмиталари ва «юқори»даги парламент гуруҳлари ривожланишининг ҳосиласи улароқ кадрлар партиялари.

2. Умумий сайлов ҳуқуқи ҳосиласи улароқ оммавий партиялар (М. Дюверже бу партияларни истиқболли модель партиялари деб ҳам атайди). Мазкур икки хил партиялар фуқаролар билан партияларни боғлаб турувчи алоқалари ва ўз ички тузилмалари билан бир-биридан фарқ қилади.

Кадрлар партиялари XIX аср ўрталаридан бошлаб шаклланган. Бу партиялар ўз аъзолари сонининг камлиги, аниқ ифодасини топмаганлиги (аморфлиги), аъзо бўлишнинг эркинлиги, таниқли сиёсатчилар ва партияни моддий қўллаб-қувватловчи молия элиталарига таяниши билан фарқланиб туради. Бу партиялар

¹ Гаджнев К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 145 — 146.

электорал функцияларни бажаришга мойил туради. Уларда парламент аъзолари устивор аҳамиятга эгадир. Мазкур партиялар элита характерига эга булганлиги учун кўпроқ унга оғади ҳамда либерал ва консерватив партиялар сифатида ҳам намоён булади.

Одатда оммавий партиялар парламентдан ҳоли тарзда шаклланади. Бу партиялар узининг ижтимоий базасини аҳолининг қуйи табақаларидан танлайди, шунингдек, илк бор ижтимоий ҳаракатлар сифатида намоён булади. Унинг таркибини асосан ишчилар, деҳқонлар ва турли диний гуруҳлар ташкил этиши мумкин. Бу партияларнинг ташкилий тузилиши ҳали улар сайлов кампанияларида иштирок этмасдан ва парламентга номзодлар курсатиш фаолиятини бошламасдан илгари таркиб топади.

Партияларнинг омма билан алоқасининг типларини тасаввур қилиш учун учта доиравий айланани фарз қиламиз: биринчиси кичикроқ, ўзида партия фаоллари ва функционерларини мужассамлаштириб, партия улар учун сиёсий ҳаётнинг ёки иш фаолиятининг мазмунидир; иккинчи доиравий айлана партиялар аъзоларини ифодалаб, улар аъзолик бадалларини тўлайдилар ва партиявий ҳужжатга эга буладилар; учинчи доиравий айланада эса «қатъий» мақсадли сайловчилар ва хайрихоҳлар ифодаланиб, улар партияга сайловлар даврида овоз бериш билангина боғланганлар.

Агар партия аъзолари билан уларнинг сайловчилари ёки партия фаоллари билан партия аъзолари ўртасидаги мувозанатнинг ўзгаришига разм солсак, партия аъзоларининг сайловчиларга ҳамда фаолларнинг партия аъзоларига булган нисбати ортиб боргани сайин ташкилот оммавий партия турига ўта бошлаганини кўриш мумкин. Агар бу нисбат тескари томонга қараб ўзгара бошласа, мазкур ташкилот кадрлар партияси типига ўта бошлайди. Кейинчалик М. Дюверже ўз тархи (схемаси)га ўзгартиришлар киритиб, оммавий билвосита партиялар ҳам мавжудилигини тан олди¹ (масалан, Англияда лейбористлар партияси аъзолигига номзод даставвал касаба уюшмасига аъзо бўлади, сўнгра у ўз хоҳишига биноан автоматик равишда Британия лейбористлар партияси — БЛП аъзоси бўлиши мумкин).

¹ *Duverger M. Political Parties. Their Organization and Activity in Modern Statc. N. Y., 1954. p. 28 — 64.*

Оммавий партиялар даставвал уз сиёсий воситалари муайян дастурларга эгаллиги билан ажралиб туради. Бу типдаги партиялар кўпроқ сул йўналишга мойилдир. Шунинг учун ҳам кўплаб деҳқонлар ва диний оқимлар партиялари оммавий партиялар сифатида сиёсий майдонга чиқади. Оммавий партияларнинг яна бир муҳим хусусияти, бу — уларнинг ута мафкуралашганлигидир. Бу партиялар мафкуралардан оммавий-сиёсий сафарбарлик воситаси сифатида фойдаланадилар. Партия аъзолари нафақат аъзолик бадалларини тулайдилар, балки партия фаолиятида фаол иштирок этадилар. Бундай типга коммунистик, социалистик ва социал-демократик йўналишдаги сул партиялар мисол була олади.

Оммавий партиялар кўпсонлилиги билан тавсифланади. Бу партиялар кадрлар партияларидан кейинги даврларда, яъни умумий сайлов ҳуқуқи кенг тарқалиши натижасида ишчилар ҳаракати тўлқинида ташкил топди. Мазкур партиялар кўпроқ мафкуравий ва тарбиявий фаолият кўрсатадилар.

Бу партиялар типологиясини Ж. Блондель анча бойитди. Унга мувофиқ оммавий партиялар ғарб типдаги оммавий вакиллик партиялари, коммунистик ва популистик типларга бўлинади.¹ Р. Ж. Шварценберг эса улар ичидан социалистик ва фашистик моделга эга партияларни ҳам ажратиб, таҳлил қилиб берди. Социалистик ва социал-демократик партияларнинг бош вазифаси сайлов кампаниялари даврида ишчилар орасидан номзодлар танлаб кўрсатишдир. Бу партиялар элита партиялари ва йирик мулкдорлар таъсиридан қутилиш учун уз фаолиятларини хусусий молиялаштиришдан воз кечиб, уз-узини жамоавий маблағ билан таъминлаш шаклига ўтмоқдалар.

Кадрлар партияларининг асосий вазифаси сайлов округларида (мафкуравий йўналишидан қатъий назар) аҳолининг турли қатламлари орасидаги сайловчиларни жалб қила олишга қодир бўлган обрў-эътиборли шахсларни сайлов кампанияларига сафарбар қилиш ҳисобланади. Оммавий партиялар миқдор билан эришадиган муваффақиятларни кадрлар партиялари сифат билан, яъни сайлов кампаниясини самарали уюштиришга қобилиятли кадрларни сафарбар этиш асосида қўлга ки-

¹ Қаранг: Основы политологии. Москва. О-во «Знание», 1992. с. 134—138.

ритади. Европадаги купчилик консерватив йуналишга эга партиялар ҳам шу тамойилга амал қилади.¹ АҚШдаги республикачилар ва демократлар партиялари узид ҳам оммавий, ҳам кадрлар партиялари хусусиятларини намоён этадилар. Шунинг учун уларни гибрид партиялар деб ҳам атайдилар.

Баъзан партиялар бир қанча партияларнинг узига хос бирлашуви шаклида намоён булади. Бунга мисол тариқасида «Французча демократия учун» иттифоқини келтириб утиш мумкин. Бу иттифоқ таркибида бешта партия ва гуруҳлар фаолият курсатади. Шу сабабли Францияда куплаб партиялар узларини «партия» эмас, балки «уюшма», «иттифоқ», «ҳаракат» деб атайдилар.

Партияларни бир-биридан фарқловчи меъёрлардан яна бири унга аъзолик ҳисобланади. Партияга аъзолик мақоми узоқ даврлар давомида ноаниқ булиб келди. Баъзи партиялар ҳозирга қадар ўз аъзолари билан партияларини сайловларда қўллаб-қувватловчи кишилар ўртасидаги муҳим фарқ йўқлигини ифода этиб келмоқда. Ҳаттоки, Европадаги либерал ва консерватив йуналишдаги партиялар ўз аъзолари сонини аниқ айта олмайдди. Куплаб давлатларда узини бирон-бир партиянинг аъзоси деб ҳисоблайдиган фуқаролар мазкур мамлакат аҳолисининг жуда озчилик қисмини ташкил этади.²

Коммунистик партиялардаги ортиқча марказлашув ва авторитаризм уларнинг бутун бир жамиятга нисбатан гегемонлик ва лидерлик қилишга даъвогарлиги табиатидан келиб чиқади. Фашистик партиялар кўпроқ собиқ ҳарбий хизматчилар ҳаракати асосида шаклланиб, улар ўз фаолиятларида омmani сиёсий сафарбар қилишда ҳарбий воситалардан фойдаланадилар. Улар асосан куч ишлатишга ва шафқатсиз усуллардан фойдаланиб, демократияни топташга ҳаракат қилади.

60-йилларга келиб бу типологиялар янги типдаги партиялар пайдо булиши ва сиёсий воқеликлар узгариши натижасида ҳаётга унча мувофиқ келмай қолди. Бу партиялар Ж. Сартори талқинига биноан «ёвуз», «ҳаммани қамровчи», «ҳаммани тутиб турувчи», «оммавий-

¹ Основы политической науки. Учебное пособие. Под ред. В. П. Пугачева. Часть II. — Москва: О-во «Знание» России, 1996, с. 23.

² Гаджисв К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Международ. отношения, 1995, с. 150 — 152.

электорал», Ж. Шарло атамасига кура «сайловчилар партияси», Ж. Шварценберг фикрича эса «функционал партиялар», «сайлов партияси», «тупламдан иборат партия» каби номларни олдилар.

Бошқа оммавий партиялардан фарқли уларок, мазкур партиялар ўз аъзоларига нисбатан сайловчиларига кўпроқ эътибор бериб, тартиб ва интизомни мустаҳкамлашга аҳамият берадилар. Кўпроқ оммавий популистик тадбирлар — манифестациялар ўтказишга мойил буладилар.¹

Шундай типдаги партиялар борки, уларнинг аъзолари партия билетига эга буладилар, аъзолик бадалларини тулайдилар; баъзиларида эса расмий аъзолик мавжуд эмас. Биринчи типдаги партияларга мисол тариқасида коммунистик партияларни кўрсатиш мумкин. Иккинчи тип учун эса АҚШдаги республикачилар ва демократлар партиялари, Буюк Британиянинг консерватив партиясини мисол келтириш мумкин. Партиялар туғридан-туғри аъзоликка қабул қилиш, ёки аксинча, унга оммавий кириш билан ҳам фарқланади. Биринчи ҳолатда номзод яккама-якка тартибда қабул қилинади. Иккинчи ҳолатда эса, партия билан алоқадор бўлган бирон-бир ташкилот аъзоси ўз-ўзидан партия аъзоси бўлиб қолади. Масалан, Буюк Британия лейбористлар партиясига, Швеция, Норвегия ва Ирландия социал-демократлар партияларига касаба уюшмаларига аъзо бўлган ишчи ва ходимлар жамоавий тарзда кирадилар, касаба уюшмалари бу партияларнинг жамоавий аъзолари ҳисобланади. Коммунистик партия учун эса туғридан-туғри аъзолик хос бўлиб келди.

Партия тизимини типологиялаштириш мамлакатдаги мавжуд партияларнинг сонига қараб ҳам амалга оширилади. Бу тамойилга кўра бир партиявийлик, икки партиявийлик ва кўп партиявийлик тизимлар бир-биридан ажралиб туришини кузатиш мумкин.

Кўп партиявийлик тизимида ҳар бир партия ўзига хос гоявий-сиёсий ёки мафкуравий мавқе ва йуналишга эга булади. Унга биноан айрим партиялар ўта «сул» ёки «унг» бўлиши мумкин. Қолган партиялар эса «унг» ва «сул» партиялар уртасидаги оралиқ уринни эгаллайдилар.

¹ Основы политологии. Под ред. В. П. Пугачева. Москва, О-во «Знание», 1992, с. 135.

Кўп партиявийлик тизимида ҳеч бир партия сайловчилар мутлақ кўпчилигининг қўллаб-қувватлашига эриша олмайди. Бошқарувнинг парламент шаклида бўлган бу тизимда кўпинча коалицион ҳукумат тузиш тақозо этилади. Бу тизимда бирон-бир партия бутун миллат ёки унинг асосий қисми вакили сифатида сиёсий майдонга чиқа олмайди. Шунинг учун бу типдаги партиялар бошқа партияларнинг қўллаб-қувватлашисиз ҳукуматни шакллантиришга ҳам эриша олмайди. Бундай ҳолатлар баъзан парламент коалициясининг беқарорлигига, ҳукуматни эса турли сиёсий оқимлар манфаатлари ифодачиси булишига олиб келади.

Икки партиявийлик тизимидаги сайловлар натижасида парламентда кўпроқ ўринни қўлга киритган ёки ҳокимиятнинг ижроия шахобчаси учун сайловларда халқнинг кўпроқ овозини олишга эриша оладиган иккита катта партия ҳокимият учун кураш якунларини ҳал қилади. Шунингдек, икки партиявийлик тизими бошқа партияларнинг ҳам фаолият кўрсатишини инкор этмайди.

Икки партиявийлик тизимига АҚШ жамияти мисол бўла олади. Бу мамлакат икки партиявийлик тизимининг классик намунаси бўлиб, сиёсий ҳаётда демократлар ва республикачилар партияларининг мавқеи каттадир. Баъзи ҳолларда, айниқса, айрим штатлар даражасида учинчи партиялар ҳам таъсирчан сиёсий куч сифатида сиёсий майдонга чиққан пайтлар кузатилган. Лекин умуммиллий аҳамият касб этган сайловчиларнинг асосий қисми учинчи партияларга нисбатан ижобий муносабатда бўлмаганлар. АҚШ парламенти уз таркибида социалистик ёки бирон-бир ишчи партияси вакиллари бўлмаган мамлакат ҳисобланади.¹

Баъзи тадқиқотчилар, жумладан, француз олими Ж. Шарло икки ва кўп партиявийлик тизимга доир қарашларга баъзи тузатишлар киритишни таклиф қилади. Ж. Шарлога биноан, «мукамал» икки партиявийлик тизими алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу каби икки партиявийлик тизими Буюк Британия ва Австралияда ҳам кузатилади.

Кўп партиявийлик тизим кўпчилик ривожланган ва саноатлашган мамлакатлар учун хосдир. Битта партия-

¹ Гаджиев К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения. 1995, с. 152 — 155.

нинг узоқ давр устунлиги кузатилган Япония жамияти ҳам кўп партиявийлик тизимга киради. Шунинг учун бу мамлакатдаги тизимни бир партиявийлик тизим билан адаштирмаслик лозим.

Мукаммал булмаган икки партиявийлик тизим Италияда кузатилади. Чунки бу мамлакатда урушдан сунгги даврда деярли иккита катта, яъни христиан демократлар ва коммунистик партиялар катта мавқеларни эгаллаб келди. Биринчиси доимо ҳокимият тепасида, иккинчиси эса мухолифат сифатида фаолият курсатиб келаётганлигини кузатиш мумкин. Японияда ҳам либерал демократлар партияси устунлик қилиб, улар коммунистлар ва социалистларни ҳокимиятга яқинлаштирмай келди. 1993 йил ўртасига келиб саккиз партиядан иборат ҳукумат тузилиши билан бу анъанага ҳам барҳам берилди.

У ёки бу партия тизимининг шаклланишида ҳар бир мамлакатнинг тарихий, миллий-маданий ва бошқа омиллари муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари уша мамлакатда тарихан шаклланган сиёсий тизим ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, АҚШ ва бошқа кўплаб мамлакатларда президентлик ҳокимияти ва институтининг таъсири каттадир. Шу сабабли ҳеч бир партия президент сайловлари устидан назорат урнатмай туриб ўз стратегик мақсадларига эриша олмайди. Бундай назорат, албатта, кўпчилик сайловчиларнинг қўллаб-қувватлашларини талаб қилади.

Икки партиявийлик ва кўп партиявийлик тизимлари учун сиёсий рақобатдошлик муҳим аҳамият касб этади. Бир партиявийлик режимида эса худди шу рақобатнинг йўқлиги З. Нойман томонидан қуйидагича баҳоланади: «Жамиятда ҳукмрон яккаю ягона партия ҳақиқий маънода партия эмас. Ҳақиқатан ҳам, партия сиёсий ҳамкорликнинг ва жамиятнинг бир қисми экан, албатта, у бошқа партиялар рақобатли курашларида жамиятнинг бир неча қисмларидан бири сифатида, шунингдек, ўзи легитим равишда эгаллаган ҳокимиятни партиялар билан рақобатда қўлга киритганидагина ҳақиқий партия мақомини олади».¹

Сиёсий тизимларнинг бошқа элементларига нисбатан партиялар яна демократик, авторитар ва тоталитар

¹ Гаджиев К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения. 1995, с. 155 — 156.

типларга бўлинади. Демократик партиялар бошқа партияларга нисбатан ёмон муносабатда бўлмай, узаро партиявий рақобатда плюралистик нуқтаи назардан ёндашади. Тоталитар партиялар жамиятдаги ҳамма сиёсий институтларни, жумладан давлат органлари ва ҳуқуқни буйсундиришга ҳаракат қилади. Бу типдаги партиялар барча партиялар тизимида устун бўлишга, яқка ҳоким ҳолатида туришга ҳаракат қилиб, уз йулидаги бошқа партияларни йўқотишга интилади. Ижтимоий талқинлар нуқтаи назаридан эса бу типдаги партиялар ҳамма норози бўлганларни бирлаштиришга, барча ижтимоий раддияларни бир оқимга йуналтиришга, ижтимоий қатламлар ва гуруҳларни буйсундиришга мойил бўлади. Бу партиялар учун аъзоликнинг қаттиқ тартибда бўлиши, кучли интизомга амал қилиниши, фракциялар ва турли хил қарашларга йул қўйилмаслиги, доктринапарастлиги ёки мафкуравий омил аҳамиятининг юқорилиги, партия дастури ва мафкурасининг сўзсиз тан олиншининг шартлилиги энг хос хусусиятлардир.

Авторитар партиялар кўпроқ ривожланаётган мамлакатлар учун хос бўлиб, улар асосан миллий ва модернизация учун кураш ҳаракатларидан келиб чиқади ва мустамлакачилик бошқарувига қарши руҳ билан суғрилган бўлади. Бу партиялар мавжуд режимни қўллаб-қувватлаши эвазига унга муросасозлик сиёсатини юриядилар. Одатда бу партиялар куч ишлатиш усуллари-дан фойдаланиб, ижтимоий манфаатлар вакиллиги ва сиёсий озодликни чегаралашга уринадилар.

Ф. Ленер фикрига кўра, партиялар ўртасида икки хил рақобат — «гомоген рақобат» ва «гетероген рақобат» мавжуддир. «Гомоген рақобат»даги ҳар бир партия «ўз» электоратига таянади. Ҳар бир партия ўз электорати манфаатлари асосидаги дастур билан сиёсий майдонга чиқади. «Гетероген рақобат»да эса барча партиялар учун сайловчилар бир хил аҳамият касб этади, улардан ҳеч бирининг «ўз» сайловчилари бўлмайди. Биринчи тип партиялар купчилик индустриал ривожланган, куп партиявийлик тизимига эга бўлган мамлакатлар учун хосдир. АҚШ жамиятида эса «гетероген рақобат» типдаги партиялар фаолият кўрсатади.¹

¹ Основы политологии. Под ред. В. П. Пугачёва. Москва, О-во «Знание», 1992, с. 135 — 137.

1.7. ПАРТИЯВИЙ ТИЗИМЛАР

Партиявий тизимлар турли партиялар, давлат ва турли сиёсий институтлар ўртасидаги барқарор алоқа ва муносабатларни ўзида акс эттиради. Бу ўзаро муносабатлар мажмуаси партияларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги таъсири даражасини, уларнинг давлатни бошқарувидаги иштироки характериани очиб беради.

Партиявий тизим тушунчаси, бу — муайян сон ва улчовлар (сайловчилар ҳажми, ички тизимлар турлари ва бошқа меъёрлар), шунингдек, бир-бири билан ҳамкорлик қила олиш имкониятларига эга булган мустақил субъект (партия)лар мажмуасидан иборат сиёсий кенглик демакдир. Ҳозирги даврда партиявий тизимларнинг туртта тури мавжуд: бир партиявийлик, бипартизм, «икки ярим партиявийлик» ва кўп партиявийлик.

Партиявий тизимлар партиявий бирлашмаларга эга булмаган ёки бундай бирлашмаларнинг мавжудлиги фақат ташқи кўриниш учун булган сиёсий ҳокимият шакллари билан келиша олмайди (масалан, тоталитар, собиқ социалистик ва бошқа мамлакатларда бўлгани каби). Баъзи типологияларда бундай ҳокимият шаклларига бир партиявийликнинг узига хос алоҳида кўринишдаги тизими сифатида қараш лозим, дейилади. Шундан келиб чиқиб, бир партиявийликни норақобатдош тизим (у ўз ичида тоталитар, деспотик ва демократик турларга бўлинади) ва рақобатдош тизим (у ўз ичида битта устунлик қилувчи партия, қолганлари эса кучсиз партиялардан иборат кўп партиявийлик мавжуд булган тизим)ларга ажратиб кўрсатиш ҳам кенг тус олган.

Партиявий тизим бошқа меъёр ва хусусиятларга қараб ҳам типологиялаштирилади. Вейнер ва Ла Паломбаралар сиёсий тизим нуқтаи назаридан келиб чиқиб, демократик, авторитар ва тоталитар партиялар; ҳукмрон ижтимоий қадриятларга қараб, социалистик ва буржуазия партиялари; давлат ва партиялар ўртасидаги муносабатлар характериға биноан рақобатдош ва норақобатдош партияларни бир-бирларидан фарқлаб, уларни таҳлил қилганлар.

Италиялик сиёсатшунос Ж. Сартори партиялар ўртасидаги мафкуравий қўтблашувга асосланиб янада му-

раккаб типологияни таклиф қилади. Унинг фикрича, «бир партиявийлик» (моноидеологик) ва «атомлашган» (мафкуравий моҳиятига кура ута кутблаган) тизимлар доирасидан урин олувчи еттига партиявий тизим типини фарқлаш мумкин. Оралитқ типлар эса («гегемон партия», «устун партия», «икки партиявийлик», «чегараланган плюралистик» ва «радикал плюралистик» каби) мафкуравий плюрализмнинг ҳар хил даражалари ва кўринишларини ифодалайдиган бир ёки бир қанча партияларнинг фаолиятида акс этади.¹

Партиявий тизимлар типологияси меъёрларидан бири, бу — партиялар миқдорининг қанча бўлишлиги билан улчанишидир.

Бир партиявийлик тизим авторитар ва тоталитар жамиятлар учун хосдир. Бундай режимда партия бутун сиёсий ҳокимиятни ўз тасарруфига олади, шунингдек, у жамиятга ўз тазйиқини ўтказишга интилади.

Бипартизм (икки партиявийлик) тизимида эса умумий, тўғридан-тўғри сайловлар натижасида парламентда кўпчилик жойларни эгаллаган иккита катта партиялардан биттаси ҳокимият тепасига келади. Бу тизимда шаклланган ҳукумат ўз фаолиятининг белгиланган муддатигача кафолатли ҳолатда яшайди ва барқарорликка эга бўлади. Шунингдек, жамиятдаги фуқароларнинг манфаат ва эҳтиёжлари навбатма-навбат тулароқ қондирилиб борилади.

Бипартизм тизимидаги мамлакатларда сайловлар учун сарф-харажатлар ҳам бирмунча кам бўлади. Бу тизимда кўп жиҳатлардан бир-бири билан ухшаш гомоген, иккита кучли партиялар бир-бирлари билан рақобатлашадилар. Лекин, шу билан бирга ҳар бир партиянинг жамият ва давлат тараққиёти масалаларида узларининг мустақил нуқтаи назари бўлади. Шу билан бирга ҳар бир партия ёлғиз ўзи ҳокимиятни юритишга интилади, ўзидан олдинги партиядан мерос бўлиб қолган ёски тартибларни қатъий сақлайди.

Бу тизим давлатни бошқарувчанлик хусусиятини яхшилаб, сиёсий воқеликларга мос равишдаги бақамтилиги билан ажралиб туради, сиёсий демагогияни чеклаб, ижтимоий-сиёсий келишувларга замин яратади.

Бипартизм тизимида ҳокимиятни битта партия

¹ *Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. Vol. 1. N. Y., 1976. p. 125.*

бошқариб, бошқарув давридаги хато ва камчиликларни бошқа партияларга тункаб қуйиш учун йул қуйилмайди. Бипартизм тизими Англия, АҚШ, Австралия ва бошқа давлатларда ҳукм суриб келмоқда.¹

«Икки ярим партиявийлик» тизимига амал қилувчи жамиятда эса иккита кучли ва таниқли партиялардан ташқари яна учинчи партия ҳам сиёсий майдонда фаолият курсатади. Ана шу иккита партиядан қайси бирининг муваффақият қозониши учинчи партиянинг улардан қайси бири билан ҳамкорлик қилишига боғлиқ. Бу тизимда асосан коалицион ҳукумат тузилади. Германия Федератив Республикасидаги Германия социал-демократик партияси (ГСДП), Христиан-демократлар иттифоқи (ХДИ), Христиан социал иттифоқи (ХСИ, ҳудуди — Бавария) ва Озод демократик партия (ОДП) фаолияти бу тизимга яққол мисол була олади. Агар ОДП ҳар икки партиядан қайси бири билан ҳамкорлик қилса, уша партия ҳокимият тепасига келади.²

Агар жамиятнинг сиёсий кенгликларида учта ёки ундан ортиқ партия фаолият курсатса, бу ижтимоий-сиёсий манзара куп партиявийлик тизим деб аталади. Лекин мазкур партияларнинг ҳар бири сайловларда сезиларли овозлар олишга эришган бўлишлари лозим. Бу тизимда бирон-бир партиянинг парламентда давомли тарзда бутунлай купчилик уринларга эга бўлиши қийин кечеди.

Куп партиявийлик муҳолифат партияларнинг муҳим фаолият курсатишлари учун шарт-шароитлар яратиб берса, бипартизм уларни сиёсий сахнадан бутунлай улоқтириб ташлайди. Куп партиявийлик тизимида идора қилувчи партиялар номини олган асосий партиялар ўзларида жамият тан олувчи сайлов дастурларига эга бўлганлари билан барибир ҳокимиятни узлари мустақил бошқара олмай, коалицион ҳукуматларда иштирок этадилар. Лекин улар қисқа давр ичида миллий ва халқаро манфаатларга мос узгаришлар қилишга мойил буладилар.

Сиёсий ривожланиш тажрибаси исботлаганидек, жамиятнинг демократик йулдан ривожланишининг қу-

¹ Основы политологии. Под ред. В. П. Пугачева. Москва, О-во «Знание», 1992, с. 137 — 138.

² Шмачкова Т. В. Мир политических партий. Политические исследования, 1992, N: 1 — 2, с. 230.

лай шакли ва шарт-шароити, бу — куп партиявийлик тизимдир. Сиёсатшунослар бу хусусда баъзида турлича фикрларни илгари сурадилар. Масалан, Ж. Сартори беш ёки ундан ортқ партиянинг булиши, яъни «ута куп партиявийлик» тизими давлат ҳаёти учун хавfli вазиятнинг пайдо булишига сабаб бўлади, деган фикрни билдиради. Ньюмен эса икки партиявийлик тизимни ёқлаб, бу тизим фуқароларга эркин танлаш, ҳукуматларга эса уз ички ва ташқи сиёсатини тез янгилаш ва тузатишлар киритиш имкониятларини беради, деб ёзади.

Япония, Сурия, Испания каби мамлакатларда яқка етакчи партияни уз ичига олган куп партиявийлик тизимнинг ҳам фойдали эканлиги тажрибада синаб курилди. Сиёсий барқарор ривожланаётган Нидерландия, Дания, Белгия, Австрия ва бир қанча бошқа давлатларда ҳеч бири устун ёки етакчи партия бўлмаган куп партиявийлик тизимнинг устуворлиги исботланди. Шу билан бирга бошқарув ва сиёсий қарор қабул қилишда кичик партиялар қатнашувини чеклайдиган икки партиявийлик тизим ҳам жиддий танқид қилинмоқда, чунки бу партиялар нисбатан озчиликнинг реал манфаатларини ўзида ифода этади.¹

Муҳолифатдаги партия («антисистема») эса узларининг сиёсий эҳтиёжларини ифода этаётган ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг талабларини декларация қилишни асосий мақсад, деб билдилар.

Куп партиявийлик тизимда сиёсий ташкилотлар бир хил воситалар билан рақобатлашмайдилар. Бу ўринда улар гетерогендирлар («гетероген» — грекча «турли хил»). Куп партиявийлик тизимда уч, тўрт партиялардан иборат ёки плюрипартиявий тузилмаларни ҳам кузатиш мумкин.

Партиявий тизимларнинг шаклланишида жамият ижтимоий тузилишининг характери, амал қилаётган қонунлар тизими ва ижтимоий-маданий анъаналар катта ўрин тутади. Масалан, яхши шаклланган деҳқонлар ижтимоий қатлами бўлган мамлакатда, табиий равишда аграр партиялар пайдо бўлади. Қандайдир бир мамлакатда ўрта ижтимоий қатламлар муҳим ўрин тутса, уларнинг партияси устун булиши учун барча шарт-ша-

¹ Основы политической науки. Учебное пособие для вузов. Под ред. В. П. Пугачева. Москва, О-во «Знание» России, 1996, с. 26 — 29.

роитлар туғилади. Агар жамиятнинг ижтимоий тузилиши бир-бирига қарама-қарши кутблардан ташкил топса, партиявий тизим зиддиятли тусга эга бўлади, натижада ижтимоий муносабатларда зўриқиш кучаяди. Ижтимоий гуруҳлар бир хил қадриятлар ва идеалларни ўз қарашларига сингдирган бўлса, партиявий тизим, партияларо ва партия билан давлатнинг узаро муносабатлари янада юмшоқ шаклларда намоён бўлади.

Жамиятда амал қилинаётган қонунлар ҳам партиявий тизим типи ва характерига таъсир қилиши мумкин. Масалан, қонунларга биноан партиялар фаолиятига чегаралар қўйилиши, сайловларда маълум йўналишга эга бўлган муҳолифат партияларга рухсат берилмаслиги, яширин партиявий тузилмаларга нисбатан куч ишлатишга рухсат берилиши мумкин.

Мажоритар типдаги (кўп овоз олган ғолибни аниқловчи) сайлов тизимига эга бўлган жамиятда қоидага биноан икки партиявийлик ёки битта етакчи, устун партия бўлган тизим шаклланади. Пропорционал сайлов тизимлари ҳокимият органларида кўплаб сиёсий кучлар вакиллари бўлишига имконият яратиб, кўп партиявийлик тизим ёки партиялар коалицияси пайдо бўлишига ёрдам беради, янги партиялар тузилишини анча осонлаштиради.

Турли иқтисодий укладлар, маданият ва тилга эга бўлган жамиятларда ижтимоий, миллий, диний ва бошқа манфаатларни ҳимоя қилувчи кўплаб муассаса ва институтлар фаолият курсатади. Бундай жамиятларда кўп партиявийлик тизим шаклланиши учун имконият ва замин қўлайроқ.

Партиявий тизим кўп жиҳатлардан партиялар сиёсий мақоми (статуси)нинг қандай бўлишига боғлиқ. Бундай мақом турлича бўлиши мумкин: у партия аъзоларининг сони, унинг сайловчиларининг кўп ёки озлиги, олинган депутатлик мандати (вакиллиги) қанча бўлиши каби бир қанча меъёрлар билан белгиланиши мумкин. Шунга мувофиқ улар уч типга бўлинади:

1) ҳукуматни шакллантириш ҳуқуқига эришган, парламентдаги мутлақ кўпчилик жойларни эгаллаган мажоритар (фр.—«кутаринки», «қувноқ кайфият») партиялар;

2) кўпчилик депутатлик мандатларини қўлга киритган доминант («доминанта» — лот.— «хукмронлик қилмоқ») устунлик қилувчи партиялар;

3) парламентда озчиликни ташкил қилиб, баъзан

коалицион ҳукуматга кирувчи миноритар («минор» — фр. «хафа», «гамгин», «қайгули кайфият») партиялар.¹

Партиявий тизимларнинг мақоми турли хилда бўлиши натижасида баъзан партиявий тизимлар мажоритар (баъзан икки партиявий ҳолатда), устунлик қилувчи (масалан, Италия христиан-демократик партияси) ва коалицион типларга ҳам бўлинади.

Ла Паломбара ва Вайнер партиявий тизимларни рақобатли ва рақобатсиз типларга ажратади. Америка сиёсатшуноси Ж. Сартори фрагментацияли («фрагмент» — лот. «парча», «қисқача») партиявий рақобат, «ўнг ва сул» схемали, яъни мафкураларнинг кутблашиши буйича типларга ажратади. У қуйидаги типларни ҳам тавсия этади:

- 1) бир партиявий тизим;
- 2) партиялар устун бўлган гегемон партиялар тизими;
- 3) икки партиявий тизим;
- 4) чекланган плюралистик ва атомлашган («атом» — гр. — «булинмас») тизимлар.²

80-йиллар урталарида Ғарбий Европада ўнлаб партиявий тизимларни тадқиқ қилган Б. Пауэль ҳам Ж.Сарторининг юқоридаги талқинлари тўғри эканлигини исботлади.

Партиявий тизимларнинг барқарорлигини партиялар сайловчиларининг қўллаб-қувватлаши орқали сақлаш мумкин. Масалан, Англияда бундай барқарорлик бир неча ун йиллардан буён давом этиб келди. Бунинг асосий сабаби сиёсий йўналишнинг консерватизм типига сиёсий маданият купчилик сайловчиларнинг дунёқарашига сингиб кетганлигида эди.³

Албатта, у ёки бу партиявий тизимнинг самарадорлигини баҳоловчи мезон ҳали яратилмаган. Айни пайтда партиявий тузилмаларнинг самарадорлигини белгиловчи умумий мезонларга бу партиялар томонидан аҳолининг талаб ва эҳтиёжларига хассослик билан ёндашиш, партиялар иштирокида фуқароларнинг ўта муҳим манфаатлари юзасидан қарорлар қабул қилиш, ҳукумат олиб бораётган сиёсатга амалий танқидий тузатишлар киритиш, сиёсий элита фаолиятини демокра-

¹ Шмачкова Т. В. Мир политических партий. Политические исследования, 1992, N: 1 — 2, с. 231.

² Sartori G. Parties and Party Systems. A Frame work for Analysis. Vol. 1. N. Y., 1976. P. 132 — 139, 178 — 181.

³ Каранг: Основы политологии, с. 138.

тик назорат қилишни амалга ошириш каби ижтимоий-сиёсий ҳаётда анъанавий тус олган партиявий кадриятларни мисол келтириш мумкин.

1. 8. ҲОЗИРГИ ДАВР СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатга доир дунё-қарашни партияларни чуқур урганмай шакллантириб бўлмайди. Кейинги ун йилликларда партияларнинг сиёсий тизимлардаги ва давлат фаолиятидаги ўрнининг ўсиб бориши ҳозирги замон давлатчилиги ривожланишининг характерли хусусиятларидан биридир. Ҳозирги замон жамиятларида давлатнинг турли оммавий жамоат ташкилотлари билан ўзаро алоқаларини кузатиш шуни кўрсатмоқдаки, мавжуд сиёсий тизимда иштирок этаётган партиялар жамият ва давлат муносабатлари тизимида марказий ўринни эгаллаб келмоқда.

Сиёсий партиялар сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчиси сифатида давлат органларининг шаклланиши ва фаолиятида, давлат қарорларининг қабул қилинишида тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Қолаверса, сиёсий партияларнинг мавжудлиги — демократик тизимлар ривожланишининг зарурий шарт-шароитларидан биридир. Демократия тамойиллари нуқтаи назаридан ёндашганда эса сиёсий партиялар давлат органлари тизимига кирмайди ва бевосита давлат ишларида иштирок этмайди. Аммо сиёсий партиялар бир вақтнинг ўзида ҳам давлат соҳасига, ҳам фуқаролик жамиятига тааллуқли ижтимоий институт эканлиги билан ажралиб туради.

Партияларнинг сиёсий тизимдаги ўрни кучайиб бориши билан уларнинг мақомлари ва ҳуқуқий тартиботлари даражаси ҳар бир мамлакатда турлича шаклларда намоён бўлмоқда. Партияларга доир қоидалар ҳар бир мамлакат ҳуқуқий манбаларида турлича шаклларда талқин қилинган: конституция ва қонунлар, конституциявий меъёрлар; ҳукумат декретлари ва қарорлари; парламент палаталари регламентлари; конституциявий назорат ҳуқуқи берилган мамлакатларда эса суд қарорлари.

Ғарбдаги ривожланган мамлакатларда партиялар консерватизм, либерализм, социал-демократия каби

кутблашган сиёсий мафкуралар оқимлари билан уйғунлашган тарзда ифодаланмоқда.

Ривожланган ва илғор мамлакатларнинг аксарият партиялари ўзларида социал-демократик, либерал ва консерватив унсурларнинг ўзига хос синтези сифатида намоён бўла бошлади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ҳозирги давр ГФР сиёсий ҳаётида (шунингдек, бошқа ғарб мамлакатларининг кўпчилигида ҳам) ижтимоий сиёсий кучлар ўртасидаги аниқ ва кўзга ташланарли фарқларни кузатиш жуда қийинлашиб бормоқда.¹

Бир неча юз йиллардан буён ўз конституциясига эга бўлган АҚШ ва Буюк Британия каби мамлакатлар конституциясида эса партиялар тўғрисида ҳеч нарса эсланмайди. Ваҳоланки, бу мамлакатларда икки партиялилик тизими бутун конституцион механизмнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин қабул қилинган конституцияларга эса сиёсий партиялар тўғрисидаги махсус қоидалар киритилган. Бу даврда қабул қилинган Италия (1947 йил), Япония (1948 йил), ГФР (1949 йил), Франция (1958 йил), Бразилия (1969 йил), Греция (1975 йил), Португалия (1976 йил), Испания (1978 йил) конституцияларида сиёсий партияларга доир алоҳида ҳуқуқий мақомлар ўрин олди.

Баъзи бир давлатларнинг конституцияларига сиёсий партиялар тўғрисидаги қоидалар ёки моддалар киритилмаган бўлсада, уларга доир меъёрлар уюшмалар, бирлашмалар ёки жамоат ташкилотлари тўғрисидаги қонунларда ўз ифодасини топган. Бундай ҳолатларда сиёсий партиялар жамоат ташкилотларига хос бўлган меъёрлар талаблари доирасида фаолият кўрсатади.

Кўплаб давлатларда эса сиёсий партияларга доир алоҳида қонунлар ҳам қабул қилинган. Бундай қонунлар меъёрлари қуйидаги мамлакатлар учун хосдир: ГФР (1967 йил), Португалия (1975 йил), Австрия (1975 йил), Испания (1978 йил) — 1981 йилда қайтадан тулдирилган, Ўзбекистон Республикаси (1996 йил). Қуйидаги давлатларда эса сиёсий партияларни молиялаштиришга доир қонунлар қабул қилинган: Швеция (1956 йил), Финляндия (1969 йил), АҚШ (1974 йил), ГФР

¹ *Қаранг:* Диманис М. Д. Политические партии ФРГ. В кн.: Партии и партийные системы современной Европы: Проблемно-тематический сборник. Москва, ИНИОН РАН, 1994, с. 52—62.

(1983 йил). Баъзи бир мамлакатларда сиёсий партияларга доир қоидалар сайловлар туғрисидаги қонунларда ифодаланган. Айрим мамлакатларда партияларнинг оммавий ахборот воситаларидаги иштироки қонун билан регламентлаштирилган. Масалан, Францияда радио ва телевидение туғрисидаги қонунда ана шундай ҳолатни кузатамиз.¹

Илгор демократик мамлакатлар жамиятида турли сайловчилар гуруҳларининг овоз бериш характери билан ижтимоий-синфий мавқелари ўртасида кучли алоқадорлик мавжуд. Аҳолининг йўқсил қатлами кўпроқ сул йўналишдаги партияларга, юқори даромадли қатлами эса консерватив ва ўнг йўналишдаги партияларга овоз беришга мойилдир. 70—80-йилларда бундай фарқланишлар АҚШда ҳам кузатилди. Ғарбий Европада ижтимоий-сиёсий ҳаёт бирмунча мураккаброқ бўлишига қарамасдан, бу ҳудуддаги мамлакатлар ишчилари ва йўқсил қатламлари асосан социал-демократик ва бошқа сул партияларга, аҳолининг даромадли қатлами вакиллари эса либерал ва консерватив партияларга хайрихоҳдилар. Йўқсил қатлам даромадли қатламга қараганда кўпроқ давлатнинг иқтисодиётга аралашувини, шунингдек, унинг ижтимоий ёрдам дастурларини ижобий баҳолаш тарафдоридир.

Кейинги йигирма йил ичида АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар кузатилди. Сайловчиларнинг у ёки бу партияга овоз бериши билан уларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублиги ўртасидаги алоқадорлик бузилиб бормоқда. Социал-демократик партиялар сафида ишчилар сонининг тобора камайиши, аҳолининг йўқсил ва кам даромадли қатламлари либерал ва консерватив йўналишдаги, урта қатлам вакиллари эса социал-демократик ва бошқа сул партияларга овоз бериши одатдаги ҳолга айланмоқда. Бундай тамойиллар АҚШда ҳам кўзга ташланмоқда. Консерватив партиялар тарафдорларининг аксарият қисмини касаба уюшмалари вакиллари ва «кўк ёқалилар» ташкил этади. Эндиликда аксарият сиёсий партиялар сайловчиларнинг аниқ бир ижтимоий гуруҳига эмас, балки таркиби гетероген (ҳар хил табақа ва қатламлар вакиллари) булган электорат-

¹ Қаранг: Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. Отв. ред. В. А. Туманов. Т. 2. — Москва: Наука, 1987, с. 156—170.

ни ўз томонига оғдиришга муҳим эътибор қаратмоқда. Натижада кўпчилик катта партиялар, жумладан, социал-демократик партиялар аста-секинлик билан синфийлик характери ни йўқотиб, узларининг таъбирича, аҳолининг барча қатламлари вакилликка даъвогар «халқ партияси» ёки «барчанинг партияси»га айланиш жараёнини бошлади.

Давлатлар ичида биринчи бўлиб Германия Федератив Республикаси ўз конституциясида партиялар туғрисидаги умумий қоидаларни қонунлаштириш ва янада аниқлаштириш йўлини тутди. Бу мамлакатдаги сиёсий партиялар туғрисидаги қонун партияларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми, уларнинг вазифаси, ички тuzилиши, қоидалари, сайловларда иштирок этишининг йул-йўриқлари, сайловолди харажатларини қоплаш ҳамда молиявий маблағларни сарфлашга доир ҳисоботлари, партиялар фаолиятини антиконституциявий мотивлар буйича таъқиқлаш каби меъёрларнинг бир маромда ишлашини тартибга солиб туради.

Конституциявий назорат кучли бўлган мамлакатларда партиялар фаолиятини ҳуқуқий жиҳатлардан тартибга солиб турувчи механизм — бу суд қарорларидир. АҚШда партиялар Олий суд қарорлари воситасида уз мақомлари туғрисидаги қоидаларнинг қабул қилинишига эришганлар.

Ҳозирги даврга келиб, Р. Дарендорфнинг фикрича, ГСДП, ОДП, ХДИ/ХСИ ва бошқа партияларга нисбатан «унг» ва «сўл» партия деган тушунчани қўллаш анча нисбий бўлиб қолмоқда. Энг аввало христиан-демократик партиялар «халқ партияси» деган мавқега эришиш учун даъвогарлик қилмоқда. Даставвал бу партиялар ижтимоий ҳаётнинг муҳим томонларини дунёвийлаштириш, шунингдек, черковни давлатдан ажратишга қарши реакция оқими сифатида сиёсий майдонга чиққан эдилар. Аммо кейинги даврларда улар диний эътиқод масаласига унчалик эътибор бермай қўйди.¹ Масалан, Австрия халқ партиясининг 1972 йилда қабул қилган дастурида мазкур партия узининг ҳеч бир диний эътиқод ёки диний институт билан боғлиқ эмаслигини алоҳида қайд этди. Германия ХДИ раҳбарияти ҳам шу каби фикрлар билдирмоқда. Пар-

¹ Қаранг: Мационашвили Т. СДПГ перед выборами в Бундестаг 1994 г. В кн.: Партии и партийные системы современной Европы: Проблемно-тематический сборник. Москва, ИНИОН РАН, 1994, с. 64—67.

тия раҳбари, ГФР канцлери Г. Коль ХДИнинг халқчиллик характерига эга эканлигини, бу партиядо христиан-ижтимоий, консерватив, либерал кучлар ўзаро узвий уйғунликда бирлашганликларини билдириб, ҳеч бир диний белгилар тўғрисида фикрлар келтирмайди.

Дастлаб Германия социал-демократик партияси «халқ партияси» номи билан сиёсий майдонга чиқди. 1959 йилда Годесберг дастури қабул қилинганидан кейин ГСДП ишчилар синфи партияси эканлигидан воз кечиб, ишчилар ва урта табақалар партиясига айланганлигини билдирган эди. Партиянинг бу дастури марксизм ва синфий кураш гоёсидан бутунлай воз кечилганлигини эълон қилди. Ҳозирги даврда ГСДП таркибининг асосий қисмини техникавий зиёлилар, тadbиркорлар доираси вакиллари ва ёшлар ташкил этади.

АҚШ республикачилар ва демократик партиялари ҳам ўзларининг дастлабки фаолиятларини «барчанинг партияси» сифатида бошлаганлар. Лекин бу партиялар даставвал ижтимоий таркибига кура бир-бирига қарама-қарши бўлган турли ижтимоий-сиёсий гуруҳларни бирлаштирган бўлса-да, ҳар бир тарихий даврда уларнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар асосида баъзи ўзгаришларга учраб туриши партиялар эволюцион тараққиётининг белгисидир.¹

Сиёсий партияларнинг ташкил топиш жараёни ва улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш бир неча масалаларни ўз ичига олади. Булар қуйидагилардир:

1) сиёсий партия тушунчасини таърифлаш, унинг мақоми, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни ва функцияларини аниқлаш;

2) сиёсий партияларнинг шаклланиш ва ташкилий тузилишининг тартибига доир ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш;

3) сиёсий партияларнинг давлат органларини шакллантириш ва унинг ишидаги иштирокининг ҳуқуқий жиҳатлари тартиботига эга бўлиш;

4) сиёсий партияларнинг фаолияти доираси ва фаолият кўрсатиш шарт-шароитларини аниқлаш, унинг фаолиятини таъқиқлаш тартиботини белгилаш.

ГФРдаги партиялар тўғрисидаги қонуннинг 2-бандида: «партиялар деб, мунтазам равишда ёки узоқ муд-

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 160.

датларда федерация ёки ерлар (вилоятлар урнида) доирасида сиёсий иродани шакллантиришга таъсир курсатиб турувчи, герман бундестаги ёки ландтагида халқ вакиллиги воситасида иштирок этувчи фуқаролар бирлашмасига айтилади», деган қоида жой олган.

Куплаб конституцияларда эса сиёсий партиялар тушунчасига алоҳида ўрин берилмаган. Италия Конституциясида партиялар ҳақидаги модда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эрклари бобида берилган. Конституциянинг 49-моддасига биноан, фуқаролар «эркин равишда, демократик йўл билан миллий сиёсатни белгилаш мақсадларида партияларга бирлашиш» ҳуқуқларига эга.

1975 йилда қабул қилинган Греция Конституциясидаги давлат тузилиши бобининг 29-моддасида партияларнинг ҳуқуқий мақомига ўрин берилган. Унга мувофиқ, овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган грек фуқароларига «сиёсий партиялар тузиш ёки уларга қўшилиш» ҳуқуқлари берилади. Шу жойда яна партия институтини давлат тузумига боғлаб, партияларининг асосий мақсадларини «демократик режимнинг эркин яшашига хизмат қилишдир», деб белгилайди.

1978 йилда қабул қилинган Испания Конституцияси сиёсий партияларни «сиёсий иштирокнинг асосий воситаси» деб белгилайди (6-модда), партиянинг асосий мақсади эса «халқ иродасини шакллантириш ва ифодалаш»дир деб талқин қилади.¹

«Халқ партияси» концепцияси хоҳ «унг», хоҳ «сул» йўналишда бўлмасин, у партияларни ўз томонига янгидан-янги сайловчилар жалб этиш учун ҳам ўзгариб бораётган ҳаётнинг турли масалаларига доир ўз нуқтаи назарларини қайтадан ишлаб чиқишга мажбур этмоқда. Бундай ҳолат ўз навбатида ижтимоий базанинг ноаниқлиги туфайли сайловларнинг ҳеч бир қутилмаган натижаларга олиб келиши учун шарт-шароит яратмоқда. Пайдо бўлаётган бу янги тамойиллар партиявий-сиёсий муқобилликларнинг кенгайишига, янги ижтимоий ҳаракатлар ва экологик партиялар таъсир доирасининг тобора ортиб боришига сабаб бўлмоқда. Натижада эски партиялар олдида қийин ва мураккаб муаммолар туғилди. Сайловчиларнинг асосий қисмида ғоявий-сиёсий нуқтаи назарларга доир, шунингдек, пар-

¹ Қаранг: Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. Отв. ред. В. А. Туманов. Т. 2. Москва, «Наука», 1987, с. 156—170.

тивий-сиёсий йуналишларни танлаш жараёнларида у ёки бу томонларга оғишлар, тебранишлар, иккиланишлар каби тамойилларнинг кучайиши кузатилмоқда. Сайловчилар учун бир партиядан бошқасига утиш оддий ҳолга айланиб, сайловчиларнинг партиясига нисбатан «автономияси» анча мустақамланди.

Сайловчиларнинг бирон-бир номзод учун эмас, балки рақобатлашаётган партия номзодига овоз бериш ҳоллари анъанага айланди. Бу каби сайловчилар узларини анча мустақил ва эркин сезмоқдалар.

Жамоатчилик фикрини урганиш натижалари шуни курсатмоқдаки, АҚШда урушдан кейинги даврда демократлар республикачиларга нисбатан миқдорий жиҳатдан кўпчиликка эга бўлишга эришган. Шунга қарамай, сўнгги ўн йилликлар давомида президент лавозимига ўтказилган сайловларда демократик партия ютқазиб қўймоқда. Баъзи тадқиқотчиларнинг курсатишича сайловчиларда катта ва анъанавий партиясига нисбатан муносабат совуб бормоқда. Партиянинг жамият олдидаги муаммоларни бартараф қила олиш қобилиятига шубҳа билан қараш ва иккиланиш «салбий овоз бериш» руҳиятини кучайтирмоқда. Кузатувчиларнинг фикрича, 1980 йилда АҚШда «салбий омил» президентлик сайловида катта роль уйнаган. Бунда асосан Ж. Картердан қутилиш учун ҳам муқобил номзодга кўпроқ овозлар берилган. Сайловолди кампаниясидаги жамоатчилик фикрини урганиш натижалари 43% сайловчилар Рейганга уз овозларини берар эканлар, бу билан улар уз овозларини Рейган учун эмас, балки Картерга қарши овоз бериш сифатида ифодалаганликларини билдирганлар. 80-йилларда шунга ухшаш ҳолатлар баъзи бир Европа мамлакатларида ҳам кузатилди.¹

Фин сиёсатшуноси Тату Вананен идора қилишнинг демократик режими мустақамлигини турли мамлакатлар иқтисодий тизимининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиб, унинг натижаларини эълон қилди. У уз ишида «демократия курсаткичлари» деб аталмиш мамлакатларнинг сиёсий ривожланиш даражаси курсаткичларини қуйидаги асосларда ҳисоблайди: 1) сайловчиларнинг нисбатан энг кўп овозини олишга эришган партиядан ташқари барча партиясининг олган овозларининг фоиздаги ҳиссаси; 2) мамла-

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука. Учебное пособие. 2-с изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 160–162.

кат аҳолисининг сайловларда иштирок этган қисмининг фоиздаги ҳиссаси. Ундан ташқари. Т. Вананен мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси кўрсаткичларини аниқлаш усулини киритиб, уни «энергоресурслар кўрсаткичи», деб атайди.

У яна бу кўрсаткичнинг қуйидаги олтита ўзгариб турувчи турли омиллар билан боғлиқ эканлигини ишлаб чиқди: 1) мамлакат иқтисодиёти ноқийшлоқ ҳужалиги соҳалари ресурсларининг номарказлашганлик даражаси; 2) қишлоқ ҳужалиги ерлари ва экинларининг умумий майдонига нисбатан хусусий фермерлар оилаларига тегишли ерларнинг фоиздаги ҳиссаси; 3) университетлар шаҳарчалари; 4) шаҳарлар аҳолиси; 5) маълумотли кишилар; 6) қишлоқ ҳужалиги меҳнати билан банд бўлмаган одамларнинг мамлакат аҳолисига нисбатан фоиздаги ҳиссаси. Т. Вананеннинг тасдиқлашича, мазкур фоизда кўрсатилган ҳиссалар қушилганида, энергоресурслар кўрсаткичининг аҳамияти 6,5дан юқори булган мамлакатларни «демократик» деб ҳисоблаш, ундан то 3,5 гача булган кўрсаткичи мамлакатларни эса «нодемократик ёки ярим демократик», деб ҳисоблаш лозим. Вананен ушбу йўсинда 147 мамлакатни ана шу индекслар воситасида баҳолаб чиқди.¹

Мамлакатлардаги демократик идора қилиш даражасини баҳолашга бундай ёндашув АҚШ ва бошқа Европа давлатлари сиёсатшуносларида катта қизиқиш уйғотди. Албатта, бу каби баҳолашларда сиёсий партиялар ва партиявий тизимдаги сайловчилар иштирокининг энг асосий кўрсаткич сифатида инобатга олиниши уларнинг ҳозирги давр ижтимоий-сиёсий руҳига нечоғлик таъсир қилаётганлигининг, шунингдек, сиёсий партиялар демократиянинг энг асосий институтларидан бири эканлигининг исботидир.

Албатта, бу каби айрим мисоллар ҳали умумий таъмиллари даражасига кўтарилган эмас. Партияларнинг жамият сиёсий тизимида тутган ўрнини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, сиёсий партиялар ўз сиёсий функцияларини амалга оширишда асосан сайлов жараёнини ўтказишда марказий восита сифатидаги мақомини ҳамон сақлаб келмоқда. Партиялар ҳокимияти

¹ Қаранг: Степэн А., Скэч С. Различные типы конституционного устройства и укрепление демократии. Демократия 1990-х. Издание подготовлено Специальной информационной службой информационного агентства США. Вена, с. 53.

ва таъсир кучи бирмунча камайишига қарамай, ҳали партиялар даври тутаганлиги тўғрисида хулоса ёки баъшорат қилишга эрта. Кўплаб мамлакатларда янги сиёсий тизимларнинг қарор топишида партияларнинг ўрни ҳали ҳам беқийсдир.

И б о б.

СИЁСИЙ МАФКУРАЛАР ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ

2. 1. СИЁСИЙ МАФКУРАЛАР

Маълумки, мафкура тушунчаси давлат, сиёсат ёки ижтимоий гуруҳлар манфаатларига ва уларнинг ўзгариб туришига монанд равишда турлича талқинларда изоҳлаб келинган. Масалан, коммунистик адабиётларда мафкура муайян бир синфнинг манфаатларига қаратилган фалсафий, ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий, диний, бадий қарашлар тизимидир, дейилади. Бундай тушунча доирасига зўрлаб киритилган мафкура остида яшаб, унинг оқибатларини ўз бошимиздан кечирдик. У ҳақда керагидан ортиқ тасаввурларга эгамиз.

Баъзи Ғарб сиёсатдонлари жамият мафкурасини «тасаввурлар, тушунчалар, ғоялар мажмуаси билан уйғун бирликдаги тартиботга хос булган маълум бир маслак, таълимот, дунёқарашдир», деб талқин қиладилар. Бошқа тоифа сиёсатшунослар эса «дунё ва ҳаёт фалсафасига даъвогарлик қилувчи ғоялар тизими — мафкурадир», деб тушунадилар. Француз сиёсатчилари мафкурани тизим ҳолига келтирилган ғоялардир, деб таърифлайдилар. «Пти Ларусс» энциклопедик лугатида эса «мафкура — доктрина ташкил қилувчи ғоялар ва фикрлар мажмуасидир» дейилади.

Ж. Ла Паломбаранинг фикрича, мафкура бу — «тарих фалсафаси, инсоннинг унда тутган ўрни, мавқеи, унинг келажак тараққиёти имкониятлари йўналишларини баҳолаш, ривожланишнинг у ёки бу йўналишининг тезлашуви, секинлашуви ёки модификацияси ҳақидаги тасаввурлардан иборат тушунчадир».

Сиёсий мафкура қуйидаги асосий тузулмавий унсурлардан иборат бўлади: 1) даврнинг умумий дунёқа-

раш тизими билан алоқадорлик; 2) мавжуд тизимнинг у ёки бу ҳолати асосида шаклланган дастурий курсатмалар; 3) дастурий курсатмаларни амалга ошириш стратегияси; 4) ташвиқот; 5) дастурни амалга оширишга доир аниқ ўзгартишлар ёки ҳаракатлар.¹

Мафкура ўз соҳибининг ижтимоий барқарорлигини гоёвий жиҳатдан таъминлаш вазифасини ҳам бажаради. Унинг яна бир вазифаси шундан иборатки, у ўз ижодкори бўлган ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг нураши ёки инқирозга юз тутишига тўсқинлик қилиб, унинг яшовчанлигини таъминлаб туради. Шу жиҳатдан у ўз соҳибини сақлаш тартиботи ҳамдир. Мафкурасиз ҳар қандай жамият ёки давлат таназулга юз тутиши турган гап. Асосий ижтимоий қадриятлар тўғрисидаги тасаввурларни мафкура воситасидагина ҳосил қилиш мумкин. Ана шу тасаввурлар миллат ёки халқнинг маънавий маданияти асосини ташкил этади.

XX асрда куплаб мафкуралар зулм ўтказиш ва тазйиққа хизмат қилгани ёки унга нисбатан лоқайдлиги учун ҳам обрусизланди. Мафкуравий зулм остида яшаган халқларда ҳар қандай мафкурага нафрат билан қараш руҳияти пайдо булганлиги ҳам сир эмас. Куплаб «улуғ мақсад»ларни ҳаётга татбиқ қилиш билангина чекланган мафкуралар уруш ва қон тукилишларига ҳам олиб келди.²

Баъзи ҳолатларда давлат ва партиялар маълум бир мақсад ва тарихий вазифаларни бажариш учун ўз сиёсий мафкуралари атрофига ўз тарафдорларини бирлаштириб туради.

Инглиз сиёсатшуноси ва тарихчиси Эндрю Хейвуд ҳозирги замон сиёсий мафкураларининг вужудга келиши ва уларнинг сиёсий ҳаётда тутган ўрни ҳақида тадқиқотлар олиб борди. Яна бир инглиз сиёсатшуноси Э. Гембл унинг асарига ёзган сўзбошисида назариячиларнинг кўпчилиги мафкураларга нисбатан душманлик муносабатида булганликларини таъкидлайди. Улар мафкура бидъатлар йиғиндиси, деб ҳисоблаб, мафкуралар даврининг тутаганлиги ҳақида башоратлар тарқатганлар. Жумладан, машҳур немис олими Карл фон

¹ Қаранг. La Palombara. (ed) Political Parties and Political Development. Princeton, 1966; Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Междунар. отношения, 1995, с. 243—244.

² Қирғизбосов М. Истиклол ва дунёқараш. // Истиклол йўли (Туплам). Тошкент, 1995, 61—62-бетлар.

Мангейм 1929 йилда «Идеология ва утопия» номли асар ёзиб, унда қуйидаги фикрларни билдирган эди: «Биз мафкура, деб тасаввурларнинг шундай трансцендент борлигига айтаемизки, унда de facto ҳеч қачон ўз мазмунининг амалга ошишига эриша олмайди».¹ Лекин ХХ асрга келиб ҳам сиёсий оқимлар мафкуралар таъсири остида шаклланаётганлигига гувоҳимиз.

Э. Хейвуднинг курсатишича, сиёсий тафаккур ҳар бир инсонга хос хусусиятдир. Кундалик ҳаётимизда «эркинлик», «тенглик», «адолат», «консерватор», «социалист», «фашист» каби сузлар доимо учраб туради. Аммо бу сузларнинг аниқ маънолари анча мавҳумдир. Масалан, «тенглик» сузини олиб курайлик: инсон туғилишдан тенг; жамиятдаги тенг давқе; тенг ҳуқуқлар; тенг имкониятлар; тенг меҳнат ҳақи ва ҳоказо. Сиёсий назариялар ахлоқий ва фалсафий қадриятлар нуқтаи назаридан ўз меъёрларига эга, шунингдек, улар доимо жамиятнинг «адолатли» ёки талаблар меъёридаги белгиларини аниқлашга интиладилар.²

Маълумки, илк сиёсий назариялар Платон ва Аристотель замонидан эътиборан шакллана бошлаган. Аммо сиёсий мафкуралар сиёсий ҳаракатлар негизини ташкил этувчи тушунчалар тизими сифатида XIX аср бошларига келиб шаклланди. Сиёсий мафкураларни бир қолипда илмий асослаб бериш ҳам мумкин эмас. Қолаверса, сиёсий мафкураларни чуқур ўрганишга ҳамма сиёсий мутафаккирлар ҳам унчалик аҳамият беравермайдилар. Ҳозиргача кўпчилик сиёсатни ҳокимият учун кураш ёки уни бошқариш, деб ҳисоблайди, мафкурага эса тарғибот ва ташвиқот воситаси сифатида қарайди. Масалан, марксистлар сиёсий ғояларни синфий манфаатлар нуқтаи назаридан талқин этадилар. Анъанавий консерватизм эса барча мафкураларга нисбатан ишончсизлик билан қарайди, шунингдек, мафкурага нисбатан тажриба ва анъаналарнинг аҳамиятли эканлигини таъкидлайдилар.

Ж. М. Кейнс дунёни иқтисодий ва сиёсий-фалсафий назариялар бошқаради, капитализм А. Смит ва Д.Рикардоларнинг классик сиёсий иқтисоди, собиқ

¹ *Mannheim K. Ideologie und Utopie. Verlag von Friedrich Cohen in Bonn. 1929, S. 171.*

² *Haywood E. Political ideologies: An introduction. Basingstoke; London: Mac-Millan, 1992. — 348 p. (Либерализм, консерватизм, фашизм, миллатчилик каби сиёсий мафкуралар турларининг таърифлари мазкур асар асосида берилди).*

СССРдаги коммунизм эса К. Маркс ва В. И. Ленин таълимотлари асосида ривожланди, фашистлар Германияси тарихини эса Гитлернинг «Майн Кампф» асари асосида тушуниш мумкин, деб ҳисоблайди. Аслини олганда сиёсий мафкуралар реал ҳаётга катта таъсир кўрсатади. Мафкура тарихий шарт-шароит ҳамда сиёсий ингилишлар таъсири остида шаклланади. Сиёсий ҳаёт, бир томондан, гоёлар ва мафкуралар, иккинчи томондан эса тарихий ва моддий кучларнинг доимий узаро таъсирини ифодалайди. Ҳар бир инсон ва сиёсатчи уз мафкурасини танлайди ва шундан келиб чиқиб уз сиёсий нуқтаи назарига эга бўлади. Аммо ҳар бир сиёсатчи ҳокимиятни эгаллаш, уни бошқариш ва ушлаб туриш талабларидан келиб чиқиб, уз сиёсий қарашларини узгартириб боради.

Сиёсий мафкура ҳокимият ва унга доир муносабатлар мавқеига тегишли муаммолар билан чамбарчас боғлиқдир. Мафкуралар турли хил йўналишларга эга бўлишига қарамасдан, жамият ва сиёсий тизим ҳақидаги аниқ концепцияни, уни амалга ошириш борасидаги йўл-йўриқлар ва воситаларга эга бўлишни тан олишга асосланади. Сиёсий мафкура бир вақтнинг ўзида интегратив ва чегараловчилик функцияларини бажаради. Масалан, биринчи ҳолатда у ёки бу партия аъзоларининг бирлашиши, жипслашиши, иккинчи ҳолатда эса у ёки бу партияни бошқа партиялардан чегаралаб қўйиш учун хизмат қилади. Мафкура сиёсий фалсафадан фарқли улароқ, бевосита сиёсий борлиқ, ҳаракатлар, сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқдир.

Сиёсий мафкура сиёсат субъектлари сифатида инсонлар уртасидаги узаро институционал муносабатларга аҳамият қаратиш, аниқ ижтимоий-тарихий шароитларда сиёсий борлиқни тушунтириш, уни асослаб бериш, шунингдек, ҳимоя қилиш ёки уни инкор этишга хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан қараганда сиёсат турлича мафкуравий тизимлар, мафкуравий-сиёсий оқимлар ва йўналишларнинг тўқнашув майдони ҳисобланади. Аммо бу фикрни таъкидлаш билан унинг моҳиятини англаш қийин, чунки «сиёсат — имкониятлардан фойдаланиш санъати» қондаси ҳозирги даврда ҳам уз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Бир томондан, бу «санъат» сиёсатнинг мафкуралашувига маълум чегаралар қўйса, иккинчи томондан, уз навбатида мафкура у ёки бу сиёсий партия ёки ҳукумат сиёсий йўлини олиб боришдаги маълум фао-

лият доираси чегараларини белгилаб беради. Бу ҳолат улар сиёсий дастурларини амалга оширишнинг безарар бўлишига ёрдам беради.¹

Сиёсий мафқуралар сиёсий тизимлар шаклланишида иштирак этиб, турли ижтимоий қатламлар бирлигини ифодалашга хизмат қилади. Масалан, либерализм ўрта синфнинг, консерватизм ерга эгалик қилувчи аристократларнинг, социализм эса ишчилар қатламининг мафқураси ҳисобланади. Айти пайтда, либерал демократия мафқураси кўплаб ғарб жамиятларининг бир-бирига ипсиз боғлаб турувчи платформаси ҳисобланади, шунингдек, ўз даврида ислом дини ҳам мусулмон жамиятларининг мафқураси сифатида қаралган.

«Мафкура» атамаси, сиёсий ғоялар мажмуаси сифатида, 1797 йилдаги француз инқилоби даврида Дестут де Траси томонидан илк бора муомалада қўлланилган. Ҳар бир мафкура доимий ўзгариш ва ривожланиш жараёнини бошидан кечиради. Мафқуранинг кенг тарқалган классификацияси «чап»дан «ўнг»га қуйидагича амалга оширилади: «коммунизм — социализм — либерализм — консерватизм — фашизм».

1789 йилда Францияда Генерал Штатларнинг биринчи мажлисида аристократ-монархистлар ўнг томондан, учинчи табақанинг радикал вакиллари эса чап томондан жой олганлар. Француз парламентидаги бундай жойлашув кейинчалик ҳам давом этди. Франциядаги ана шу «ўнг» ва «сўл» деган сиёсий тушунчалар бутун дунёга тарқалди.

«Либерализм» атамаси даставвал 1812 йилда Испанияда қўлланилган. XIX асрнинг 40-йилларига келиб бу атама бутун Европага ёйилди. Либерализм сиёсий оқим сифатида XV асрдан то XVIII асргача бўлган даврда шаклланиб борди ва у асосан ўрта табақалар манфаатларини ўзида ифода этди. Либерал ғоялар XVII асрдаги Англия инқилобида, XVIII асрдаги Америка ва Франция инқилобларида муҳим урин тутган эди. XIX аср эса либерализм асри бўлди. XX асрдан эътиборан капитализм «учинчи дунё» мамлакатларига ҳам кенг тарқала бошлади. Аммо бу мамлакатлардаги жамоатчилик руҳияти индивидуализмга нисбатан устивор бўлганлиги учун либерализм кучли томир ота олмади. Шу сабабли бундай шароитларда капитализм

¹ Қаранг: Гаджиев К. С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. Москва, Мсждународ. отношения, 1995. с. 243—244.

узида кўпроқ корпоративизмнинг ифодаланган белгиларини намоён қилади (масалан, Японияда). «Учинчи дунё» мамлакатлари ичида Ҳиндистон дунёда энг йирик либерал демократия кенг тарқалган мамлакатга айланди. Лекин «учинчи дунё»нинг кўплаб мамлакатларида либерал демократия ўзининг асоси бўлган саноатнинг кучли ривожланмаганлиги учун мағлубиятга учради.

Либерализм ғарб цивилизациясига шу қадар кучли сингиб кетдики, ҳатто унинг баъзи ғоялари консерватизм ва социализмга ҳам катта таъсир қилди. Масалан, XX асрда Англияда либерал партия ўзининг кўплаб тарафдорларини йўқотди. Унинг кўплаб хайрихоҳлари либерализм таъсири остида бўлган лейбористик ва консерватив партияларга ўтиб кетган эди. 1988 йилга келиб либерал ва социал-демократик партияларнинг қўшилиб кетиши натижасида либерал-демократик партия ташкил топди.

Урта синф ҳукмронлашиб борган сари либерализм уз радикаллигини йўқотиб, консерватив белгиларни узлаштира бошлади. Либерализм индивид манфаатларини гуруҳ манфаатларидан устун қўйганлиги учун ҳам унинг туб хусусияти индивидуализм ҳисобланади. Феодализмнинг емирилиб, капитализмнинг ривожланиши натижасида индивидуал эркинлик таъминланди. Индивидуализмнинг интеллектуал асоси инсоннинг «табиий» ҳуқуқлари назариясини илгари сурган маърифатпарварлик бўлиб, уни Ж. Локк «ҳаёт, эркинлик ва мулкчилик» деб талқин этган эди.¹ Индивидуализмнинг ута ифодаланган шаклларида бири «атомизм» бўлиб, унга биноан, жамият шахсий манфаатларни узида ифодаловчи мустақил индивидуумлар мажмуасидан иборатдир.

Эркинлик тушунчаси билан тенглик ғояси ўртасида узвий уйғунлик мавжуддир. Барча индивидларнинг универсаллик табиати, уларнинг тенг умуминсоний қадриятларга, табиий тенгликка эгаллиги ғоялари либерализм ва унинг универсаллигига хос бегиладир. Демак, либерализмга индивидуализмдан ташқари универсаллик хусусияти ҳам хосдир. Либераллар жинсий, irqий, диний, ижтимоий келиб чиқишдан қатъи назар

¹ Қаранг: Локк Дж. Сочинения: В 3-х томах. /Пер. с англ. и лат. Т. 3. /Ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. — Москва: Мысль, 1988, с. 334.

ҳамманинг қонун олдида тенглиги тарафдорларидир. Либерализм учун Жанубий Африкадаги апартеид, Ҳиндистондаги кастачилик тизими ҳам ётдир. Либераллар тенгликни имкониятлар тенглиги сифатида тушунадилар. Имкониятлар тенглиги меритократия таъминларига асосланиб, унга биноан бойлик меҳнат ва қобилият меъаси, жамиятни эса иқтидорли ва омад ёр булган кишилар бошқаради.

Либералларча гоёга биноан жамият тузилишининг асоси Ж. Ж. Руссо қарашларига мувофиқ ижтимоий шартномалар булиб, улар иш берувчилар ва ишчилар, ижтимоий гуруҳлар аъзолари томонидан онгли ва ихтиёрий равишда тузилиши лозим.¹ Индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларининг турлича эканлигини тан олган либераллар бу манфаатларнинг мутаносиблашувига ҳам ишонадилар. Масалан, ишчилар иш ҳақини оширишни, меҳнат шароитини яхшилашни талаб қилса, иш берувчилар эса иш ҳақидан кўпроқ ушлаб қолиш истагида буладилар. Аммо, шу билан бирга иш берувчи ва ишчилар бир-бирларига доимий эҳтиёж сезадилар: ишчиларга иш билан бандлик, иш берувчига эса ишчи меҳнати зарурдир. Манфаатларнинг бу мутаносиблигига ишонган либераллар ижтимоий фикрлар ва нуқтаи назарларнинг ранг-баранглигини қўллаб-қувватлайдилар. Либераллар плюрализмни табиий ҳодиса, деб қабул қиладилар, шунингдек, фикрлар эркинлигини ифодалашни ва шу асосда ҳақиқатга эришишни ёқлаб чиқадиладар. Либераллар ҳар бир инсон бошқаларнинг қарашларини, у ҳатто узининг қарашларига тўғри келмаса ҳам инобатга олишни, узгача фикрларга чидамли булиш ёки толерантлик тарафдорларидир.

Ҳар бир фуқаро ҳуқуқ ва эркинлигининг бошқа индивидлар томонидан паймол қилинишининг олдини олиш учун кучли давлат зарурлигини тан олган либераллар эркинликни фақат қонун ва унга амал қилиш кафолатлай олиши гоёсини илгари сурадилар. Либераллар фикрича, давлат ҳар бир фуқаро манфаатини ҳимоя қилувчи холис ҳакам ҳисобланади. Ҳозирги замон либерал демократияси Буюк Британия, Исроил, Янги Зеландиядан ташқари барча демократик мамлакатларда уз қарашлари акс этган конституцияларга эгадир. Булар

¹ Қаранг: Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва, 1969, с. 161—171.

ичида энг биринчиси 1787 йилда қабул қилинган АҚШ конституцияси ҳисобланади. Унда конституциявийликнинг кафолати сифатида ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларига тақсимлаш зарурлиги ўз ифодасини топган. Шунингдек, либераллар куп давлатларда, айниқса, федерал давлатларда марказий ва маҳаллий ҳокимиятлар ваколатларини ҳам ажратиш зарур, деб ҳисоблайдилар. Либераллар учун давлат фаолиятининг инсон ҳақ-ҳуқуқларини таъминлашдан четга чиқмаслиги энг асосий мақсадлардан биридир. Шу хусусда Т. Жефферсон: «Энг яхши ҳукумат бошқалардан камроқ бошқарадиган ҳукуматдир», деган қоидадан келиб чиқиб, қуйидаги фикрларни билдирган эди: «Биз фақат эркинлик тамойилларига асосланадиган бошқарув шакли учун эмас, балки идора қилувчи ҳокимият бир неча ҳокимият институтларига тақсимланиши ва мувозанатлашиши, улардан ҳеч бири ўзларининг қонуний ваколатларидан чиқолмаслиги учун курашдик... Халқнинг ўзи ҳокимият ва ҳукуматнинг бирдан-бир ишончли асровчисидир. Барча кишилар ҳукуматга таъсир қилишлари лозим».¹

Инсон ҳуқуқлари назариясидан фарқли ўлароқ, Ж.Бентам ва Ж. Милль утилитаризм тамойилини илгари суради. Унга биноан инсон хулқи унинг бошидан кечираётган изтироблари эвазига қониқиш олиши ифодаланган шахсий манфаатлари томонидан бошқарилади. Либерал-демократик анъаналарнинг марказий объекти ва субъекти индивидлар, уларнинг рақобатдошлиги ва танлаш эркинлигидир.²

Иқтисоддаги либерализм А. Смит ва Д. Рикардо гоялари асосида шакланган классик сиёсий иқтисодда ўз ифодасини топди. Бош иқтисодий мотив қониқиш ва фойдали булиш максимизацияси, деб тан олинди. Либералистик қоидаларга мувофиқ, ўз-ўзини бошқарувчи бозор тўғрисидаги тасаввурларга зиддиятли индивидуал манфаатлар мутаносиблигининг муносиб келиши А. Смит томонидан давлат аралашувини камайтирувчи «қўзга кўринмас қўл», деб тавсифланди.

Ҳозирги замон либерализми ҳам аввалгидек инди-

¹ *Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния.* Ленинград, «Наука», 1990, с. 196–197, 219–220.

² *Қаранг: Held D. Political Theory and the Modern State. Essays on State, Power and Democracy.* — Stanford (Cal.). Univ. press. 1989. P. 31–32.

видлар манфаатларини биринчи уринга қуймоқда. XX аср охирларига келиб беқиёс саноатлашиш ва аҳоли маълумот даражасининг юксалиши натижасида ривожланаётган мамлакатларга ҳам либерализм ғоялари кириб кела бошлади. Аммо бир қанча «учинчи дунё» мамлакатларида либерализмнинг жиддий рақиб сифатида диний фундаментализм, шарқий Европа мамлакатларида эса шовинизм кучая бошлади. Баъзи мамлакатларда эса классик либерализм ўрнига неолиберализм пайдо бўлди. Масалан, М. Тетчер бошчилигидаги Буюк Британия консерватив партияси ва Р. Рейган раҳбарлик қилган АҚШ Республикачилар партияларига неолиберализм ғоялари кучли таъсир қилди.

XIX аср бошларига келиб сиёсий мафкуранинг янги бир қурилиши сифатида консерватизм ўртага чиқди. Саноатлашиш ва инқилобий ҳаракатлар таъсиридаги янгиланиш шароитида анъанавий ижтимоий тартибларни сақлаб қолишга интилиш консерватизмнинг асосий тамойили эди. Инглиз консерваторларига содир бўлаётган ўзгаришларни тан олишга доир прагматизм хос эди. Бундай прагматизм Британия Миллатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларидаги консерватив партияларда ҳам намоён бўла бошлади. XIX аср давомида абсолютизм белгиларини сақлаб қолган монархик Европада консерваторлар ислохотларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда, шунингдек, христиан-демократик партиялар пайдо бўлгандан кейингина Ғарбий Европа консерваторлари сиёсий демократияни тан олдилар. АҚШ Буюк Британияга қарши миллий озодлик ҳаракатларини олиб борганлиги учун бу мамлакатда консерватив ғоялар нисбатан оз таъсирга эга эди. Фақатгина XX асрнинг 60-йилларига келиб консерватив ғоялар АҚШнинг ҳар иккала асосий партияси — демократик ва республикачилар партияларига ҳам кириб келди.

Ҳам Англия, ҳам АҚШдаги партиялар консерватизм ғояларига бўйсунган ҳолда, унинг тартибга, интизомга ва мустақкам ҳокимиятга интилиш хусусиятларини сақлаб келмоқда. Япония либерал-демократик партияси ҳам консерватив ғоялар таъсиридадир. Консерваторларнинг анъаналарга таяниши ва уларни ҳимоя қилишининг сабаби шундаки, анъаналар ажодлар тушлаган донишмандликни ўзида акс эттиради ҳамда барқарорлик ҳис-туйғусини бағишлайди. Либераллар инсон табиатининг моҳияти яхшилиқда деб билсалар, консер-

ваторлар эса инсонни номукамал мавжудот, деб ҳисоблайдилар. Консерваторлар жиноят қилиш худбин инсон табиатига хос ҳодиса эканлигини таъкидлаб, ижтимоий барқарорликнинг ягона кафолати қаттиқ ва ҳамма буйсунувчи қонунчилик эканлигини эътироф этадилар.

К. Мангеймнинг таърифига биноан «агар либерал учун келажак — ҳамма нарса, утмиш эса — ҳеч нарса булса, вақтни консерваторларча идрок этиш, бу — барча мавжудлик билан узаро алоқадорликнинг муҳим исботи булган утмиш ва қадриятлар яратувчи давр аҳамиятини теран англашдир».¹

Консерваторларнинг фикрича, инсонларнинг чегараланган интеллектуал имкониятлари либералистик мафкуранинг «инсон ҳуқуқлари», «тенглик», «ижтимоий адолат» каби тушунчаларини чуқур англашга, тушунишга имкон бермайди. Жамият аъзоларининг бу тушунчаларга амал қилган ҳолдаги фаолиятлари салбий натижаларга олиб келиши мумкин. Консерваторлар эркинликни ҳар бир инсон томонидан жамият олдидаги уз бурчининг ихтиёрий равишда бажарилишидир, деб талқин қиладилар. Консерватизм дин билан ҳам узвий боғлиқдир. У динни жамиятдаги ахлоқий меъёрларни қўллаб-қувватловчи куч сифатида қабул қилади. Бу меъёрлар ижтимоий тартибнинг асоси сифатида қонун томонидан ҳимоя қилиниши зарур. Шу сабабли баъзи консерваторлар матбуот ва телевидениега нисбатан цензура урнатилишини ёқлаб чиқадиладар.

Консерваторлар миллатни ягона тил, тарих, маданият ва анъаналарга эга булган табиий жамоа сифатида, ватанпарварликни эса табиий ва соғлом инстинкт сифатида таърифлайдилар. Шунинг учун консерваторлар чет элликлар ва бошқа миллатларга ишончсизлик билан қарайдилар. Масалан, Англия консерваторлари Европа Иттифоқининг Европа Ҳамжамяти базасида ривожланишини унчалик хуш кўрмайдилар. Жамият ҳаёти ва давлат ҳокимиятларини консерватизм инсон табиатига хос булган патерналистик нуқтаи назардан тушунадилар. Улар давлатда иерархия, табиий тенгсизлик мавжуддир, чунки у турли-туман кишилардан таркиб топган ва улар турли ижтимоий функцияларни (лидерлар, бизнесменлар, ишчилар) бажарадилар, деб

¹ *Mannheim K. Ideologic und Utopic. Verlag von Friedrich Cohen in Bonn. 1929, S. 32—33.*

тушунади. Сиёсатчиларнинг вазифасини эса ахлоқий қадриятларни урнатиш эмас, балки индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар уртасидаги низоларни бартараф этишдан иборатдир, деб талқин қиладилар.

Консерваторлар инвестициялар ва маблағ тўплашни рағбатлантиради. Шунингдек, улар мулкдор бошқалар мулки, қонунлар, ҳокимият ва ижтимоий тартибни ҳурмат қилиш лозим, деб ҳисоблайди. Консерватив партиялар «мулкдорлар демократияси»ни яратишни мақсад қилиб қўядилар. Маълумки, М. Тэтчер ҳукумати «халқ капитализми» ривожланиши манфаатларини қўзлаб хусусийлаштиришни амалга оширган эди. Консерваторлар мулк шахсга тегишлидир, унга тазйиқ этиш шахсга тазйиқ қилиш билан баробардир, деган қадриятга амал қиладилар.

Иқтисодиёт соҳасида консерваторлар прагматик ёндашувга амал қиладилар. Маълумки, 80-йилларда АҚШ, Канада, Германия, Япония, Буюк Британия давлатлари консерватив бошқарув даврини ўз бошларидан кечирган эди.

Анъанавий ва ўз табиатига қўра интегратив-консерватив онг гуруҳий ва индивидуал манфаатларга қараганда умумий муштарак манфаатларни ифода этиш устиворлигидан келиб чиқади. Унда ватанпарварлик онгига ва унинг негизи бўлган миллатнинг «тарихий онги»га асосий эътибор қаратилади. Шунингдек, консерватив онг ижтимоий тартибларнинг бир қисми сифатида қўриқлаш, ахлоқий қадриятларни авайлаш, оилавий урф-одатларни сақлаш каби функцияларни ўзида ифода этади.

Ҳозирги даврда ғарбдаги либерализм билан неоконсерватизмнинг узаро ҳамкорлик тажрибаси барча жамиятлар учун сабоқ бўлиши мумкин. Бу мафкуравий оқимлар ғарб жамиятида бир-бирини тўлдириб, улар уртасидаги муносабатлар иқтисоднинг бозор муносабатларини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшиб келмоқда.¹

Социализм мафкуранинг кенг қирраларини акс эттириб, у ўзида коммунизм, африкача миллатчилик, ғарбча социал-демократия ва фашизмнинг баъзи белгиларини қамраб олган. Социализм XIX асрдаги кучли саноатлашиш шароитида ишчиларнинг оғир турмуш

¹ Қаранг: Френкин А. А. Феномен неоконсерватизма. «Вопросы философии», 1991, № 5, с. 73–74.

шароитига нисбатан реакцияси сифатида пайдо бўлиб, сиёсий оқимга айланди. «Социализм» атамаси биринчи марта 1827 йилда Буюк Британияда илк бора қўлланилган. XIX асрнинг 40-йилларига келиб, бу атама бошқа саноатлашган мамлакатларга ҳам тарқалди. Бу даврлардаги жамиятда ҳукмрон бўлган иқтисодий либерализм ишчиларни чорасиз ва умидсиз ҳолга келтириб қўйган эди. Шунинг учун Ш. Фурье, Р. Оуэн, К. Маркс ва Ф. Энгельс каби илк социалистлар капитализмнинг радикал ва инқилобий муқобилини қидира бошладилар.

XIX аср охирига келиб касаба уюшмалари, ишчилар сиёсий партиялари ва спорт клублари каби ташкилотларнинг ривожланиши ишчилар аҳволини бирмунча яхшилади, шунингдек уларнинг инқилобий руҳини ҳам пасайтирди. Социал-демократлар, деб ном олган социалистик партиялар курашнинг очиқ сиёсий усулларини қўллай бошладилар ва тадрижий ислохотларни амалга ошириш учун интилдилар.

1917 йилда В. Ленин гоёлари асосида инқилобни амалга оширган Россия большевиклари «коммунистлар» деб атала бошланди. Улар доимо инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлиги ва унинг индивидуал хусусиятларининг ижтимоий жиҳатдан чекланганлигини таъкидлар эдилар. К. Маркснинг фикрича, гўёки капитализм инсонларни жамоатчилик ва ўз индивидуал имкониятларидан бегоналаштиради, уни шахсий фойда орқасидан қувишга мажбур этади.

Жамоачилик гоёси Осиё ва Африка мамлакатларидаги қабилавий муносабатларнинг анъанавий қадриятлари билан уйғунлашиб шаклланди. Худди шундай мафкурани тарғиб қилган, 1964—1985 йилларда Танзанияда президентлик қилган Ж. Ньерере уни «қабилавий социализм» деб атаган эди. Социализмнинг гарбча намунаси Исроил қиббуцларида — қишлоқ хужалиги кооперативларида ўз аксини топган эди. Биринчи қиббуц 1909 йилда ташкил этилган бўлиб, ҳозирги даврдаги қишлоқ хужалик кооперативларида Исроил аҳолисининг 8 фоизи фаолият курсатади.

XIX аср бошида Буюк Британияда истеъмолчилар кооперативлари ривожлана бошлади. Шимолий Испанияда эса ишлаб чиқариш кооперативлари пайдо булди. Марксча оқим руҳидаги социалистлар жамиятнинг синфий бўлинишини унинг халқлар ва давлатларга бўлинишидан кура муҳимроқ, деб ҳисоблар эдилар.

Социализмга утишнинг эволюцион концепцияси 1884 йилда Буюк Британияда ташкил этилган «Фабиан жамияти» томонидан ишлаб чиқилган эди. Фабианлар социализмга либерал капитализмдан утиш зарур, деб ҳисоблаганлар. «Фабиан жамияти» йулбошчилари Британия лейбористлар партиясини барпо этишда фаол иштирок этдилар. Фабианча гоялар таъсири остида 1875 йилда Германия социал-демократик партияси дунёга келди.¹

XX асрнинг иккинчи ярмида Буюк Британия, Франция, Швеция, Австралия каби қўлаб ғарб мамлакатларида социал-демократлар узоқ давр давомида ҳокимият тепасида булдилар. Аммо улар учун овоз берувчилар сайловчиларнинг 50%идан ошмас эди.

Коммунистик партиялар ва коммунистик режим марксизм-ленинизм мафқурасига асосланган эди. Бу мафкура ҳам ўз вақтида кескин тус олиб, 1953 йилдан бошлаб емирила бошланди. Қўлаб коммунистик партияларнинг «коммунистик» деган тушунча ва номдан воз кечиш даври бошланди.

Собиқ коммунистик режим мамлакатларидаги демократиялаштириш жараёни мафқуравий якка ҳокимликдан воз кечиш, сиёсий плюрализм ва қўп партиявийликни ёқлаб чиқиш тамойилларини кучайтирди. Ҳозир бу мамлакатлар социализмнинг ҳеч қандай бир моделига қайтишни узига эп қўрмайдилар.

Фуқароларнинг индивидуал-ахлоқий, қадрий-маданий далил ва асосларга нисбатан хассослиги христиан-демократик мафқуранинг оммаланиб кетишига катта таъсир қўрсатди. Мафқуранинг бу шакли сиёсий ва ижтимоий ривожланишни ўз хатти-ҳаракатларида диний ахлоқ меъёрларига амал қилувчи эркин ва тенг ҳуқуқли фуқаролар фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилади. Христиан-демократик мафқуранинг гоявий асосини «муҳаббат олами» ва «ҳукумат» олами»нинг уйғунлашуви, инсон ҳаёти ва қадриятларининг бетакрорлиги, жамиятнинг барча фуқаролари эркинлигининг қарорлиги ҳисобланган давлатнинг шаклланиши заруриятини тан олиш қабилар ташкил этади. Христиан-демократик мафқуранинг етакчи тамойили — ҳар бир кишининг фаровонлиги жамият ва давлатнинг гуллаб-яшнаши билан боғлиқ

¹ Қаранг: Haywood E. Political ideologies: An introduction. — Basingtoka; London: MacMillan, 1992, P. 53—94.

эканлигини тан олишдан иборатдир. Айна пайтда жамиятдаги мавжуд сиёсий тартибни диний тартибга айлантириш зарурияти инкор этилади. Давлат бошқаруви жамиятда маънавий эркинликни қарор топтиришнинг кучли воситаси ва турли хил узбошимчаликларга чек қўйишнинг муҳим омили эканлиги тан олинади, шунингдек, ҳокимиятга қур-қурона бўйсунуш ҳам инкор этилади.

Христиан эътиқоди давлатга узининг ахлоқий мезонларини таклиф қилади. Бу мафқуранинг тарафдори, унга эътиқод қилувчи фуқаро давлат ва ҳукумат институтларидаги фаолиятини узининг ахлоқий ва ижтимоий вазифаларига уйғунлаштиришга ҳаракат қилиши лозим. Фуқаролар фаоллигига жавобан давлат уларнинг демократик ҳуқуқларини амалга оширишни таъминлаши зарур. Шунингдек, давлат узини таъминлашга кучи етмайдиган фуқароларга ёрдам кўрсатиши кўзда тутилади. Фақат шу тарздагина давлат ва фуқаролар ўртасида мувозанатлашган муносабатлар мажмуаси таркиб топиши мумкин.¹

Миллатчилик бир-бирига боғлиқ бўлган ғоялар мажмуаси йиғиндиси бўлмасада, унинг белгилари барча асосий мафқураларда учрайди. Баъзан у энг фаол мафқура сифатида сиёсий майдонга чиқади. Дастлаб «миллат» атамаси XIII асрда пайдо бўлган, «миллатчилик» атамаси эса Буюк Франция инқилоби давридан бошлаб қўлланилмоқда. Миллатчилик сиёсий мафқура сифатида XIX аср урталаридан бошлаб шаклланди. У 1848 йилдаги Фарбий Европа инқилоблари даврида сиёсий мафқура сифатида расмийлашди ҳамда Фарбий Европа ва Лотин Америкаси мамлакатларида XIX аср давомидаги миллий давлатларни барпо этиш даврида ўта фаоллашди. Миллатнинг умумий асоси — тил, дин, тарих ва ирқ бўлиши мумкин. Аммо баъзи бир тиллар турли миллатлар учун тегишли бўлиши ҳам кузатилади. АҚШдаги турли ирққа доир этник гуруҳлар ўз маданияти ва анъаналарини сақлаб қолган ҳолда ўзлари яшаётган мамлакатга нисбатан ватанпарвардилар.

Н. А. Бердяев миллатчиликни агрессив, вайрон қилувчи, зоологик, ижодий, яъни миллатни ижтимоий

¹ Қаранг: Основы политической науки: Учебное пособие для вузов. Под ред. В. П. Пугачёва. Часть II. Москва, О-во «Знание» России, 1996, с. 45—46.

тараққиёт сари сафарбар қилишга қодир яратувчи турларга булган эди.

Миллатчилик миллий манфаатлар, қадриятлар каби шиорлар билан ниқобланиб, миллий тимсоллар ёрдамида халқнинг миллий ўз-узини англаш руҳияти ва хис-туйғуларидан фойдаланишга интилади.¹ Миллатнинг муҳим белгиларидан бири, бу — миллий ўз-узини англашдир. XX асрда қўлаб мамлакатларда этномиллатчилик ёки маданий миллатчилик (умумий маданият ва анъаналарга асосланган) муҳим ўрин эгаллади. Маданий миллатчилик руҳият жиҳатидан ватанпарварлик сифатида намоён булади. Сиёсий миллатчилик, бу — миллатнинг ватанпарварликка асосланган ўз тақдирини ўзи белгилашга, сиёсий жиҳатдан ўз-узини бошқаришга интилишидир. Бундай ҳолатда «давлат-миллат» тамойилига амал қилинади, синфий, ирқий, диний каби бирликлардан қўра миллатга мансублик энг асосий боғланиш ҳисобланади.

Миллатчилик даставвал миллий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилаш учун қўрашнинг либерал шакли сифатида таркиб топди. XX асрдаги мустамлакачиликка қарши қўрашлар ҳам либерал миллатчилик байроғи остида рўй берган. Бу қўрашларнинг йўлбошчилари Сунь Ят-сен ва Ж. Нерулар эди. Либерал миллатчилар миллатлар ҳам индивидлар каби тенг ҳақ-ҳуқуқга эгадирлар, дунё давлат-миллатдан ташкил топиши керак, деган фикрга ишонадилар. Миллатчиликнинг бу шакли халқаро ташкилотларга аъзоликни ёқлаб чиқади. Консерватив миллатчилик миллий анъаналарга, миллий бирлик ва миллий ғурурга катта аҳамият беради. Консерватив миллатчиликнинг Буюк Британиядаги тимсоли монархия ҳисобланади. Консерватив миллатчилик миллий фанатизм ва чидамсизликка ҳам мойилдир.

Шовинизм миллатчиликнинг жазавага тушган шижоатининг кўриниши булиб, у милитаризм билан боғлиқдир. Шовинизм учун миллатни уюштирувчи ва сафарбар қилувчи «душман образи» тимсоли қўл келади. «Учинчи дунё» мамлакатларида миллатчилик мустамлакачиликка қарши қўраш сифатида намоён булди.

Фашизм сиёсий атама сифатида итальянча «fascio»

¹ Қаранг: Политология: Энциклопедический словарь (Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. Москва, Изд-во Московского коммерч. университета, 1993, с. 195—196.

сүзидан келиб чиқди. Биринчи жаҳон уруши даврида Италия фашистлари йўлбошчиси Б. Муссолини ташкил этган ҳарбийлашган бўлинмалар шу ном билан аталар эди. Фашизм мафкура сифатида икки жаҳон уруши ўртасидаги даврда инқилобий, милитаристик ва миллатчилик ғояларининг қоришмаси улароқ таркиб топди.¹

Биринчи фашистлар партияси 1919 йилда Италияда Муссолини раҳбарлигида тузилди. 30-йилларда Европада ва Японияда, 40-йилларда эса Аргентинада (Перон режими) фашистик режим урнатилди. Фашизмнинг тарқалиши иқтисодий ва ижтимоий тангликнинг кучайиши ва демократиянинг кучсизлиги билан боғлиқ эди. Урта синфнинг қуйи қатламлари, бир томондан, монополистик бизнестан, иккинчи томондан эса уюшган ишчилар синфидан қўрқиб қолган эдилар. Шу сабабли фашизм ҳам капитализмга, ҳам коммунизмга нисбатан душманлик муносабатида бўлди.

Фашизм тафаккур ва интеллектуал ҳаёт аҳамиятини қадрламайди. У инсон иродаси ва хатти-ҳаракатларига эса муҳим аҳамият беради. Фашизмнинг шаклланишига ижтимоий дарвинизм ҳам катта таъсир кўрсатган, шунингдек, унинг куч, урушга сиғиниш, кучсизларга эса нафрат билан қараш каби хатти-ҳаракатларининг асосланишига туртки берган. Мутлақ ҳокимият ва лидер авторитети фашизмнинг асосий сиёсий тамойили эди.

Фашизм ақидаларида партиялар ва парламентлар лидер ҳокимиятини чегараламаслиги зарур, деб ўқтирилади.

Фашизмнинг пайдо бўлиши, ташкилий ва ғоявий жиҳатдан мустаҳкамланиши социализм билан боғлиқдир. Фашистлар миллатчилик ва ирқчилик билан муроа қилмайдиган халқаро бирдамлик ва синфий кураш каби коммунистик ғояларга кескин қарши чиққанлар.

Шарқий Европада коммунистик режим қулагандан сўнг миллатчилик кучайди. Улуғ рус миллатчилиги ва унинг муҳим оқимларидан бири бўлган рус антисемитизми янгидан бош кўтарди.

Фашизм учун тоталитар ғоя хосдир. Бу ғояга би-

¹ Қаранг: Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. Москва, «Прогресс», 1989, с. 175—178, 184—190.

ноан индивид давлатга тулалигича буйсуниши лозим. Фашистлар давлатни иқтисодий тараққиёт воситаси, деб биладилар. Фашизмнинг асосий иқтисодий концепцияси корпоративизм ҳисобланади. Унга биноан ривожланишнинг «учинчи йули» — синфий курашни четлаш ва миллат бирлигини мустаҳкамлашга имкон берадиган капитализм ва социализм ўртасидаги йул мавжуддир. Давлат ижтимоий уйғунлик учун жавобгарлик ва масъулиятни ўз зиммасига олади.

Анархизм сиёсий мафкура сифатида XIX аср ўрталарида сиёсий майдонга кириб келади. Унга У. Годвин, М. Штирнер, М. А. Бакунин ва П. Ж. Прудон кабилар асос солган. Анархизм XIX асрдаги кузга куринган социалистик ҳаракат ҳисобланади. Анархистлар 1864 йилда I Интернационални барпо этишда фаол қатнашдилар. Лекин анархизм сиёсий амалиётда ўз ўрнини топа олмади. Анархизмнинг бош муваффақиятларидан бири, бу унинг бошқа таълимотлар билан жиддий ва самарали мунозара олиб борганлигидир.

Анархизм назарияси асосини ҳокимиятсизлик, жамиятнинг давлатсиз тузилиши каби ғоялар ташкил этиб, у давлат ва унинг институтларига, бир кишининг бошқа кишилар устидан ҳокимлигига, шунингдек, расмий динга қарши чиқади.¹

Анархизмнинг назарий асоси очик утопизм ҳисобланади. Улар ғоявий жиҳатдан социализм ва либерализм билан боғлиқдир. Анархистлар динни анъанавий ва руҳий тазйиқнинг сиёсий воситаси, деб ҳисоблайди. Анархизм асосан диннинг таъсири кучли булган мамлакатларда, жумладан, Италия, Франция, Испания, Швейцария, Лотин Америкасида кенг тарқалган эди. Шунингдек, у антиклерикал кайфиятнинг тарқалишига ҳам сабаб бўлди. Анархизм ҳам жамоачиликни, ҳам индивидуализмни қўллаб-қувватлайди.

XX асрнинг 60-йилларида атроф-муҳитнинг кучли ифлослашуви, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг кескин усиши, табиий ресурслардан фойдаланишнинг жадаллашуви натижасида экологизм янги сиёсий мафкура сифатида дунёга келди.

Экологизмнинг асосий моҳияти шундан иборатки, унга биноан, табиат — мустақил қадрият, инсоният

¹ Қаранг: Политология: Энциклопедический словарь. / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. Москва, Изд-во Московского коммерч. университета, 1993, с. 20—21.

табиатнинг хужайини эмас, балки биологик тизимнинг бир қисми булиб, у ижтимоий ҳаётни қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун инсон табиат қонунларини бузмаслиги лозим. Инсоният узининг «қарзи» сифатида бузилган экологизмни тиклаши зарур. Қўллаб-қўзғатаётган экологизм тарафдорлари технологик ривожланиш инсон ва табиат манфаатларига мутаносиб равишда рўй бериши лозимлиги, ҳар қандай технологик янгиликлар ҳам инсоний, ҳам табиий баҳолашлар заруриятига эга эканлиги, янги технологиялар табиат тизими доирасидан четга чиқмаслиги даркорлиги, устиворлик биологик келишувга мойил бўлган технологияларга берилиши лозимлиги, ижтимоий ҳаётни барқарор ривожланиш асосида таъминлаш зарурлиги каби мафқуравий қарашларини илгари сурадилар.¹

Экологизм тарафдорларининг сиёсий ҳаракатлари натижасида уларнинг партиялари ҳам тузилди. 80-йиллардаги парламент сайловларида улар катта муваффақият қозондилар.

Демократия том маънодаги мафқура эмас, балки маълум сиёсий тизимни тасвирлаб берувчи ҳодиса ҳисобланади. Демократия турли мафқуралар томонидан қабул қилинади. «Демократия», яъни «халқ ҳокимияти» атамаси муҳим масалаларни ечишда барча аҳолининг бевосита овоз бериши билан ҳал қилинган қадимги Афинанинг уз-узини бошқарув тизими номидан келиб чиқди. Ҳозирги кунда либерализм, консерватизм, социализм, миллатчилик, фашизм, анархизм каби ҳар бир мафқуравий оқимлар уз демократик концепцияларини «ҳақиқий» демократизм деб эълон қилмоқдалар.

Демократия мақсад сифатида индивид мустақиллиги ва унинг умумий манфаатлари устунлигини таъминлайди. У восита сифатида эса низоларни бартараф этиш, зўравонликка чек қўйиш, турли ижтимоий гуруҳларга сиёсий таъсир қилиш йўли билан уларнинг муросага келишини, консенсусини таъминлайди.

Барча сиёсий мафқуралар икки асрдан ортиқроқ давом этган давр ичида иқтисодий ва сиёсий портлашлар шароитида такомиллашди. Мафқура ҳозирги даврга қадар ижтимоий гуруҳлар учун узини идентифика-

¹ Қаранг: Яницкий О. Н. Экологическое движение. Социологические исследования, 1989, № 6, с. 28—29.

циялаш, уз мақсадларини аниқлаш воситаси булиб хизмат қилмоқда. Лекин либерализмнинг гарбча намунаси бошқа мафкуралар устидан тантана қилмоқда. Дунёда либерал сиёсий оқим, демократия тарафдорлари-сони ортиб бормоқда. Аммо либерализмнинг кучли рақиб сифатида сиёсий ислом фаолият курсатмоқда ва у кушлаб мамлакатларга тарқалмоқда. Мафкуралар ўртасидаги кураш давом этмоқда.

2.2. СИЁСИЙ МАДАНИЯТЛАР

Ҳозирги даврда чет эл ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари жамиятшунослари орасида «сиёсий маданият» категорияси ва унинг тузулмавий унсурлари, мазмуни, функциялари тўғрисида ягона ёндашув мавжуд эмас. Сиёсий маданият тўғрисида рангбаранг фикрлар, таърифлар учраб туради. Канадалик тадқиқотчи Г. Патрикнинг аниқлашича, 1976 йилда «сиёсий маданият»нинг 40дан ортиқ таърифи турли адабиётларда қайд этилган экан. Шундан кейин ҳам «сиёсий маданият» ҳақидаги таърифларнинг сони бирмунча ортди.

Сиёсий маданият сиёсий онг, сиёсий мафкура, руҳият каби тушунчаларга нисбатан сиёсатнинг субъектив томонлари ўртасидаги ўзаро муносабатлари ва хусусиятларининг янада мураккаб томонларини қамраб олади. «Сиёсий маданият» тушунча сифатида илк бор немис файласуфи И. Гердер томонидан XVIII асрдаёқ қўлланилган.

XIX аср охири — XX аср бошларидан эътиборан бу тушунча сиёсий тадқиқотларнинг марказий объектига айланди. Ҳозирги замон сиёсатшунослигида сиёсий маданият тушунчаси даставвал америкалик назарийчи Х. Файернинг «Буюк Европа давлатларининг бошқарув тизимлари» (1956 й.) асарида биринчи марта ишлатилди. Америкалик олим Г. Алмонднинг «Қиёсий сиёсий тизимлар» асарида бу тушунчанинг биринчи концептуал таҳлили амалга оширилди. Бу асарда сиёсий маданият билан сиёсий тизим ўртасидаги ўзаро муносабатлар, маданиятнинг шаклига алоқадор асосий тушунчалар, уларнинг тузулмавий ва таркибий унсурлари таҳлил қилинган.¹ Бундан ташқари сиёсий мада-

¹ Қаранг: Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. — «Политические исследования», 1992, № 4.

ният назариясини шаклантиришда С. Верба, А. Липсет, Л. Пай, М. Дюверже, К. фон Бойм, У. Розенбаум, Р. Роуз, М. Крозье ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

60—70-йилларнинг иккинчи ярмида сиёсий маданият концепцияси устида В. Ки, Р. Маркридис, В. Нойман, Д. Марвик каби таниқли америкалик социолог ва сиёсатшунослар тадқиқот олиб бордилар. Бу концепция даставвал АҚШда шаклланиб, кейинроқ бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди ва у сиёсий жараён ҳамда ҳодисаларни тадқиқ этишда муҳим восита бўлиб хизмат қила бошлади.

Сиёсий маданият муаммосига қизиқиш сиёсий барқарорликка эришишнинг механизм ва воситалари, сиёсий бирликлар ва бошқарув шакллари ўртасидаги чуқур, ҳис-туйғули ва ижтимоий-руҳий муносабатларни таҳлил қилиш воситасида барқарор ижтимоий-сиёсий ривожланишни аниқлаш ва таъминлаш зарурияти билан боғлиқдир. Бу концепциянинг ривожланишида турли маданият ва маданий антропологияларга доир концепциялар муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий маданият концепциясининг ривожланишига таниқли антрополог ва маданиятшунослардан К. Клакхон, А. Кребер, Б. Малиновскийлар ҳам катта ҳисса қўшганлар.

Сиёсатшуносликка доир тадқиқотларда дастлаб сиёсий маданият билан турли хил режим ва давлатлар ўртасидаги узаро муносабатларга муҳим эътибор қаратилди. Кейинчалик сиёсий маданият антропология, социология, фалсафа ва психология каби фанлар тизими нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этила бошланди.

Сиёсий маданиятни назарий талқин қилиш жараёнида турли хил ёндашув ва йўналишлар пайдо бўлди. Дастлаб сиёсий маданиятни қадриятлар, турли фикрлар, урф-одатлар ва анъаналар мажмуасидир, деган шаклдаги психологик талқин дунёга келди. Жумладан, С. Верба сиёсий маданиятни сиёсий тизимнинг элементи сифатида талқин қилиб, уни «сиёсатнинг субъектив йўналишини» таъминлаб, у ўз таркибига «эмпирик эътиқодлар, экспрессив тимсоллар ва қадриятларни» қамраб олади, деган фикрни илгари сурди.

Инглиз сиёсатшуноси Д. Каванах фанда сиёсий маданият тўғрисидаги назарий тасаввурларни бир тизимга солишга ҳаракат қилди ва уни тўрт гуруҳга ажратиб кўрсатди. Биринчи гуруҳга сиёсий маданиятнинг пси-

хологик талқинини киритиб, уни кишиларнинг сиёсий объектларга нисбатан ички интилишлари мажмуасидир, деб таърифлайди. Иккинчи гуруҳга сиёсий маданиятни ҳар томонлама қамраб олувчи талқинлар — психологик курсатмалар, унга мос келувчи субъектлар хулқи шакллари киритади. Учинчи гуруҳ объектнинг ёндашувга оид бўлиб, унда гуруҳлар ва фуқароларнинг меъёрларга ва бир қолипга солинган хулқлари воситасида шаклланган сиёсий маданиятни талқин қилиш жой олди. Туртинчи гуруҳ сиёсий маданият исталган хулқ ва тафаккурлашнинг гипотетик меъёрий модели, деган қарашлардан иборат бўлди.¹

Мавжуд йуналиш ва ёндашувларга биноан таъкидлаш мумкинки, сиёсий маданият сиёсатнинг фақат субъектив томонларини урганади. Лекин, шуни таъкидлаш керакки, бу ёндашувларга мувофиқ сиёсий маданият сиёсий ҳаётнинг ўзига хос манзаралари ва мазмунини очиб беради. Сиёсатнинг маънавий тузилмалари мажмуини акс эттирувчи сиёсий онгдан фарқли ўлароқ, сиёсий маданият инсон учун анча барқарор, ички аҳамиятга молик бўлган қарашлар билан боғлиқдир.

Польшалик сиёсатшунос А. Боднарнинг фикрича, инсоннинг сиёсатдаги қадриятларга оид интилиши қуйидагилардан иборат: англанган ва мулжалланган интилиш, яъни сиёсий объектлар ҳақида ҳақиқий ва сохта билимлар, аффектив интилиш, яъни сиёсий ҳодисалар билан инсонларни ҳис-туйғулар воситасида боғлаш, сиёсий объектлар ҳақида инсоннинг баҳолаш ҳукмлари ва фикрлари, уни талбиқ қилиш заруриятига эга баҳолаш мезонлари.²

Сиёсий маданият концепциясининг қуплаб тарафдорлари ҳар бир ижтимоий-сиёсий тизим ва мамлакатларда инсонлар хулқини белгилаб берувчи ўзига хос сиёсий маданият мавжуд, деган фикрни илгари сурадилар. Лекин ҳар бир тадқиқотчи бу тушунчани турлича изоҳлайди.

Ҳозирги даврда сиёсий маданият ва унинг тузилмавий элементлари, мазмуни, функциялари турлича талқин қилинмоқда. Баъзан маърифий ва маданий даража

¹ Қаранг: Основы политической науки. Учебное пособие для вузов. Под ред. В. П. Пугачёва. Часть II. Москва, О-во «Знание» России, 1996, с. 56.

² Қаранг: Bodnar A. Kultura politycza społeczeństwa i jej uwarunkowania. W., 1988, s. 216—217.

билан аралаштириб юборилмоқда. Масалан, баъзи кишиларда сиёсий маданият етишмайди, баъзи кишиларда эса сиёсий маданият юқори ёки қуйи даражада бўлади, деган талқинлар ҳам бор. Купинча сиёсий маданият маърифатли кишилардагина мавжуд, маълумоти паст даражада бўлган кишиларда эса бу маданият учрамайди, деган фаразлар ҳам учрайди. Куп ҳолатларда эса сиёсий маданият тушунчаси билан сиёсий тизим ва сиёсий ҳулқни аралаштириб юборишади. Сиёсий маданият ўзи нима?

Инсоннинг сиёсат ва ҳокимият ҳодисаларига нисбатан шахсий муносабатини ифодаловчи баҳолаш ҳукмлари энг аҳамиятга молик маънавий ҳодисадир. Бундай шахсий-мазмуний муносабатларнинг мавжудлиги инсоннинг уз фуқаролик бурчини англаб етган сиёсий субъект сифатида фаолият кўрсата олишини ифода этади. Шунинг учун инсоннинг қадриятларга доир муносабатларининг турлича шаклда рўй бериши (масалан, ҳокимиятга, давлатга, партияларга ва институтлашмаган субъектларга нисбатан) сиёсий маданиятнинг муҳим тузилишини тавсифлаб беради.

Умуман, сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳодисалар ҳақидаги қадриятларга доир тасаввурлари ва унинг амалиётда намоён бўладиган ҳулқининг кодекси ёки унинг сиёсий ҳокимият субъекти сифатидаги фаолиятининг услубидир. Шу маънода, сиёсий маданият умуминсоний аҳамиятга молик бўлган сиёсий фаолият намуналарини қай даражада эгаллаганлигини намоёйиш қилади. Шунингдек, у инсоннинг тафаккурлаш ва амалий фаолият меъёрларининг жамият маданий, деб тан оладиган субъективлигини қанчалик даражада ошира олганлигидир.

Сиёсий маданият инсоннинг жамиятда мавжуд бўлган сиёсий тажриба ва анъаналарни узлаштириш даражаси ҳам бўлиб, уни қўллаш сиёсий ҳаётдаги вориыйликни таъминлай олиши лозим.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ижтимоийлашув ва камолотга эришиш жараёнида ижтимоий-маданий мавжудот сифатида шаклланади, шунингдек, жамиятда ҳукрон бўлган ижтимоий-маданий тизимнинг асосий хусусиятларини ўзида уйғунлаштиради ва умумлаштиради. Айни пайтда ҳар бир индивид сиёсий маданият ташувчи ҳисобланади ва шу сабабли ҳам сиёсий маданият сиёсий-маданий тизимнинг умумлаштирувчи, бирлаштирувчи қисми деб қаралади. Сиёсий маданият — бу

муносабатлар тизими ва айни пайтда авлодлар алма-шинуви натижаси, уни ташкил этувчи унсурларни ишлаб чиқиш ва қайта ишлаб чиқиш жараёнидир. Сиёсий маданият ривожланиб борувчи динамик ҳодисадир.

Баъзи ғарб тадқиқотчиларининг таъкидлашича, инсон нафақат ижтимоий ёки миллий қадриятлар ва анъаналарга интилади, балки шундай биологик омиллар ҳам борки, улар ҳокимият субъекти сифатидаги сиёсий эҳтиросларга қаттиқ чегаралар қўяди. Шундан келиб чиққан ҳолда, фақат узининг шахсий ва чегараланган намуналари ва мсъёрларига йуналган ёпиқ сиёсий маданият типи, шунингдек, бошқа маданий тажриба ҳамда мулоқотларга мойил бўлган очиқ сиёсий маданият типини ажратиш мумкин. Сиёсий маданиятни бундай типларга ажратиш инсоннинг маълум сиёсий тизимда ҳокимиятга алоқадор функцияларини бажаришдаги зарур ғоялар ва кўникмалар билан нечоғлиқ қуролланганлигини аниқлашга имкон беради.¹

Бироқ сиёсий маданиятнинг ёпиқ типи ҳам, очиқ типи ҳам инсоннинг ранг-баранг ахборотларни қабул қилиши ва уни ўз тафаккурида ўзлаштириши натижасида таркиб топади. Бу жараёнда шаклландиган қадриятли интилишлар нафақат сиёсий, балки умумижтимоий ва умуминсоний манфаатлар билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу — сиёсий маданиятнинг кўп босқичли ҳодиса эканлигидан далолат беради. Унинг таркибида дунёқараш билан боғлиқ йуналишларни, шунингдек, ҳокимият ва ўзига хос сиёсий ҳодисаларга доир муносабатларни кўрсатиш мумкин.

Сиёсий маданият дегани нима ўзи? Унинг сиёсий майдондаги аҳамияти қандай? Аслида сиёсий маданият умумий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, у инсондаги сиёсий билимлар, баҳолашлар, малакалар ҳамда ҳаракатлар даражаси характери ва мазмунини ташкил этади. Бундай олиб қарайдиган бўлсак, сиёсий маданият иккита тушунчадан таркиб топяпти. Шундан маданият сузига таъриф берсак, маданият, бу — жамият ривожининг тарихий шаклланганлик даражаси, инсоннинг моддий ва маънавий қадриятларни яратишдаги фаолияти ва ҳаётини ташкил этишида ифодаланган

¹ Қаранг: Основы политической науки. Учебное пособие для вузов. Под ред. В. П. Пугачева. Часть II. Москва: О-во «Знание» России, 1996, с. 59—60.

ижодий кучи ва қобилиятларини қўллаш усуллари демакдир. Сиёсат деганичи?! Сиёсат бу — сиёсий субъектларнинг туб манфаат ва эҳтиёжларини ички ва ташқи ишлар соҳасида амалга оширишга доир кўрсатмалар, мақсадлар ва амалий фаолиятлар тизими деганидир. Маълумки, маданият кўп турларга бўлинган. Масалан, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий маданиятлар бўлиши мумкин ва ҳоказо. Шуларнинг ичида демократиянинг ривожланишида асосий урин тутадигани сиёсий маданиятдир.

Дунёқараш шакллангандан сўнг уни ҳимоя қилишга қодир ҳуқуқий маданият шаклланишига шарт-шароитлар яратиш зарурияти туғилади. Демак, ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий ҳимоянинг мавжудлиги жамиятни демократиялашнинг асосий кафолатларидан биридир. Қолаверса, демократияни табиий равишда ривожлантириш учун фуқароларнинг умумий маданиятлиликлари даражаси ҳам юқори бўлиши лозим. Аниқроғи, демократик жараён билан инсоннинг маданиятлилиги уртасидаги мувозанат доимий характерга эга бўлиши керак. Фақат юксак маданиятгина жамиятни ҳақиқий демократик ривожланишга олиб келади. Шунингдек, бу жараёнлар инқилобий эмас, балки тадрижий йўл билан бўлиши зарурлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Яъни табиий ривожланиш йўли бошқа усулларга қараганда энг маъқулидир. Жаҳон тарихий тажрибаси бундай йўлни охириги ютуқ сифатида танлагани бежиз эмас.¹

Сиёсий маданият ижтимоий онгнинг унсурлари ва феноменларини, у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий институтлари ва сиёсий жараёнлари билан алоқадор булган маънавий маданиятини ҳам ўз ичига олади. Шу билан бирга у давлат ҳамда сиёсий институтларнинг шаклланишига, фаолияти ва тараққиётига ҳам муҳим таъсир кўрсатади.

Сиёсий маданият сиёсий жабҳадаги хулқ меъёрлари ва хатти-ҳаракат қоидаларини аниқлаб ва белгилаб беради. Сиёсий маданият алоҳида олинган кишига сиёсий хулқининг зарурий тамойилларини, жамоага эса қадриятларнинг тизимга солинган тузилмасини сингдиради. Шунингдек, у сиёсий хулқ, сиёсий меъёрлар ва идеалларнинг етакчи тамойилларини ҳам ўзида ифода этади.

¹ Қаранг: Қирғизбосв М. Жамоат ташкилотлари — фуқаролик жамиятининг асоси. «Туркистон», 1996 йил 18 сентябрь.

Сиёсий маданиятни умуммиллий маданият билан чамбарчас боғлиқ тарзда тушуниш керак. Чунки сиёсий маданият умуммиллий маданиятнинг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Миллий маданият тамал тошининг компонентлари сиёсий эътиқод тизими ва сиёсий маданиятнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Сиёсий маданият узоқ йиллар ва авлодлар алмашинуви натижасида таркиб топган сиёсий анъаналар, сиёсий амалиёт меъёрлари, ғоялар, турли ижтимоий институтлар уртасидаги узаро муносабатларга доир концепциялар ва эътиқодларни ўз ичига олади. У кишиларнинг ўзлари яшаётган мавжуд тизимга, ундаги институтларга ва хатти-ҳаракатлар қоидаларига, алоҳида шахс, жамият ва давлат уртасидаги узаро муносабатлар тамойилларига нисбатан шаклланган интилиши ва курсатмаларини ҳам узига қамраб олади. Сиёсий маданиятнинг бу унсурлари ижтимоий-иқтисодий, миллий-маданий, ижтимоий-тарихий ва бошқа омилларга боғлиқ бўлиб, у нисбий барқарорлик, ҳаётийлик ва доимийликка эгадир. У ижтимоий борлиқда содир бўлаган ўзгаришлар жараёнида ҳам жуда секинлик билан ўзгариб боради.

Сиёсий маданият маълум даражада узи таркиб топган ижтимоий шароитлардан мустақил бўлишига қарасдан, улар таъсирида, оммавий меъёрлар ва хулқ намуналари асосида алоҳида мамлакат, қатлам, тоифа, миллат, ҳудуд ва бошқа сиёсий ҳаёт субъектлари учун ҳам умумий, ҳам гуруҳий мазмунга эга бўлган ички хосса ва сифатларни шакллантиради.

Ғарб сиёсатшунослигида сиёсий маданиятнинг Г.Альмонд ва С. Верба томонидан «Фуқаролик маданияти» (1963 й.) китобида таклиф қилинган тоифалаштириш кенг қўлланилади. Улар Англия, Италия, ГФР, АҚШ ва Мексикадаги сиёсий тизимларнинг фаолият шакллари ва асосий унсурларини таҳлил қилиш ва узаро қиёслаш натижасида учта сиёсий маданият типини ажратиб кўрсатади. Улар патриархал, тобелик ва фаол сиёсий маданият типларидир. Патриархал типдаги фуқаролар сиёсий ҳаётга нисбатан қизиқиши йўқлиги, уларнинг бепарқлиги билан тавсифланади. Тобелик типда эса фуқароларнинг сиёсий институтларда паст индивидуал фаоллиги билан уйғунлашган кучли интилиши кузатилади. Фаол типдаги фуқароларнинг эса сиёсий иштирок этиш ва сиёсий фаолликни намоён қилишдан манфаатдорлиги очиқ ифодалангандир.

Сиёсий маданиятнинг бу уч типи доимо бир-бирига узаро таъсир этиб туради, бу жараёнда у ёки бу компонентнинг устунлиги билан тавсифланадиган орилик шакллар ҳам учрайди.

Юқорида кўрсатиб утилган учта асосий сиёсий маданият типидан ташқари сиёсий ҳаётда алоҳида ижтимоий, этник, ҳудудий ва бошқа гуруҳларнинг манфаатлари ва қарашларини ифода этувчи субкультуралар ҳам таркиб топади ва фаолият курсатади. Субкультуралар бир-биридан алоҳида қарашларга эга бўлиши, ҳокимиятга ва идора қилувчи элитага булган муносабати, бошқаришдаги иштирокининг намуналари, сиёсий ҳаётни ташкил қилиш ва назорат этишдаги фарқлари билан тавсифланади. Шу тарзда ташкил этилиши, сиёсий ҳаётнинг мураккаблашуви ва индивидуаллашуви жараёни билан тавсифланадиган тузилмалар субкультуралар дейилади. Субкультуралар ўртасидаги узаро таъсир ва бир-бирини бойитиш баҳс ва мулоқот маданияти тили асосида амалга ошади.

Сиёсий маданият қадриятга оид ва меъёрий тизим ҳисобланади. У ўзида сиёсий тизимдаги таянч эътиқодлар, кўрсатмалар, йўналишлар, интилишлар, тимсолларни акс эттиради ва бирлаштиради. Америкалик сиёсатшунос Д. Дивайннинг фикрича, сиёсий маданият маълум ижтимоий-сиёсий тизим аъзолари ёқлайдиган, «кенг тарқалган, фундаментал сиёсий қадриятларнинг тарихий тизимидир». Сиёсий маданият «сиёсий мафкура», «легитиммен», «суверенитет», «қонун бошқаруви», «сиёсий партия» каби категорияларни ўрганишни ҳам тақозо этади. Сиёсий маданият маълум даражада жамият аъзолари олдига чегаралашлар ҳам қўяди. Сиёсий жараёнлар ва сиёсий хулқда намоён бўладиган эътиқодлар, ҳис-туйғулар ва қадриятлар олдидagi бундай чегаралашлар ҳам ўз навбатида сиёсий маданиятнинг муҳим унсури ҳисобланади. Алоҳида шахснинг, гуруҳнинг ва бошқа ижтимоий бирликларнинг умумий дунёқарашининг таркибий қисми булган сиёсий дунёқараш сиёсий маданиятнинг энг муҳим компонентиدير.¹

Сиёсий хулқ ва сиёсий маданият ўртасида ҳам узвий алоқа мавжуд. Сиёсий тизим ва сиёсий маданият сиёсатнинг мустақил унсурлари бўлишига қарамасдан,

¹ Қаранг: Almond G., Verba S. The Civic Culture. N. Y., 1963.

улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва бир-бирисиз яшай олмайдилар.

Сиёсий маданиятнинг шаклланиши, фаолият кўрсатиши ва яшаши қобилиятининг муҳим омилларидан бири мавжуд тизимнинг легитимлиги ва ҳар бир даврга хос бўлган мавжуд сиёсий режим ҳисобланади.¹ Сиёсий маданиятни ташкил этувчи қадриятлар, йўналишлар, кўрсатмалар, стереотиплар сиёсий тизимнинг шаклланиши ва сақланиб қолишида асосий уринни эгаллайди. Жамият аъзолари узаро баҳам кўрадиган «ижобий» қадриятлар тизими миқдори унинг алоҳида компонентлари уртасидаги консенсусни белгилайди ва унинг барқарорлиги ҳамда яшаб қолиш қобилиятининг нечоғлиқ мустақил эканлигини аниқлаб беради.

Сиёсий маданият қаёқдан пайдо бўлади? Кўп ўқиган ва назарий билимларни эгаллаган билан инсонда сиёсий маданият пайдо бўлиб қолмайди. Кишилар ўзларини ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манфаатлари ёки имкониятларини рўйга чиқариш учун амалиётда иштирок эта бошлагандагина уларда сиёсий маданият куртак отиб боради. Бундай маданиятни эгаллаш фақат сиёсий партиялар, манфаатлар гуруҳлари фаолиятида иштирок этиш орқалигина рўй беради. Ҳеч бир инсон яқка ўзи ҳаракат қилиб, ўзининг моддий, сиёсий, ҳуқуқий манфаатини ёки эркин фикрлаш ҳуқуқини қўлга киритолмайди. Бу манфаат ва ҳуқуқлар бирон-бир жамоат ташкилоти воситасидагина қондирилади. Шу сабабли ҳам сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг мақоми ҳар бир демократик давлатда юқори даражага кўтарилган.

Сиёсий маданиятни чуқур урганмай туриб ҳар бир жамиятда содир бўлаётган сиёсий жараёнларнинг ҳаракатлантирувчи кучини англаш жуда ҳам қийиндир. Сиёсий маданият сиёсий жараёнларнинг ривожланиши учун етарлича имконият яратади, жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг хулқ-атворини белгилаб беради. Айни пайтда сиёсий маданият жамиятда фуқаролар турмуш тарзи ва интилишларида янгиликлар ҳосил бўлишига шарт-шароит яратувчи ёки унга тусқинлик қилувчи «ижтимоий иқлим»нинг ажралмас ва муҳим қисми ҳисобланади.

¹ *Devine D. The Political Culture of the United States. Boston, 1972. p. 3—7.*

Сиёсий маданият жамият сиёсий тизимининг энг барқарор, таъбир жоиз бўлса, энг консерватив унсури ҳам ҳисобланади. Бу ҳолат катта тарихий ўзгаришлар даврида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Худди шундай ўзгаришлар бизнинг мамлакатимизда ҳам рўй бермоқда.

Сиёсий тадқиқотчилар сиёсий маданиятни сиёсий тузумга нисбатан икки турга бўладилар: тоталитар ва плюралистик. Қуйида бу икки тур сиёсий маданиятнинг муҳим хусусиятлари ва фарқланишлари таҳлил қилинади.

Сиёсий маданиятнинг тоталитар тури жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг принциплари бир хиллик бўлишига асосланади ҳамда ҳар қандай турли туманлик, ранг-барангликни йўқотишга мойил ғояларга таянади. Собиқ СССРдаги маданиятнинг бу тури турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзига хос мақсад ва манфаатларини очиқ намоён қилишга йўл қўймас, шу билан бирга уларнинг сиёсий ҳаётдаги танлаш имкониятларини чегаралар, ҳар қандай муқобилликни инкор қилар, битта мулкчилик тури, битта партия, бир ўринга битта номзод каби чеклашларни олдиндан белгилаб берар эди. Бу ҳолат ўз навбатида тотал турғунликни, қолаверса емирилишни ҳам келтириб чиқарди.

Тоталитаризм тузумининг илк қурбонлари табиий равишда фуқаролик жамияти унсурлари ва унинг тузилмалари ҳисобланади.

Сиёсий маданиятнинг плюралистик тури қуйидаги муҳим шарт-шароитлар яратилганидагина пайдо бўлиши, ривожланиши, фаолият кўрсатиши, шунингдек, етакчилик вазифасини бажариши мумкин.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт плюрализи:

— мулкчиликнинг турли шакллари, энг аввало хусусий мулкчилик пайдо бўлиши, ҳужалик юритиш турли усулларининг амал қилиши, шунингдек, иқтисодий фаолиятнинг мустақил субъектлари каби бошқа омиллар билан бир қаторда сиёсий плюрализм учун шарт-шароит ҳозирлайди. Ўзига хос ижтимоий манфаатларнинг бир-бирига уйғун келмаслиги, баъзан эса уларнинг тўқнашуви плюрализм учун қулай шароитлар яратади;

— жамият ўз ижтимоий структураси ва турли манфаатлари бўйича қанчалик ранг-баранг бўлса, сиёсий плюрализм ва плюралистик сиёсий маданият режими

шаклланиши учун ҳам шунчалик кўпроқ замин пайдо булади.

Фуқаролик жамиятининг устувор роли:

— фуқаролик жамияти сиёсий институтларни шакллантиради, давлатга ўзи зарур, деб ҳисоблаган меъёрлардаги ваколатларни беради. Давлат ҳокимиятини тақсимлаш асосан сайловлар воситасида амалга ошади. Ҳеч ким, ҳеч бир гуруҳнинг бу ҳокимиятни на амалда, на ҳуқуқий жиҳатлардан ўз монополиясига айлантиришига йўл қўйилмайди;

— асосий гуруҳ ва уларнинг вакиллари бўлган сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ўртасида ижтимоий ривожланишнинг асосий қадриятлари, идеаллари ва мақсадларига нисбатан аниқ консенсусларнинг мавжуд бўлиши;

— ҳам ҳуқуқий жиҳатдан, ҳам амалиётда шахс эркинлигининг таъминланганлиги.

Плюралистик маданият шароитида партиялар ва ҳокимиятдаги мансабдор шахсларнинг доимий алмашиб туриши одатдаги ва зарурий ҳолдир. Бундан ташқари плюралистик маданият қуйидаги муҳим хусусиятларга эга: демократик тамойиллар ва ҳаёт меъёрларига нисбатан барқарор, мустаҳкам курсатмаларнинг мавжудлиги; шаклланган амалий демократик қўниқма ва малакалар, анъаналарнинг ҳаётда амал қилиши; қарашлар плюрализмининг зарурийлиги ва муқаррарлиги; турлича фикрлаш ва турлича фикрловчиларга нисбатан толерантликни (чидамликни) тан олиш ва ҳоказо.¹

Плюралистик сиёсий маданият шароитида демократик мақсадлар фақатгина демократик воситалар, механизмлар ва усуллар ёрдамида амалга оширилади. Синфлар, гуруҳлар ва жамиятнинг бошқа ижтимоий қатламлари ўртасида сиёсий ҳамкорликнинг узига хос анъаналари шакллланади.

¹ Қирғизбоев М. Сиёсий маданият. «Хуррият» газетаси, 1997 йил 29 октябрь.

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: КЎП ПАРТИЯВИЙЛИК ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИ- ШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

3.1. ТУРКИСТОНДАГИ ИЛК ПАРТИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНҚИРОЗИ

Қадим Туркистон халқларининг яқин тарихда турли давлатларга булиниб кетиши, илгари жаҳон цивилизациясининг муҳим марказларидан бири булган бу ҳудудда узаро низолар натижасида руй берган иқтисодий, маданий ва сиёсий инқирозлар натижасида давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижроия, суд ҳокимиятларига тақсимланиши, шунингдек, кўп партиявийлик тизимларининг шаклланиши бир неча асрларга кечиккан эди. Ҳолбуки, жамият ва давлатда қонуннинг устиворлиги, унинг ҳуқуқий мезонлар асосида фаолият юритиши, раҳбарлик лавозимларига кадрларнинг шахсий фазилатларига қараб, айниқса, муқобил танлов ва сайловлар асосида тайинлаш тизими, ҳокимият бошқарувининг адолатга асосланган тартиботи, аҳолининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг ўзига хос қонун-қоидалари, давлат вазифаларини амалга оширишда раият билан бамаслаҳат иш тутиш анъаналари каби фуқаролик жамияти, хусусан ҳуқуқий давлатнинг илк белгилари, умуминсоний қадриятлар талаблари даражасидаги маданият илк бор қадимий Турон ва Туркистонда шаклланган эди. Шунингдек, партияларнинг утмишдошлари ҳам гоҳ дунёвий, гоҳ диний шаклларда дастлаб Марказий Осиёда қарор топгани ҳам тарихдан аён. Бунга мисол тариқасида сарбадорлар, ҳуруфийлар каби уз мафкуравий қарашларига эга булган ҳаракатларни келтириш мумкин.

Утган асрнинг 60-йиллари урталарида бошланган Россиянинг мустамлакачилик юришлари, Туркистоннинг Россия мустамлакасига айлантирилиши бу ердаги жамият ва давлатчилик ривожини бутунлай издан чиқарди. Туркистон халқларини бошқариш, итоатда тутиш, янги мустамлакачилик жамиятини яратишга хос мазкур минтақа аҳолисига бутунлай ёт булган ақидалар ваҳшиёна бир тарзда халқ онгига сингдирилди.

Мустамлакачилик сиёсати Туркистон халқларини бир неча минг йиллар давомида шаклланган мадания-

ти, миллий мероси, дунёқараши, узига хос менталитетининг йўқолишига, ярим феодал, ярим ҳарбий усулда бошқарилаётган деҳқонлар мамлакати — қолоқ Россия сиёсий тизими ва ҳаёт тарзини кур-курона тикиштиришга олиб келди.

XIX асрнинг 60—70-йилларига келиб ҳам рус подшолари ва губернаторлари ҳар қандай демократик институтларга нафрат билан қараб, парламентчилик ва кўп партиявийлик тизимини кўрарга кўзи йўқ эди. Шунинг учун ҳам ғарбий чегараларнинг асосий вази-фаси Европага хос демократик қарашлар ва илғор ғояларни Россияга утказмаслик эди. Европанинг илғор мамлакатларида таназзулга юз тутган монархик тузумларнинг ағдарилиши рус подшолари учун кўрқув манбаига айланган эди. Подшо ҳукумати ўз халқи диққат-эътиборини Европага қаратмаслик учун ҳам Шарққа, Жанубий Шарққа, жумладан Туркистон каби мустамлакаларга қаратишга ҳаракат қилар, гўёки Ғарб мамлакатларидаги табиий тараққиётга Россия босиб олинган мамлакатлар иқтисодиёти ва моддиёти ҳисобига етиб олишга тиришар эди. Шу мақсадларда ҳам Туркистон Россиянинг хом ашё базасига айланиб борди. Оғир, асосан қўл кучига асосланган қишлоқ хужалик меҳнати мустамлака улка халқларини асоратга сола бошлади. Шунингдек, халқни мустамлакага, ҳеч бир ҳуқуқсиз қўлга айлантириш сиёсати сиёсий зуғумлар, ярим ҳарбий бошқарув, мукамал полициячилик назорати ва қаттиқ жазолар қўллаш механизмлари билан мустаҳкамланди.

Ана шундай аянчли аҳволга қарамай, Туркистон халқлари тарих саҳнасидан йўқолиб кетмади, балки узлигига қайтиш учун қайтадан уйғона бошлади. XIX аср охири — XX аср бошларидан ўз миллий озодлиги, мустақиллиги учун курашга астойдил бел боғлади. Туркистонда миллий озодлик учун курашга отланган дастлабки ижтимоий-сиёсий оқим — жадидлар ҳаракати эди.

Жадидчилик ҳаракати дастлаб XIX асрнинг 80-йилларида Қримда пайдо булиб, унинг асосчиларидан бири машҳур маърифатпарвар Исмоилбек Гаспрали (Гаспринский) эди. Бу ҳаракат йўлбошчилари Россия империясидаги кучли милитарлаштирилган сиёсий режим ва полиция тизими миллий озодлик ва ҳар қандай ҳур фикрга эришиш учун нафақат ҳаракат қилиш, балки озгина бўлса-да, бу ҳақда фикр билдирган фуқароларни қаттиқ жазолаши ва улардан бешафқат ўч олишини

назарда тутиб, ўз ҳаракатларида мустамлакачиларга қарши очиқдан-очиқ курашдан воз кечар, билвосита кураш шаклларида фойдаланар эдилар.¹ Улар «огир асоратга солиш ва мустамлакачилик зулми натижасида халқ ўзлигини йўқота бошлаган, шунингдек, мустабид режим уни маърифатдан, миллий дунёқарашдан маҳрум қилган. Шунинг учун ҳам дастлабки ишни халқни маърифатли қилишдан, уни уйғотишдан бошлаш зарур. Маърифатли ва ўзлигини англаган халқда миллий онг тез ривожланиб, у ўз-ўзидан мустабид зулмга қарши кўтарилади ва ўзини миллий зулмдан озод қилади», деб ҳисоблар эдилар. Жадидлар шунинг учун ўзларининг илк ҳаракатларини маърифатпарварликдан бошлаганлар.

Бу оқим ўз ҳаракат шаклини маданий-маърифий тарзда кўрсатишга интиланган бўлса-да, унинг моҳияти ва замирида сиёсий кураш, ўз халқини мустамлакачилар зулмидан озод қилиш, мустақил давлат қуриш нияти ётар эди. Шунинг учун ҳам XIX аср охири — XX аср бошларида Россия империяси мустамлакалари бўлган Туркистон, Кавказ ва Сибирь халқларининг миллий озодлик ҳаракатлари жадидчилик кўринишида рўй бера бошлади.

Жадидлар мафкураси ҳам узига хос эди. Улар уша пайтларда бутун дунёга кенг тарқалишга улгурган Европа маданияти ва ривожланиш гоёларини рад қилар, шу билан бирга янги пайдо бўлган социализм ва социал-демократик қарашларга қўшилмас, бу ҳар иккала оқим ҳам Туркистоннинг келажаги учун хавфли эканлигини теран исботлашга ҳаракат қилар эдилар. Жадидлар ўз мафкуралари асосий мезонларини ижтимоий адолат, миллий мерос, туркчилик ва миллий мустақиллик каби қадриятлар асосида шакллантирдилар. Шу билан бирга улар маънавий-маданий ва маърифий ҳаётни янгилашга, халқ турмуш тарзига фан ва техника ютуқларини олиб киришга, диний жаҳолат, бидъат ва мутаассибликка, шунингдек қолоқликка барҳам беришга интилар эдилар.

Аср бошларидаги ўн-ўн беш йил ичида Туркистонда янги «усули жадид» ёки «усули савтия» мактаблари очилди, миллий матбуот ва театрлар ташкил этилди. Турли уюшмалар, ҳаракатлар ва хайрия жамиятлари

¹ Қаранг: Сефтер Нутоӣ угли. «Дилда, фикрда, нинда бирлик» (Имоми Газспирали ва Туркистон). — «Мулоқот», 1994, № 11—12, 53—56-бетлар.

шаклланди. Бу даврда юздан ортиқ жадидлар мактаблари очилди.

Туркистондаги жадидлар дунёқарашини шакллантиришда Исмоилбек Гаспринский томонидан Боқчасаройда нашр этилган «Таржимон», Қозонда чиқадиган «Вақт», «Юлдуз» журналлари, Истамбулдан келадиган «Сироти мустақим» («Туғри йул») газета ва журналлари муҳим ўрин тутди.

1906 йилда Туркистон жадидларининг «Тараққий», «Хуршид» газеталари нашр этила бошланди. Лекин куп ўтмай бу нашрлар ҳукумат томонидан таъқиб қилиниб, тўхтатиб қўйилди.

Жадидларнинг халқни миллий уйғониши, мустақиллик учун кураш ғояларининг шаклланишида, шунингдек, унинг маданий-маърифий қарашларини бойитишда Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпон каби таниқли зиёлиларнинг йўлбошчилик фаолияти беқиёсдир.

1909 йилда Мунаввар қори ва унинг сафдошлари Туркистондаги илк ташкилотлардан бири «Жамияти хайрия»га асос солдилар. Бу жамият йўқсилларга ва ўқувчиларга моддий ва маънавий жиҳатлардан кўмаклашар, ёшларни Россия ва хорижий мамлакатларга таълим олишга жўнатиш фаолияти билан шуғулланар эди.

Шу каби ташкилот 1910 йилда Бухорода ҳам тузилди. Хожи Рафий, Мирза Абдувоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Маҳдум, Усмонхўжа ва Муҳаммаиддин Маҳдумлар «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») жамиятини туздилар. Жамият 1911—1912 йилларда 45 нафар ёшларни Туркияга ўқишга жўнатди.

Россияда ҳуқуқ илмини ўрганиб, илк ўзбек адвокати номини олган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев 1913 йилдан бошлаб кўзга кўринган жадидлар етакчиси бўлиб етишди. Унинг раҳбарлигида зиёлиларнинг илк фирқаси — «Тараққийпарварлар» тузилди. Бир йил ўтгач, 1914 йилда «Тараққийпарварлар» фирқасининг «Садои Туркистон» газетаси нашр этила бошланди. Газета тез орада машҳур жадидчиларнинг ижодий ва сиёсий марказига айланди. Унда муттасил равишда тарих, маданият, миллий мерос ва сиёсий, ижтимоий, адабий, маънавий ҳаётга доир минглаб мақолалар, бадий асарлар чиқиб турди.

1913 йилда жадидлар «Турон» жамиятини ташкил қилдилар. Унинг асосчилари Мунаввар қори, Убайдулла-хужа Асадуллахужаев, Абдулла Авлоний, Тавалло, Низомиддин Хужаев, Илҳомжон Иноғомов, Қобилбек Норбеков, Муҳаммад Пошшахужаев, Тошпулат Норбутабековлар эдилар. Жамиятнинг асосий мақсади халқ ўртасида саҳна асарларининг қўйилишини ривожлантириш, қашшоқ мусулмонларга моддий ва маънавий жиҳатлардан кумак бериш эди.

Тошкентдаги Колизей театрида биринчи марта ўзбек миллий театри — Маҳмудхужа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси томошабинларга намоиш этилди. Бу ҳодиса бутун Туркистон маданий ҳаётига кучли таъсир қилди. Шу даврда Қўқонда «Ғайрат», Андижонда «Тараққийпарвар» жамиятлари ташкил топди.

Шу пайтга келиб, Тошкент ва Самарқандда доимий, Андижон, Бухоро, Наманган, Қўқон шаҳарларида ҳам муваққат театр гуруҳлари ўз фаолиятларини бошлади.

Илгари Туркистонда кўпроқ чор ҳукумати фаолиятини акс этиришга қаратилган «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» каби нашр чиқиб турган бўлса, аср бошига келиб жадидларнинг унлаб газета ва журналлари чоп этила бошланди. Янги ташкил этилган «Самарқанд», «Ойна», «Турон», «Садои Туркистон», «Осиё», «Тараққий», «Хуршид», «Тужжор», «Садои Фарғона», «Ал-ислоҳ» каби нашрлар миллий озодлик, маърифатпарварлик ва жадидчилик ғояларини халқ ўртасида кенг ёя бошлади. Шунингдек, жадидлар матуботи «қадимчилар» номи билан аталган, феодал жаҳолат тарафдори бўлган руҳоний ва мулларни аёвсиз фош этар эди.

1917 йил воқеалари ва ундан кейинги даврларда ҳам жадидлар турли усулларда Туркистон миллий мустақиллиги ғоясини ҳаётга татбиқ этиш учун кенг кураш олиб бордилар. Бу пайтга келиб жадидлар партиялари, турли уюшмалари ва ташкилотлари ҳам ташкилий, ҳам ғоявий жиҳатдан мустаҳкамланиб, фаолият қўлами ҳам кенг аҳамият касб эта бошлади.

Октябрь тўнтариши арафасида «Иттиходи тараққий» («Тараққийпарварлар уюшмаси»)га асос солинади. Мазкур ташкилотнинг ҳаракат дастурини Усмонбек билан Ҳайдар Афандилар ишлаб чиққан эдилар. «Иттиходи тараққий»нинг август ойидаги йиғилишида унга Усмонбек раис, Ҳайдар Афанди эса раҳбар этиб

сайланадилар. Шунингдек, раҳбарият аъзолиги таркибига Мунаввар Қори ҳам маъқул қурилади. Ташкилотнинг режалари қўйидагилардан иборат эди: ёшларни аъзоликка жалб қилиш; руҳонийлар билан кураш олиб бориш; мактаб ишларини тартибга солиш ва ҳоказо.

1918 йил январда уламолар фирқасининг бир неча соат ҳокимиятни эгаллаши, улар томонидан тараққийпарварларнинг калтакланиши узига хос хусусиятга эга булган янги ташкилот тузишни тақозо этди. Тошкентда бир қанча фаоллар иштирокида «Бирлик» жамиятига асос солинади. Улкадаги ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири туфайли «Бирлик» жамияти бор йўғи 2—3 йил фаолият кўрсатди, холос. Кўп утмай Шайхонтоҳурда утказилган катта митингга «Шарқ озодлиги» уюшмаси ташкил топди. Унга Мустафо Субҳий раҳбар этиб тайинланди.¹

Жадидчилик таъсирида аср бошларида Бухорода «Ёш фикрлилар» оқими вужудга келди. Абдулвоҳид Мунзим, Мирза Муҳиддин, Садриддин Айний, Муфти Домла Икром, Қози Абдусамад, Шарифжон Махзум каби илғор зиёлилар бу оқимнинг етакчилари эди. «Ёш фикрлилар» уз фаолиятларини янги усулдаги мактаблар (усули жадид) ташкил этишдан бошлагани учун «жадидлар» деб аталдилар. «Тарбияи атфол» жамияти томонидан Истамбулга юборилган Абдурауф Фитрат 1909—1913 йилларда уз билимини ошириб келиб, узининг Бухородаги кенг фаолиятини бошлади. Бухорода «Ёш бухороликлар» партиясининг фаолияти кучайди. Файзулла Хужаев шу партиянинг раҳбарларидан бири эди.

XX аср бошларида илғор зиёлилар Хива хонлигида ҳам Россия империяси истибдодидан қутилиш мақсадида «Ёш хиваликлар» ташкилотини туздилар. Бобоохун Салимов, Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов каби маърифатпарварлар мазкур ташкилотнинг йўлбошчилари эдилар. Шунингдек, ташкилотнинг янги мактаблар очиш фаолиятини хоннинг бош вазири Ислом Хужа, Қози Калон Салимохунлар ҳам қўллаб-қувватладилар.

Албатта, Туркистондаги жараёнлар мустамлакачиларнинг кескин қаршилигига сабаб бўлди. Улар жадидлар ҳаракатини йўқотиш учун бутун имкониятлари да-

¹ Қаранг: Мунаввар Қори. Хотираларим. Турон тарихи. Тошкент, «Мерос», 1992, 17—19-бетлар.

ражасидаги чора-тадбирларни қўллай бошладилар. 1907 йилда Туркистонда жандарм бошқармаси тузиш, сиёсий таъқибни кучайтиришга доир таклифлар мажмуасини ишлаб чиқиш учун подшо ҳукумати граф К. К. Пален раҳбарлигида махсус комиссия юборди. Шунингдек, ўлкадаги аҳволни ўрганиш, миллий ҳаракатларга зарба бериш таклифларини тузиш, агентура тизimini мустаҳкамлаш мақсадларида ифвогарлик ва жосусликда катта тажрибага эга бўлган подполковник Н. А. Васильев ҳам Тошкентга сафарбар этилади. У илк фаолиятини жадидлар ҳаракатини тафтиш қилишдан бошлади. 1907 йилда тўғридан-тўғри Петербургга бўйсунувчи махфий сиёсий полиция тармоғи бўлган Туркистон район муҳофаза қилиш бўлими ташкил этилди. «Охранка» деб аталган бу ташкилотни маҳаллий халқ «сиёсий идора» деб атади.

Ички ишлар вазирининг топшириғи билан бу ташкилот Туркистондаги илғор зиёлилар фаолиятини ўрганиш, ифво, фитналар билан миллатлар ва турли халқлар ўртасига низо солиш, миллий ҳаракат ривожланишига тускинлик қилиш каби фаолиятлар билан шугулланди. Бу ишларга мутасадди этиб таниқли ва тажрибали изқувар Л. Квицинский тайинланди.

1917 йил февралда Россияда монархик тузум — чоризм ағдарилгандан кейин Туркистон халқларининг миллий мустақилликка эришишлари учун нажот туғилгандай бўлди. Бу даврда жадидлар Туркистонга мухторият мақомининг берилиши учун кенг кураш олиб бордилар. Шунингдек, уларнинг радикал қисми Туркистонни бутунлай миллий мустақилликка эришиши ғоясини астойдил тарғибот қила бошладилар.

Миллий мустақиллик учун кураш жараёнида «Шурои Исломия», «Шурои Уламо», «Мирваж ул-ислом», «Мифтах ул маъориф», «Равнақ ул-ислом», «Иттифоқ ул-муслимин», «Турон» каби турли мусулмонлар ташкилотлари тузилди.

1917 йил 16 апрелда «Шурои Исломия»нинг I Умумтуркистон мусулмонлари қурултойи уз ишини бошлади. Унда фаоллар Туркистон мусулмонларини ҳам тенг ҳуқуқлар билан таъминлайдиган демократик ва федератив қоидалар ишлаб чиқиш, уларни Россия конституциясига киритиш масаласини талаб қилиб чиқдилар. Вилоятлардан келган вакиллар Россия Федератив Демократик Республикаси таркибида Туркистонга кенг мухторият бериш ғоясини қўллаб-қувватладилар. Шунингдек, қу-

рултойда марказий раҳбар орган сифатида Туркистон улка мусулмон шўросини тузишга қарор қилинди. Унинг асосий мақсади миллий озодлик учун курашаётган юзлаб оқимлар, ҳаракатлар ва ташкилотларни бирлаштириб, парокандаликка барҳам бериш эди. Чунки бундай бирлашувсиз мухторият учун курашнинг бефойда эканлиги шундай ҳам аён эди.

Туркистон улкаси шўросининг 1917 йил 12 июндаги мажлиси махсус низом қабул қилиб, унга биноан, барча мусулмон ташкилотлари, уларнинг шаҳар, уезд, волостлардаги кенгашлари депутатлари ҳар қандай миллий ва ижтимоий табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, бирлашишлари, шунингдек, уларнинг барчаси марказий мусулмон депутатлари шўросига бўйсунушлари лозим эди. Низом уша даврдаги демократик тамойилларга амал қилиб, улка мусулмон шўроси бирон-бир синф, партия, миллат ёки қабила органи эмас, балки мавжуд қонунчилик доирасида фаолият курсатувчи, ваколатли умуммусулмон бошқарув органидир, деб баён этилган эди.

Мазкур марказий шўро раиси лавозимига Мустафо Чуқасев, унинг котиби этиб эса Аҳмад Закий Валидий, ҳайъат аъзолигига Мунаввар Қори, Маҳмудхужа Бехбудий, Убайдулла Хужаев, Тошпулат Норбутабековлар сайланди.¹ Бу ташкилотнинг тузилиши, унинг фаолияти халқнинг миллий узлигини англаши, сиёсий ҳаракатларда иштирок этиш маданиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этди.

Жадидчилик ҳаракати даставвал Хивада — XIX аср охирида вужудга келган эди. Янги аср бошларида «Ёш хиваликлар» ташкилоти халқ ичида оммалашиб кетди. 1917 йилнинг 5 апрелида «Ёш хиваликлар» иштирокида 50 кишидан иборат Олий Мажлис тузилди. Жадид фаолларидан иккита ҳукумат аъзоси, мажлис раиси сайланади. Бир томондан, Жунаидхоннинг бу Олий Мажлисни тан олмаганлиги, иккинчи томондан, Россия муваққат ҳукуматининг «Ёш хиваликлар»га қарши туриши туфайли Исфандиёрхон Олий Мажлисни тарқатишга мажбур бўлади. 1919 йил охиригача Хивада ҳукумат таркиби «Ёш хиваликлар»лардан иборат бўлсада, ҳақиқий ҳокимият Жунаидхоннинг қўлида эди.

¹ Қаранг: Аъзамхужаев С. Туркистон бирлиги учун. Тошкент, «Фан», 1995, 4—7-бетлар.

Шунинг учун ҳам ҳукумат раиси Паҳлавон Ниёз Ҳожи билан Жунаидхон уртасидаги музокаралар, шунингдек, улар уртасидаги ҳамкорлик фаолиятини ташкил этиш учун уринишлар самарасиз бўлди.

1920 йил 20 январда қизил армия қўшинлари Хивага кирганидан кейин Жунаидхон томонидан тахтга чиқарилган Сайид Абдулло ҳокимиятига барҳам берилди. Шу йилнинг 1 февралда Хоразм Халқ Жумҳурияти эълон қилиниб, «Ёш хиваликлар»дан иборат ҳукумат тузилади. «Ёш хиваликлар» ташкилоти раҳбарларидан Паҳлавон Ниёз Ҳожи (1921 йил мартда), Ота Маҳдум (1921 йил октябрда) бошчилик қилган ҳукуматлар икки марта қамоққа олинади. Шундан кейин Хивада Пролетар Шўро ҳукумати тузилиб, унинг аъзоларини большевиклар ташкил этадилар. Шу тариқа большевиклар томонидан Хивадаги жадидлар ҳукуматига барҳам берилди. Бу ҳаракатнинг раҳбарлари, фаоллари таъқиб остига олинади.

1921 йил 23 сентябрда Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳукумат шўроси раиси этиб сайланган жадидчи Усмон Хужа бошчилигидаги ҳукумат билан большевиклар уртасидаги зиддият кучли эди. Усмон Хужа советларни Бухородан чиқариб юбориш ҳаракати ташкилотчиларидан бири булгани учун ҳам орадан бир йил утгач, у бошчилигидаги ҳукумат аъзолари қамоққа олинади. Натижада ҳокимият бутунлай шўро қўлига утади.¹

Советлар томонидан тарқатиб юборилган Хива миллий ҳукуматининг айрим вакиллари, Бухоро ҳукумати арбоблари ҳамда Туркистоннинг бошқа минтақаларидаги фаоллар сайъи-ҳаракати билан тузилган жадидлар партияси ва социалистик «Эрк» партияси халқнинг миллий уйғониши, мустақиллик учун катта фаолият кўрсатдилар.

1921 йилда Бухорода жадидлар, «Эрк» ва қозоқларнинг «Алаш Урда» партиялари томонидан узоқ маслаҳатлашувлар ва музокаралар натижаси ўларок, «Умум платформа» қабул қилинади. У қўйидаги бандлардан иборат эди: 1) Миллий мустақиллик; 2) Демократик жумҳурият; 3) Миллий аскар; 4) Иқтисодий идора, темир йўл қуриш, каналлар қазииш, Туркистоннинг асл мустақиллик асосларини юзага келтириш; 5) Маърифни тамоман ислоҳ қилиш ҳамда Европа маданияти

¹ Қаранг: Шарипов Р. Туркистон саҳифаси. Жадидлар. Мухториятлар. Қурбошиллар. Учинчи мақола. «Миллий тикланиш», 1997 йил 3 июн.

билан уйғунлаштириш чораларини қидириш; 6) Миллий мактаблар, мамлакатнинг табиий бойлигидан унумли фойдаланиш масалаларини мамлакатда яшаётган миллатларнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ҳал этиш; 7) Динга тўла ҳуррият бериб, дин билан дунё ишларини бир-бирига аралаштирмаслик.

Шунингдек, кўп ўтмасдан жаидлар ва «Эрк» партияларининг дастурлари ҳам замон ва мавжуд вазият талабларига мувофиқ қайтадан кўриб чиқилди. Жаидлар партияси аъзолари ўзларини миллий либерал йўналишдаги партия деб билсалар, «Эрк» партияси социалистик йўналиш мақомини олганди.

«Эрк» партиясининг дастури 27 банддан 9 тага қисқартирилиб, улар қуйидаги мақсадлардан иборат эди:

1. Иқтисодий соҳалар: ҳудудий ер ости бойликлари, катта ариқларни давлат ихтиёрига бериб, қишлоқларни умумлаштириш — социализмни амалга оширишнинг асоси қилиб олинажак.

2. Саноати юқори даражада тараққий этган мамлакатлардаги ишчи гуруҳларидан Туркистондаги ташкилий ишларда режали фойдаланилажак, Туркистондаги деҳқонларнинг уюшиши ҳуқуқлари ишчиларга тушунтирилажак.

3. Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб, мустақил идора этилажигига эришиш. Бу эса улкада синфий табақаланишнинг юзага келиши ва деҳқонларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга киришишининг ўсишига энг муҳим шарт бўлажак.

4. Озод Туркистонда деҳқонлар синфининг ҳам янгилаш тарафдорлари ҳеч қандай тазйиқсиз ишлашини таъмин этувчи демократик тартибот ўрнатилажак ва демократик бошқарув йўли бўлиб хизмат қилажак. Туркистон парламенти, вилоят ва шаҳар мажлиси идоралари тўлалигича умумхалқ сайлови асосида қурилажак.

5. Мамлакат идораси ва унда социализм қуришни таъмин этиш учун миллий аскарлар шакллантирилажак.

6. Туркистонда миллат ва озчиликни ташкил этувчилар масаласи халқ хоҳишига кўра махсус бўлимларда акс этилажак.

7. Маориф ишлари маҳаллий халқларнинг жойлардаги идораси қўлида йиғилажак. Мавжуд давлат муассасалари, уларнинг алоқа тартиботи, темирйўл, почта ва телеграф, қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат корхоналари миллий ҳукумат қўлига топширилажак. Маданият соҳасида четдан келганларнинг таъсиридан қутулиб, кучли

миллий маданиятни шакллантиришга қаратилган уюштириш иши бошланажак. Мактаблар, айниқса, малакали таълимга жалб этиш маърифатнинг асосини ташкил этажак.

8. Дин ишлари дунё ва давлат ишларидан тамоман айрилажак.

9. Келажакда Туркистон социалистлари эзилган синфлар қаторида, жабрланган мамлакатларнинг ҳам ҳуқуқлари учун курашишни асосий мезон қилиб олган байналминаллар сафига қушилажак.

Жадид тараққийпарварлари партиясининг дастури 19 банддан иборат бўлиб, уларнинг қисқача мазмуни қуйидагича эди:

1. Миллий маданиятга эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлиши керак. Бу эса барча миллатларнинг орзуси. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одат уйғунлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият бўлиб, ҳокимият асосини демократия йули билан сайланган миллат мажлиси, ёки вилоят ва шаҳарларда, вилоят ҳам шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилигига кура Жумҳурият раиси томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлиснинг узида сайланиб қуйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

6. Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари томонидан жойларда полиция ишлари ташкил қилинади ва бу уюшма мамлакатнинг миллий ҳуқуқий уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатни эркин равишда бошқариш давлат йули билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин айғоқчиларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари асосида таъмин этилажак.

9. Мамлакатнинг асосий солиғи киришга қараб олинажак. Меросдан ҳам солиқ олинажак. Туркистонда эски замонлардан қолган ҳар хил олиқ-солиқлар бекор қилинажак.

10. Ернинг, ер ости ва ер усти бойликлари, урмонлар, ҳавзалар давлат ихтиёрига утажак. Ер деҳқонларга (қашшоқ деҳқонларга) хусусий мулк қилиб берилажак.

11. Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув соғиш масаласини ҳал этмайди. Бундай иш давлат томонидан бошқарилажак. Ер бериш ҳуқуқи маҳаллий шаброитларга кўра қонун доирасида белгиланажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилуру. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замон талаблари асосида тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

13. Туркистонда ер масаласининг асоси — сувдир. Шунинг учун ҳам миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб, турмушини яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишларини тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14. Туркистонда қозоқ, туркман халқларидаги энг муҳим масала — кучманчи қавмларнинг утרוқ ҳаётига утиши. Бу масала катта-катта, серсув воҳалар ёқаларида янги катта қурилишлар қилиш йули билан ҳал этилажак. Туркистонга туркий халқлар ва мусулмонлардан бошқа кучиб келувчилар қабул қилинмаяжак.

15. Туркистонда ишчилар масаласи шу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлиқ. Ишсизларнинг иш шартлари, иш соати, болаларнинг ва хотинларнинг иш шартлари, суғурта ва бошқа масалалар илғор мамлакатлардаги йўллар бўйича тартибга солинажак.

16. Адлия масаласида тула мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳуқуқлилиқ. Дини ва дунёқараши қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари ҳимояси билан таъмин этилажак.

17. Маъориф соҳасида тулиқсиз, бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз фуқаролари давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда хусусий мактаблар очишга ҳуқуқли.

18. Туркистонда энг аввало профессионал мактаблар йўлга қўйилажак. Европага ўқувчилар юборишга алоҳида аҳамият берилажак.

19. Маданият учоғи булган қадимий Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган маданият ёдгорликлари ҳимояга олинажак. Улар миллий маданиятнинг усишига хизмат этажак.¹

1922 йилнинг 30 июлида Бухоро жумҳурияти раиси Мирза Абдуқодир Муҳиддинов ҳовлисида асосан зиёлилар иштирокидаги мажлисда «Урта Осиё мусулмон Миллий Халқ Инқилоб жамиятлари иттифоқи» номли яширин ташкилот тузилиб, Заки Валидий Тугон унинг қумитаси раиси этиб сайланади. Мажлис етти моддадан иборат дастур қабул қилади:

1. Жамиятнинг асосий мақсади — Туркистон мустақиллиги. Унинг келажаги маҳаллий халқ томонидан ҳал этилмоғи керак.

2. Мустақил Туркистоннинг идора усули — демократик жумҳуриятдир.

3. Миллий қушин ташкил этиш йули билангина истиқлол сақлаб қолиниши мумкин. Миллий ҳукумат таянчи — миллий қушиндир.

4. Туркистон истиқлоли иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга ошиши мумкин. Туркистон иқтисодининг умумий чегарасини белгилаш, саноат ва қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини юритиш маҳаллий халқ ихтиёрида булиши керак.

5. Асрий маориф анъаналарини тараққий эттириш ва Европа маданияти билан туғридан-туғри танишиш ва ундан таъсирланиш.

6. Табиий ресурслардан фойдаланиш масалаларини маҳаллий аҳоли манфаатлари нуқтаи назаридан чуқур ҳал этиш.

7. Диний эътиқод эркинлигини жорий этиш. Давлат ва дин ишларини алоҳида-алоҳида олиб бориш.

Ушбу ташкилотнинг тузилишига 1922 йил июль ойида Туркия Буюк Миллат Мажлиси аъзоси Ислом Суфи Сўйгалли ўғлининг Бухорога келиши, унинг Туркистондаги қисқа муддатли сафаридаги хатти-ҳаракатлар ҳам катта ёрдам беради.

Кўп ўтмай жамиятнинг номи «Туркистон Миллий Бирлиги» деб ўзгартирилди. 1922 йил 2—5 август кунлари унинг биринчи Конгресси булиб ўтди. Сентябрь ойида эса Самарқандда ташкилотнинг навбатдаги конгресси ўтказилди. Унда босмачи гуруҳлар билан

¹ Тугон Заки Валидий. Хотиралар. Туркчадан Ш. Турдиев таржимаси, «Шарқ юлдузи», 1993 йил 7—8-сонлари, 176—177-бстлар.

алоқалар ўрнатиш, шунингдек, уларга сиёсий маслаҳатчилар жунатишга қарор қилинди.

Заки Валидий Туғон Туркистондан кетганидан кейин Бухоро Халқ Жумҳурияти раиси Файзулла Хужаев бу ташкилотни янада ривожлантириб, уни «Миллий Иттифоқ» фирқаси номи остида сиёсий партия даражасига кўтаради. Ф. Хужаев узоқ йиллар унга раҳбарлик қилди.¹

Жадидчилик ҳаракати ҳам ташкилий, ҳам сиёсий оқим сифатида ўз даврининг тараққиёт омили булиб хизмат қилди. Жадидлар ҳаракати арбоблари бу оқимнинг нафақат сиёсий ва маърифий-мафкуравий жиҳатларини, балки унинг ташкилий-услубий, дастурий сифатларини ҳам таҳлил қилиб берганлар. А. Фитрат, М. Бехбудий, Ф. Хужаев ва бошқа жадидлар партияси арбобларининг мақолаларида бу хусусда кўплаб фикр-мулоҳазалар, таҳлил ва қарашлар ўз аксини топган. Жумладан, 1917 йилнинг 19 июлида Закий Валидий Туғоннинг матбуотда «Туркистонда ташкилот масаласи» номли мақоласи эълон қилинади. Унда Туркистондаги турли хил уюшмалар, жамиятлар ва партиялар хусусида назарий-таҳлилий қарашлар баён қилинади.

Муаллиф барча ҳаракат ва ташкилотларни уч гуруҳга бўлади: 1) синфий ташкилот — муаллимлар, шоғирдлар, уламо ва табиблар, темирчилар, ишчилар, деҳқонлар, савдогарлар кабилар жамияти. Бундай жамиятлар мамлакат ичидаги турли табақаларнинг ижтимоий манфаатларини ташкилий уюшган ҳолда ҳимоя қиладди; 2) фирқа (партия) ташкилоти — бунга социал-демократ, социал революционер, кадет, радикал, анархист, монархист каби фирқалар киради. Бундай ташкилотлар ижтимоий ҳаётда инсонлар ўртасида маълум бир маслақ тарқатиш, мамлакатни идора қилиш ва ҳаёт усулини шу маслақ бўйича тузиш ниятида фаолият кўрсатадилар; 3) умумий ташкилот — улар инқилобдан кейин тузилган турли хавфсизликни сақлаш кўмиталари, шунингдек, губерния, уезд кенгашлари ёки кўмиталари кабилардир. Бундай ташкилотлар кўпинча ва мутлақо бирон-бир амалий мақсад, мамлакатда тартиб-интизом сақлаш, умумхалқ ёки аксарият кўпчилигининг фикрини илмий-назарий тизимга солиш мақсадлари учун тузилади. Бу ташкилотлар баъзан синфий

¹ Қаранг: Шарипов Р. Туркистон саҳифаси. Жадидлар. Мухториятлар. Қурбошилар. Учинчи мақола. «Миллий тикланиш», 1997 йил 3 июн.

ёки фирқа ташкилотлари таъсирига тушиб қолсалар ёки улар синфий ёки ирқий қиёфалар касб эта бошласалар, бу ҳолатда улар турли синф, турли партияларга мансуб халқни йиғиш ва бирлаштиришга хизмат қилади.

Мазкур ташкилотларнинг барчаси ўз низомига, яъни ўз ташкилотларини ички ва ташқи тузилиши, қандай йиғилишлар утказиш тартиблари, бошқарув масъулларининг вазифалари, харажат манбалари ва бошқа низомномаларига эга бўладилар. Табиийки, бу-сиз жамиятнинг тартиби булмайди.

Заки Валидий Туғон Туркистондаги куплаб ташкилотлар фаолиятини таҳлил қилиб, улар ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги камчиликларни танқид қилади, илғор мамлакатлар тажрибаси билан қиёслайди. Баъзи ташкилотларнинг маромномаси йуқлигини, бошқаларининг эса дастури етишмаслиги ҳақида ёзади. Шунингдек, Туркистондаги ташкилотлар тарқоқ ҳолатда фаолият кўрсатишига ачиниб, барча ташкилотларни Туркистон мухториятини қўлга киритиш учун бирлашишга чақиради.

Муаллифнинг қуйидаги фикрлари муҳим аҳамият касб этади: «Маълумдирки, ҳозир дунёда халқ мутлақо яхши уюшгандагина ўз мақсадига ета оладур, ҳатто маданиятсиз халқ ҳам ўзининг ҳолига мувофиқ суратда яхши ташкилот қилса, ўз мақсадига етадур. Аммо ташкилоти булмаган миллат ҳеч бир мақсадига ета олмайдур. Ҳар бир шахс ўзининг ишлари учун иккинчи миллат одамлари, фақат нуфуз аҳллари олдина сажда қилиб юрувга мажбур бўлиб ва, ниҳоят, мақсадига ета олмасдан қайтадур. Ҳайҳотки, ташкилоти яхши булмаган миллатга раҳмоят мухториятигина эмас, бундай миллат улим ва инқирозга маҳкум буладир».¹

Жадид йулбошчилари ўз даврининг энг илғор мутафаккирлари булиб, улар демократия шарт-шароитлари, либерал тузум моҳиятини қалбан чуқур англаганлар. Заки Валидий Туғон бу ҳақда шундай деб ёзган эди: «Демократиянинг бирдан-бир, ягона рецепти йуқ. Унинг мақсади миллатларга ва жамиятларга ўз ихтиёрларига мувофиқ ҳаёт кечиритиш имкониятини беришдир. Демократия турли миллатда турлича булиши мумкин. Лекин унинг асосий бир шарти бор: миллат ва

¹ Валидий Аҳмад Заки. Туркистонда ташкилот масаласи. «Кенгаш», 1917 йил 19 июл.

жамият орасидаги масъулиятга шериклашиб, шунга мувофиқ равишда иш қонунларига буйсуниш керак бўлади. Инглизларда, Америкада, Швецияда, Норвегияда иш шу тарзда тузилган. Россияда эса бу йуқ. 1919 йилда яхшигина демократик партиялар вужудга келди, аммо большевиклар партияси тепага чиқди-ю, бутун бошли партияларни йуқ қилди ва тарихда мисли кўрилмаган мустабидлик тузумини урнатди... Давлат ишида масъулият ҳиссининг умумийлиги халқнинг маданий камолотига боғлиқ тарбия ва одат масаласи ҳамдир. Менинг қардош бошқирдларим маданият жиҳатидан руслардан орқадароқ, аммо давлат ишларига келганда, умумий масъулиятни ҳис этишда улардан кучли, бошқирдлар орасида тулиқ бир демократик режим урнатса буларди. Қозоқ ва туркманлар орасида ҳам аҳвол шундай. Бухороликларнинг ҳам маданий ривожини юқори. Лекин, шундай эса-да, нодон амирга буйсиниб урганганлар. Бошқирдлар орасида тузилган партизан гуруҳларидаги бирдамлик бухороликларга ёт. Қозоқ, бошқирд ва ўзбекларга ўз мустақилликлари таъмин этилганда, халқ хужалиги, сугориш, ер ости бойликларни қазиб чиқариш ишларини ривожлантиришда социализм қулай таъсир қилади, лекин халқларнинг хоҳишларини, шахсий ташаббускорлигини йуқ қилишда социализмнинг мисли беқиёс бўлади».¹

20-йиллардан бошлаб ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўз назоратига олиб, ҳар қандай ҳурфикрлилик ва миллий ижтимоий-сиёсий ҳаракатларга ёвуз муносабатда бўлган большевиклар партияси аста-секинлик билан жадидлар ҳаракатини тугатиш йулини тутди. Чунки жадидлар ўз сиёсий дастуридаги мақсадлари, мафқураси ва маънавий камолоти билан большевизмга мутлақо зид эди. Жадидчилик ўз Ватанларини озод ва мустақил куриш иштиёқида уюшган сиёсий оқим эди. Большевиклар эса Туркистоннинг Россия таркибида бўлишини истар, шунингдек, большевистик ақидалар ниқоби остида рус шовинизми ва империячиликни янгича тузум ва шарт-шароитларда янада мукамалроқ равишда давом эттирар эди.

Туркистонда сиёсий ҳокимиятнинг ҳамма жабҳаларини эгаллаб олган большевиклар партияси 20-йиллар

¹ *Валидий Аҳмад Заки*. Туркистон, туркийлар ва миллий истиқлол. Туркчадан Ш. Турдиев таржимаси. «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1994 йил, 7 январь.

дан бошлаб жадидлар ҳаракатининг йулбошчиларига қарши очиқ ҳужумларга ўтди. Бу даврга келиб махсус ташкилотларда улар фаолияти тўғрисида барча ҳужжатлар йиғилган бўлиб, жадидлар етакчилари гоҳ очиқ, гоҳ доимо яширин таъқибда эди. Жадидлар фаолларига нисбатан «миллатчи», «буржуазия айғоқчиси», «капиталистик мамлакатлар айғоқчиси» каби турли хил тухматомуз айблар қўйила бошланди. Айниқса большевиклар билан ҳамкорлик қилишни истамаган жадидлар қисқа муддат ичида барча лавозимлардан озод қилиниб, қувғин қилинди. Большевиклар билан ҳамкорлик қилганлар эса 30-йилларга келиб узил-кесил йўқ қилинди.

Жадидлар қўйидаги сабабларга кура ҳам большевиклар билан келишга олмас эди:

— аввало улар коммунистик партиянинг диктатураси, шунингдек, Туркистоннинг Москвага сиёсий-иқтисодий қарамлигидан норози эдилар;

— уша пайтлардаёқ Туркистонга таҳдид солаётган пахта яккаҳокимлигига қарши эдилар;

— Туркистонга кўплаб русий забон аҳолининг кучириб келтирилишини хушламас эдилар;

— давлат идораларини маҳаллий миллат вакиллари идора этиши лозим, деб ҳисоблар эдилар;

— Туркистоннинг майдалаб ташланишига қарши эдилар;

— ер-сув ислоҳотининг тазйиқ ва куч ишлатиб борилиши туфайли кўплаб ўзбекларнинг Ватандан бош олиб кетаётганлигига куйинардилар;

— улар пролетар диктатураси сиёсати ва Совет ҳокимияти тизими Туркистон учун на миллий, на тарихий тараққиёт ва миллий мерос жиҳатларидан тўғри келмаслигини чуқур англаб етган эдилар.

Бошқача қилиб айтганда жадидлар Туркистоннинг мустақил давлат бўлишини хоҳлар, шу мақсад йулида кураш олиб борар эдилар.

Жуда қисқа вақт фаолият курсатган, лекин Ватанимиз миллий мустақиллиги учун астойдил кураш олиб борган жадидлар ҳаракатининг яқин ўтмишдаги аҳамияти беқиёсдир. Жадидлар ҳаракати туфайли ўзбек халқининг асл фарзандлари мустақилликка эришиш учун уюшиш лозимлигини англаб етдилар, шунингдек, улар илк бор мустабид тузумга қарши кураш ва сиёсий ҳокимиятда иштирок этишнинг узига хос сиёсий маданияти ва камолотига эришиш тажрибасининг шаклланишига улкан ҳисса қўшдилар.

Жадидлар ҳаракати Туркистоннинг XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий тараққиётининг табиий ҳосиласи эди. Агар большевиклар бу ҳаракатни йуқ қилмаганида эди, Ватанимизда 20-йиллардан бошлаб кўп партиявийликка асос солиниши аниқ эди. Лекин яккахоким коммунистик мафкура, сиёсий ҳаётнинг ҳамма жаҳалларини эгаллаб олган большевиклар партияси мустақиллик иштиёқида ёнган жадидлар ҳаракатини куч ва алдовлар йули билан йуқ қилди.

Ватанимиз тарихини кўплаб илғор мамлакатлар ўтмишига қиёслаганда, шундай хулосалар туғилиши табиийдир:

— Ватанимиз фуқароларининг авлод-аждодлари ўз ҳудудларида сиёсий партияларга уюшиш, жамоат ташкилотларида иштирок этиш, ўз миллий озодликларига эришиш учун сиёсий маданият доирасида кураш олиб бориш, демократик мақомдаги жамият ва давлат барпо этишнинг тарихий ва миллий меросига эгадирлар;

— 30-йиллардан бошлаб яширин равишда миллий мустақиллик учун ҳаракатлар олиб борган ватандошларимиз, ўз давлатимиз, Ватанимиз ва она тилимизга эгаллик қилиш орзусида яшаган миллатдошларимиз илк бора ўз қарашлари ва мафкураларини жадидлар ҳаракатидан озиқлантирдилар.

Жадидлар ҳаракати ва партиялари мустамлака Туркистондаги оғир шароитларда фаолият кўрсатишларига қарамай, улар илғор мамлакатлардаги каби кўппартиявийлик тизими, шунингдек, демократик тамойилларнинг шаклланиши учун ҳам назарий, ҳам амалий мерос ва тажрибалар қолдирдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йуқотмай келмоқда.

3.2. МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА КЎП ПАРТИЯВИЙЛИК ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1917 йилги Октябрь тўнтариши Туркистон улқаси халқларида мустамлакачилик зулмидан қўтилиш умидларини уйғотган эди. Шу умид туфайли кўплаб маҳаллий ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар улқада совет ҳокимияти ғалабаси учун курашларда фаол иштирок этдилар. Уларнинг ягона нияти мустақил, демократик Туркистон республикасини тузиш эди. Бундай ниятга тесқари ўлароқ, 20-йиллар бошларидаёқ Туркистонда большевиклар якка партиявийлик ва як-

каҳокимлик тизимини урната бошладилар. Барча партиялар, жумладан, эсерлар, кадетлар, меньшевиклар, жадидлар партиялари деярли тугатилди.

Большевиклар партияси пролетар диктатураси ниқоби остида ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини ўз назорати остига олиб, жамиятни мутлоқ бўйсундириб олди. Партия давлат ва ҳукуматни ўзига бутунлай итоаткор қилиб, аста-секинлик билан уларнинг функцияларини тортиб ола бошлади. Ҳаттоки, партия қонунлар, ҳаёт тарзи, мавжуд анъаналардан ҳам юқори даражага қўйилди. Ҳар қандай демократик бошқарув унсурлари, урф-одатлар, тажрибалар, эркин жамоат ташкилотлари, ўз-ўзини бошқариш органлари йўқ қилинди. Қисқа муддатларда большевиклар ўзларига бўйсунган, кўпроқ синфий характерга эга бўлган, шаклан эса демократик низом ва қоидаларни ўзига ниқоб қилиб олган коммунистик мафкура асосида фаолият юритувчи жамоат ташкилотларини туза бошлади.

Большевиклар мақсадларини амалга оширишнинг бош қуроли ва воситаси — коммунистик мафкура эди. Бу мафкура инсон ҳуқуқларининг энг олий неъматини бўлган эркин фикрлаш, ўз фикрини очиқ билдира олиш, эркин фаолият курсатиш каби маънавий-сиёсий бойликларни бутунлай паймол қилди. Большевиклар ақидасига кура ҳар бир фуқаронинг дунёқараши коммунистик мафкура ғоясидан иборат булиши лозим эди. Фуқароларнинг бир неча минг йиллар давомида ўз авлод ва аجدодларидан мерос қилиб олган умуминсоний ва миллий қадриятлар талаблари асосида шаклланган фазилатлари, менталитети, характери аста-секинлик билан йўқ қилина бошланди. Ҳаттоки ахлоқ ва маданият ҳам буржуа ахлоқи ва маданияти ёки пролетар ахлоқи ва маданиятига булина бошланди. Сунъий равишда жамиятнинг ижтимоий табақалари ўртасида синфийлашиш тамойиллари кучайтирилди. Бошқача қилиб айтганда, жамият аъзолари бир-бирига душман гуруҳларга булиниб, мулкдорлар қатлами қатагон қилина бошланди. Сунъий душман қиёфасини яратиш ва унга қарши кураш олиб бориш жамият ҳаётининг одатий ҳолига айланди. Ҳеч бир қонун, судсиз-сўроқсиз фуқаролар мулкани тортиб олиш, уни тасаввурга сизмас даражада ўзлаштириш, талон-торож қилиш партия ҳамда давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Собиқ Иттифокда сталинизм бутунлай ғалаба қозонгач, ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини ўз тазйиқи билан

қамраб олган кучли тоталитаризм тузуми урнатилди. Коммунистик партиянинг «гегемонлиги» ва диктатура-си унинг конституцияда ҳам ўз аксини топди. Миллионлаб соф ва ҳалол фуқаролар турли хил уюштирилган тўхматлар оқибатида қатагон қилинди. Бу қурбонларнинг асосий қисмини зиёлилар, мансабдорлар ва мулкдорлар ташкил этар эди.

Мамлакатнинг ривожланиш йўли бутунлай бошқа томонга буриб юборилди. Шахсга сиғинишга зўр берилди. Кўп ўтмай мамлакатда маъмурий-бўйруқбозлик тизими асосидаги казарма социализми галаба қилди. Ленинизм ниқобига пухта уралган сталинизм жамиятнинг ҳамма соҳаларига куч, алдов, пролетариат диктатураси каби воситалар билан бутунлай сингдирилди. КПСС сиёсати халққа қарши қўрқув уругини сепиш, қатагон қилиш, сунъий равишда душман қиёфасини яратиш каби ахлоқий тамойилларга бутунлай тескари усуллар билан қуролланди. Бундай сиёсат натижасида бир неча ўн йиллар ичида халқ оммаси эркин фикрлашдан бутунлай маҳрум этилди. Нопокликлар эса қизгин рағбатлантирилди. Мамлакат ташқи дунёдан бутунлай узилган, демократиянинг элементар куришишлари ҳам йўқ қилинган эди.

Собиқ иттифоқ жамиятидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт сталинизм узига шиор қилиб олган Никколо Макивеллининг «мақсад ҳар қандай воситани оқлайди» деган ақидаси асосида ҳукм сураб, И. Сталиннинг «социализм галаба қозониб борган сари синфий зиддиятлар кучайиб боради», деган қоидасига амал қилар эди. Бу даврда ўзбек миллатининг ҳам «гуллари» йўқ қилинган эди.

Агар рус халқи большевистик партия ва совет тузуми зулми остида яшаган бўлса, ўзбек халқи икки томонлама асоратга солинди. Чунки марказдаги партия ва давлат арбоблари рус подшоларининг империяча қарашлари ва хатти-ҳаракатларини янгича ниқоблар ва усуллар воситасида изчил давом эттираётган эди.

Ўзбекистоннинг барча вилоят, шаҳар ва туманларидаги партия кўмиталарининг иккинчи котиблари асосан рус миллатига мансуб партократлардан иборат бўлиб, кадрлар тайёрлаш, уларни турли лавозимларга тайинлаш ва асосий сиёсий ишларга доир масалаларни ҳал қилиш ушларнинг қўлида эди. Республикадаги туман ёки вилоят аҳамиятига молик барча масалалар марказнинг розилиги ёки кўрсатмаси билан ҳал қилиниши «анъана-

га» айланди. Ўзбекистоннинг маданияти, тарихи, миллий меросини урганишга доир уринишга шубҳа билан қаралар, бу соҳада тадқиқот олиб борган олимларнинг кўпчилигига эса «миллатчи» тамғаси босиларди.

Ўзбекистон компартияси марказнинг коммунистик тазйиқ утказиш ва яширин мустамлакачилик сиёсатини татбиқ қилишининг бош қуроли ва воситаси эди. Ўзбекистон Республикаси бутун бир совет даврида ҳам мустақил булмагани сингари, Ўзбекистон компартияси ҳам марказга қанчалик сидқидилдан хизмат қилмасин, барибир мустабидлик зулми остида эди.

Ўзбекистон компартиясининг мақоми ва ҳуқуқлари РСФСР вилоят партия ташкилотлариники билан бир хил қилиб белгиланди. Собиқ СССР пахта мустақиллигини таъминлаш республика партия ташкилотининг асосий вазифаси эди. Натижада Ўзбекистон улкан «қизил империя»нинг пахта хом ашёси базасига айлантирилди, етиштирилган пахта ҳосили тақсимотига эса марказ эгалик қила бошлади. Республиканинг хом ашё улкасига айлантирилиши унинг аграр минтақа бўлишини тақозо этди. Оқибатда республика ҳаётининг ҳамма соҳалари бир неча марта орқада қолиб кетди. Марказнинг кўзга кўринмас, ниқобланган мустамлакачилик сиёсати чоризм сиёсатидан ҳам мустаҳкам эди.

Деярли барча экин майдонларини пахтага мослаштириш, муттасил бир хил экиндан чарчаган далаларга кўплаб кимёвий ўғитлар солиш мисли кўрилмаган даражада авж олди. Бу билан зарарланган ҳаво, сув ва озиқ-овқат маҳсулотлари янгидан-янги касалликларни келтириб чиқарди. Болалар улими ниҳоятда кўпайиб, дунёдаги юқори уринлардан бирига кутарилди. Оғир ҳаёт натижасида аёлларнинг ўз жонига қасд қилиши кучайди. Халқимизнинг турмуш даражаси баъзи учинчи дунё мамлакатларидан ҳам бир неча марта пастга тушиб кетди. Сувдан уринсиз фойдаланиш Орол фожиясини келтириб чиқарди.

Турғунлик даврида ҳам ана шу эски сиёсат маданийроқ ва пухта ниқобланган шаклда давом этди. Марказдаги интенсив равишда кучайиб бораётган хом ашёга бўлган талабни қондириш учун республикамизда пахта етиштиришнинг сўнгги имкониятлари ҳам ишга солинди. Натижада экологик ҳалокат янада ёмонлашди, меҳнат янада оғирлашди. Халқнинг турмуш даражаси кескин пасайди. Ижтимоий муаммолар ортгандан ортди.

Қайта қуриш даврида берилган баъзи бир демократик эркинликлар, ошкоралик, халқнинг уз-ўзини бошқариш кафолатлари халқимиз аҳволини тубдан яхшилаётгани олмади. Чунки бошқарувнинг эски усули бекор қилиниб, янгиси барпо қилинмаганлиги, иттифоқдаги республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг бузилганлиги, марказнинг яна яккахоқимлик қилиш ниятларидан қайтмаганлиги, ички сиёсий курашлар, РСФСР билан иттифоқ ва унинг тузилмалари ўртасидаги ҳокимият учун ўзаро курашлар ва унинг иқтисодий оқибатлари халқнинг моддий аҳволини янада ёмонлаштирди. Халқ истеъмоли моллари, озиқ-овқат маҳсулотлари тақчиллиги кучайиб, нарх-наво тухтовсиз ошиб борди.

Ана шундай қийинчиликлар даврида марказдаги олий ҳокимият ва КПСС раҳбарларидан бир гуруҳи 1991 йилнинг 19—21 август кунлари давлат тўнтариши қилишга уринишлари ва унинг оқибатлари шуни курсатдики, энди республикалар марказнинг вассаллари бўлиб қола олмайди. Москвада ғалаба қилган сиёсий кучларнинг баъзи бир ҳаракатлари, иттифоқнинг бошқариш тизимларини бошқа республикалар билан ҳеч бир келишмай туриб ишғол қилишга уринишлар, КПСС раҳбарларидан бир қисмининг давлат тўнтаришида иштирок этиши, унинг демократияга қарши ҳужумга ўтиши каби воқеалар республикамизнинг иттифоқ таркибида ривожланишини шубҳа остига қўйди. Қолаверса ҳали ҳам марказда империяча фикрлайдиган раҳбарларнинг кўпчилиги ўзбек халқининг М. Горбачёв бошлаган қайта қуриш сиёсати ва ислохотларига бўлган ишончини йўқотди.

90-йилларнинг бошидаёқ Ислом Каримов бошлиқ республика раҳбарияти Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлиши учун ҳаракат бошлаган эди. 1990 йилнинг март ойида Президент И. Каримов дадиллик билан иттифоқ раҳбарларидан республикада мустақил давлат сиёсатини юритиш ваколатлари беришни талаб қилган эди.

Миллий мустақиллик учун ҳаракат И. Каримов республика партия ташкилотининг раҳбари этиб сайланганидан кейингина авж олди. Янги раҳбарнинг ички ва ташқи сиёсати тезлик билан кузга ташлана бошланди. Қишлоқ аҳолисига катта миқдордаги унумдор ерларнинг шахсий томорқа қилиб берилиши, шаҳарликларга ҳовли учун ер ажратилиши, ижара, пудрат каби меҳнат

қилишнинг янгича шакларини жорий қилишнинг бошланиши уша пайтдаги ижтимоий-сиёсий кескинликни юмшатишга, ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратди, шунингдек, И. Каримовнинг қисқа вақт ичида халқ ичида оммалашиб кетишини таъминлади.

1990 йил 24 мартда Ўзбекистон Олий Кенгаши И.Каримовни республиканинг биринчи Президенти этиб сайлаши миллий мустақиллик сари бошланган ҳаракатнинг илк галабаси эди. Чунки бундай сиёсий институтнинг киритилиши иттифоқдаги республикалар учун кутилмаган янгилик эди. Республика олий ҳокимиятидаги мазкур узгаришни марказ ҳар доимгидек ёмон куз билан кутиб олди. Мустақиллик учун ҳаракат янада кенг куламда давом этди. Олий Кенгаш 1990 йил 21 июлда Мустақиллик Декларациясини қабул қилди. Мазкур Декларация республика давлат ва миллий мустақиллиги урнатилиши жараёни учун муҳим аҳамият касб этди. Шунингдек, 1991 йил август ойида республикада маҳаллий давлат органларида ҳокимлик лавозимларининг таъсис этилиши, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларда миллий руҳиятга яқин бошқарув тизимларининг тузилиши — Ўзбекистон раҳбариятининг миллий истиқлол учун ҳеч бир иккиланишсиз, дадил ҳаракат қилаётганлигининг самараси эди. Уша даврдаги кучли ижтимоий сиёсат юритиш оқибатида аҳолининг ижтимоий барқарорлигини таъминлаш йули ҳам фақат Ўзбекистон учун хос эди.

Ўзбекистон ҳали иттифоқ таркибида була туриб, бошқа республикалар раҳбарлари ўз мамлакатларини конфедератив иттифоққа киришига куз тутиб турган бир пайтда Президент И. Каримов 1991 йил 31 август куни Олий Кенгаш сессияси минбаридан Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилди. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги туғрисидаги мазкур қонун актида қуйидаги сузлар ёзилган эди: «Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди унинг таркибига кирадиган Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди билан биргаликда булинмас ва дахлсиздир. Ўзбекистон Республикаси бошқа давлатларга ҳудудий даъволар қилмагани ҳолда ўз ҳудуди ва унинг табиий бойликлари хусусида олий ҳуқуққа эгадир. Ўзбекистон Республикаси барча шериклар билан ҳеч қандай дастлабки шартларсиз, тенг ҳуқуқлилиқ, узаро манфаатли битим ва шартномаларни бевосита имзолаш учун ўзини очиқ деб эълон қилади».

Бу Баёнот жуда катта тарихий-оламшумул аҳамиятга эга бўлди. У Ўзбекистоннинг ўз ери, бойликларига узи тула эга бўлишга, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларни узининг миллий манфаатларига мувофиқ мустақил ривожлантириб боришга, шунингдек, мустақил давлат тузишга қарор қилганини билдирар эди.

Республика халқи Ўзбекистоннинг миллий мустақил деб эълон қилинишини, бу йўналишдаги республика раҳбарияти тутган сиёсий йўлни 1991 йилининг 29 декабрида бўлиб ўтган Республика Президенти учун ўтказилган сайловлар ва умумхалқ референдумида ҳар томонлама қўллаб-қувватлади, бу янги воқеликларни ўз иродасининг ифодаланиши, деб билди.

Ўзбекистоннинг мустақил деб эълон қилинишини жаҳон ҳамжамияти ҳам ижобий кутиб олди. 1993 йилининг июль ойигача бўлган қисқа муддат ичида жаҳондаги 160 дан ортиқ давлат, жумладан, Туркия, Хитой, АҚШ, Германия, Франция, Саудия Арабистони, Миср, Малайзия, Индонезия, Ҳиндистон, Эрон каби давлатлар Ўзбекистонни суверен мустақил давлат деб расман тан олганлигини билдирдилар. Шунингдек, собиқ иттифок республикалари орасида биринчи бўлиб Грузия, кейинчалик эса Россия Федерацияси ва бошқа республикалар Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида тан олдилар.

1992 йил 2 мартда Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида халқаро ҳамжамиятдан ўзига муносиб уринни эгаллади.

Ўзбекистонда Миллий мустақиллик учун ҳаракат, бир томондан, коммунистик тоталитар тузум асоратларидан халос бўлиш, покланиш жараёнлари билан уйғун равишда кечган бўлса, иккинчи томондан, жаҳондаги илғор мамлакатлар тажрибаси асосидаги маҳаллий халқ менталитетидан келиб чиқиб жамиятни демократлаштириш билан ҳамоҳанг борди. Миллий мустақиллик арафасидаёқ кўп партиявийлик тизими ни жорий этиш, давлат ва ҳукуматдан айрим жамоат бирлашмалари тузилмаларининг эркин фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратишга интилиш республика раҳбариятининг 90-йиллар бошидаги илк сиёсий ислохотларининг бош мақсадларидан бири эди.

1991 йил 15 февралда Олий Кенгаш «Ўзбекистон

Республикасида жамоат бирлашмалари туғрисида»ги қонунни қабул қилди. Мазкур қонун республика ҳаётидаги жамоат бирлашмалари фаолиятини тубдан ислоҳ қилишга, уларнинг собиқ яккаҳоким мафкурадан покланишига, шунингдек, жамоат бирлашмалари тузилмаларини давлат ва ҳукумат тизимидан ажратишга ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берди. Республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчи марта мазкур қонунда жамоат бирлашмаларининг мақсадлари халқаро ва демократик мезонлар асосида таърифлаб берилди: «Жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш, фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш...»¹ мақсадида тузилади.

Мамлакат тарихида биринчи марта жамоат бирлашмаларининг мустақиллиги, уларнинг давлат ва ҳукуматдан алоҳида фаолият юритувчи ҳуқуқий субъект эканлиги тан олинди. Бу ҳолат фуқаролик жамиятига хос белгилардан бири эди. Қонунда давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралashiши, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралashiши мумкин эмаслиги мустаҳкамланди.

Иттифоқда М. С. Горбачёв бошчилигида эълон қилинган қайта қуриш сиёсати натижасида кўплаб иттифоқдош республикаларда турли-туман ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи жамоат бирлашмалари пайдо булди. Жумладан, 1989 йилнинг 28 майида «Бирлик» халқ ҳаракати жамоат ташкилоти сифатида ташкил топди.

Бу ҳаракат илк жамоат ташкилотларидан бири булганлиги сабабли ҳам кўплаб хато ва камчиликлардан ҳоли булмади. Ҳаракат кўп ҳолатларда жамоат ташкилоти сифатида ташкил этилган ва давлат рўйхатидан утган булса-да, у ўзида сиёсий партияга хос фаолият бошлади. Ҳаракатнинг дастури ҳам унинг аъзоларини сиёсий жараёнларда иштирок этишга кенгроқ жалб қилишга қаратилган эди. Ҳаракат дастуридаги қуйидаги жумлаларни келтириш фикримизнинг далилидир:

¹ Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари туғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. 4-сон. Тошкент, «Адолат», 1993, 155-бет.

«...Ўзбекистон келажаги учун буюк тарихий масъулиятни уз буйнига олишга қурби етадиган ташкилотлар шаклланишини тезлаштириш объектив заруриятдир. «Бирлик» халқ ҳаракати ўзи ёки бошқа демократик кучлар билан бирга шундай масъулиятни уз зиммасига олишга тайёр эканлигини баён қилади». Шунингдек, дастурга биноан «Ўзбекистон истиқболи учун курашаётган ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар «Бирлик»ка коллектив аъзо бўлиб киришлари мумкин»лиги эътироф этилади. Ҳаракатнинг низомида эса «Бирлик» фаолиятининг асосий шаклларида бири сифатида қуйидаги мақсад баён қилинади: «Қайта қуриш жараёнидаги ижтимоий-сиёсий, ҳужалик ва маданий тадбирларга оммани кенг миқёсида жалб этиш».¹

Ҳаракат раҳбариятининг назарий қарашлари, ижтимоий-сиёсий фаолияти эски тузум бағрида шаклланганлиги, ишнинг замонавий тажрибаларини марказ ва Болтиқ буйи республикалари сиёсий ҳаётидан олиш билан чекланганлиги учун ҳам ҳаракатнинг фаолияти ута сул ва радикал бўлди. Ҳаракат уз низомида асосий вазифалардан бири сифатида эски большевистик «Бутун ҳокимият — Советларга!» шиорини тула амалга ошириш»ни мақсад қилиб қўйганлиги фикримизнинг далилидир.²

Ҳаракат фаоллари собиқ иттифоқнинг парчаланиш, қизил империяни куни битаётган сиёсий-ижтимоий жараёнлар таъсирида жунбушга келган, ўзида мураккаб сиёсий ҳаёт ва уйинлар гирдобида кўпроқ оломонлик аломатларини намойиш қилаётган, эски тузумнинг аниқ ҳалокатга юз тутаётганлигини англаб, гўёки, ўзларини бу ҳалокат жараёнининг фаол иштирокчилари сифатида кўрсатиб, халқ уртасида сохта обрў, шунингдек, янги тузумдан имтиёз ва мансаблар олишга иштиёқ билан интилаётган қатламларга таяниб иш олиб бордилар.

Ҳаракат фаоллари кўпроқ митинг, намойишлар утказиш, маҳаллий раҳбарларга тазйиқ қилиш, қандай қилиб бўлмасин, ҳукумат ва унинг маҳаллий органлари фаолиятдан хато ва камчиликлар топиш, турғунлик даврида ночор ҳолга тушиб қолган кишилар эҳтиросларини авж олдириш каби усуллари билан фаолият кўр-

¹ Ўзбекистон «Бирлик» халқ ҳаракати. Дастур ва низом. Тошкент, 1990, 5—6-бетлар.

² Уша жойда, 17-бет.

сатар эдилар. Уларнинг собиқ социалистик тузумдан кейин қандай тузум ёки жамиятга утиш ҳақида ҳеч қандай назарий ва мафжуравий мақсадлари ҳам йўқ эди.

«Бирлик» ҳаракати раҳбарияти ўз фаолиятларини асосан мафжуравий, ташвиқот ва тарғибот ишларига қаратиб, уларнинг ҳукумат ва маҳаллий органлар ишидан «камчилик» ёки «хатолар» топиш, уларни ўз матбуоти ва сийрак-сийрак митингларда «фош» этиш каби ўтиш даври учун номуносиб хатти-ҳаракатларини халқ қабул қилмади. Шунинг учун ҳам ҳаракатнинг турли шаклдаги тадбирлари иштирокчилари, «нотиқлари», шунингдек, ташкилотчилари на миқдор, на сифат жиҳатлардан ўзгармасдан, чекланганича қолди.

Ҳаракатнинг энг асосий хатоларидан бири, бу — уларнинг халқимизнинг, миллатнинг туб манфаатларини англамасликлари, эски тузум парчаланиши оқиба-тида пайдо бўлган турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар иродасини узида ифодалай олмаганлиги, шунингдек, ўзбек халқининг менталитети, миллий хусусиятларини чуқур урганмай туриб кенг кўламда ҳаракат қилишга интилиши эди. Қолаверса, улар ўтиш давридаги иқтисодий ва ижтимоий қийинчиликларни бартараф қилишга киришган ҳукумат ва унинг маҳаллий органларига ёрдам бериш урнига, аксинча, улар томонидан олиб борилаётган хайрли тадбирларни пайқамасликка, ҳаттоки, энг халқчил ва ижобий ислоҳотларни ҳам танқид қилишга интилар эди. Шунинг учун ҳам ҳаракат халқ ичида ўз илдизига эга бўла олмади.

«Бирлик» ҳаракати фаолларининг бир гуруҳи сиёсий партия тузиш учун ҳаракат бошладилар. 1990 йил 30 апрелда «Эрк» демократик партиясининг таъсис қурул-тойида унинг дастур ва низоми қабул қилинди. Мазкур партиянинг ҳам ҳужжатлари, назарий концепциялари, ташкилий тузилиши ва иш фаолияти эски тузум ва усуллардан ҳоли бўла олмади. Жумладан, унинг низомидаги партияга аъзолик, партия тузилишининг ташкилий тамойилларига доир қоидалари илғор ва етакчи мамлакатлардаги партиялар мақомлари меъёрлари даражасига етмади, аксинча, уларда эски жамиятдан мерос бўлиб қолган тажрибалар сақланиб қолди.

«Эрк» партиясининг дастури асосан Иттифоқ парчаланганидан кейинги сиёсий-ижтимоий муҳитда инқилобий ўзгаришлар қилишга қаратилган бўлиб, унда эски жамиятда яшаган ўзбек халқининг руҳияти, мента-

литети, ижтимоий-сиёсий қарашларининг аста-секинлик билан ўзгариб бориши ҳисобга олинмаган эди. 70 йилдан ортиқроқ давом этган собиқ тузумнинг мафкуравий ва ташвиқот-тарғибот машинаси, яккаҳоким партия, тоталитар тузум жамият аъзоларининг асосий қисми фикрлашида, дунёқарашида ва тафаккурлашида ўз асоратини қолдирганлигини эътиборга олсак, шунингдек, деградацияга учраган, иттифоқдош республикалараро яхлит организм бўлиб таркиб топган иқтисодий укладнинг бутунлай издан чиқиши, ҳар бир республиканинг у ёки бу томондан бир-бирига иқтисодий жиҳатлардан қарамлиги, ҳали мустақил давлат қуришнинг аниқ бир концепцияси, ўтиш даври, унинг иқтисодий-сиёсий ривожланиш муносабатларини шакллантириш йўл-йўриқлари яратилмаганлиги, қолаверса, халқ ижтимоий аҳволи даражасининг пасайиб бориши сабабли ҳам республика жамияти инқилобий ўзгаришлар қилишни мутлақо қабул қила олмас эди.

Шунинг учун ҳам Президент И. Каримов янги давлат қуриш ва жамиятга ўтишнинг эволюцион йўлини ишлаб чиққанида нафақат муҳолифатда бўлган «Эрк» партияси, балки кўплаб Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари, шунингдек, кўплаб хорижий давлатлар сиёсий арбоблари ҳам бу йўлни уткир танқид тифи остига олдилар. Ҳаттоки, бу йўлни эски коммунистик тузумни сақлаб қолишга уриниш, миллий мустақил давлат барпо этишдан чекиниш, деб ҳам баҳоладилар.

Шундай оғир ижтимоий-сиёсий вазиятда «Эрк» партияси раҳбарлари баъзи бир республикалардаги сиёсий ҳаракатлардан урناк олишга интилдилар. Партия дастуридаги қўйидаги мақсадлар мазкур ташкилот раҳбарларининг асосий тактикаси бўлиб хизмат қилди: «Халқ кескин ўзгаришларни кутаётир. У ўзининг талаб ва эҳтиёжларига тўла жавоб берадиган, реал программалар таклиф қиладиган партия ва ҳаракатларга эргашади. Радикал ислоҳот ва бозор иқтисодиётига ўтиш, уни дадил амалга ошириш учун мавжуд системани ўзгартириш шарт...»¹

«Эрк» демократик партиясининг янги жамият қуриш ёки бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш жараёнидаги аниқ бир концепцияси ёки дастури ҳам йўқ эди.

¹ «Эрк» демократик партиясининг низоми ва дастури. Тошкент, 1991, 15-бет.

Унинг кўп ҳужжатларида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш тўғрисида гап кетсада, аслида уни қуриш ва барпо этиш учун шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, унинг ҳуқуқий пойдеворларини шакллантириш тўғрисида уйланмас эди. Улар жуда ҳам тезлик билан бирон бир жамиятга утишга интилар эдилар-у, лекин унинг қандай бўлиши тўғрисида аниқ бир тасаввурга эга эмас эдилар. Партия раҳбарлари янги бир жамиятга утиш учун улкан ислоҳотларни амалга ошириш эҳтиёжини, фуқаролар онги, тафаккури ва руҳиятида ўзгаришлар ва янгича қарашлар бўлиши учун утиш даври бўлиши лозимлиги, кўп укладли иқтисодиёт барпо этиш, улар ўртасидаги эркин рақобатлар асосида бозор муносабатларини ривожлантириш учун тадрижий йўл билан ислоҳотлар ўтказиш заруриятини англамаган эдилар.

«Эрк» партияси фаоллари ва аъзоларининг маълум бир чегараланган ҳаракат қилиш доиралари бўлиб, у партиянинг 4 йилдан ортиқроқ фаолияти жараёнида деярли ўзгармади. Халқ оммаси бу партия орқасидан эргашмади. Партия ўз дастури ва низомини ишлаб чиқишда, амалий фаолиятида халқ руҳи, унинг ўзига хос хусусиятлари, эски тузумдан қолган асоратлар ҳисобга олинмади. Инқилобий чақириқлар, митинглар, ҳукумат органларига тазйиқларга уйғун йўл ва одамларнинг эҳтиросини қўзғаш усули билан жамиятни янгилашга уриниш оқибатлари қўшни республикаларда инқирозга учраб, ўзининг ноқобиллигини кўрсатаётган бир пайтда ўзбек халқи Президент бошчилигида кучли ижтимоий сиёсат юритаётган ҳукуматни қўллаб-қувватлади. Шу тариқа «Эрк» партияси халқдан ажралиб, ҳақиқий муҳолифат партияси даражасига кўтарила олмади. У тор манфаатлар қобигига уралган, ўзида фақат бир гуруҳ «сиёсатдон»лар иродасидан бошқа манфаатларни ифода эта олмайдиган маҳдудлигича қолди.

1992 йил 3 июнда «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунга ўзгариш ва қўшимчалар киритилиши муносабати билан 1993 йилнинг март ойида ҳукумат қонунга амал қилишни ва уни бажаришни таъминлаш мақсадида барча жамоат бирлашмалари ва сиёсий партияларни адлия вазирлигидан қайта рўйхатдан ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Республикадаги деярли барча жамоат бирлашмалари қайта рўйхатдан ўтдилар.

1993 йилнинг сентябрида «Эрк» партияси раҳбария-

ти қайта рўйхатдан ўтиш, низомига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадида ўз қурултойини чақирди. Қурултой делегатлари маҳаллий партия ташкилотларидаги конференциялар томонидан сайланмаганлигидан фойдаланган партия раҳбарияти уларнинг асосий қисмини партия раиси М. Солиҳнинг ашаддий тарафдорлари бўлишига эришди. Лекин шунга қарамадан, қурултой ўз низомига партия раиси республика ҳудудини тарқ этган пайтда бу лавозимни партия марказий кенгаши бош котиби бажариши туғрисидаги қондан киритди. Аммо қурултой муҳокамага киритилган бошқа масалалар, жумладан, партия раисининг магнитофон тасмасига қурултойга ҳисобот урнига ёзилган, фақат сиёсий эҳтирос, ҳукуматга турли тўхматлар ва маломатлардан иборат хатини муҳокама қилиш яна бир ёқламалик характерини касб этиб, ҳукумат билан ҳеч бир келишмаслик руҳи остида ўтди.

Қурултой мажлисларида партия раҳбарияти ўртасида чуқур бўлиниш юз берди. Кўп ўтмай партия марказий кенгаши бош котиби бошчилигида бир гуруҳ фаоллар Муҳаммад Солиҳ фаолияти ва хатти-ҳаракатларига норозилик белгиси сифатида партия сафидан чиққанликларини эълон қилади. Бу ҳақда партия марказий кенгаши собиқ бош котиби Содиқжон Йигиталиев шундай деб ёзган эди: «Эрк» демократик партиясининг совет тузуми даврида қабул қилинган дастурида иккита мафтункор вазифа бор эди: Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва мамлакатда демократик ҳуқуқий давлат барпо қилиш. Бугунги кунда Ўзбекистон мустақил давлатга айланди, Республика Конституциясига демократик ҳуқуқий давлат барпо қилиш вазифаси ёзиб қўйилди. Бинобарин, муҳолифат халқ оммасини ўз орқасидан эргаштириш имкониятини берувчи ҳар икки «қузир»дан маҳрум бўлди. Бундай шароитда муҳолифат олдида бирдан-бир оқилона йўл бор эди. У ҳам бўлса — асосий мақсадга эришиш йўлида бошқа партиялар ва расмий ҳокимият билан ҳамкорлик қилишдир. Бироқ «Эрк» раҳбарияти бу йўлдан бормади, чунки ҳамкорлик йўли муҳолифат манфаатларига жавоб бермай қолди. Эндиликда муҳолифат раҳбарларининг асосий мақсади ҳокимият учун очиқ курашиш бўлиб қолди, бу кураш демократия учун кураш ниқоби остида олиб борилмоқда. «Эрк»нинг конфронтацион кураш йўлига ўтиб кетишининг асосий сабаби ана шунда, деб биламан. Кейинги икки йил мобайнида «Эрк»

марказий органлари бирорта арзигулик масалани куриб чиқмади, унинг асосий иши ҳукуматни, Президентни, ҳокимият органларини, бошқа сиёсий партияларни танқид қилиш, «фош қилиш» бўлди. Қонуний ҳокимиятга, бошқа сиёсий партияларга нисбатан мурасасиз булиш, улар билан ҳар қандай ҳамкорликни рад қилиш, ҳукумат олдидаги қийинчиликларни купайтиришга уриниш, қийинчиликлардан хурсанд булиш, курашнинг нопок усуларини қўллаш каби ҳаракатлар партиянинг обрўини тушириб юборди. «Эрк» партиясига нисбатан халқда совиш бошланди, партияга кириш ҳоллари деярли тухтади. Бироқ партия раҳбарияти ва раиси йўл қўйилган хатолардан тўғри хулоса чиқаришга ноқобил эканлиги ҳам маълум бўлди. Ўзбекистон мустақилликка эришган ва демократик ҳуқуқий давлат барпо қилиш, эркин жамият куриш вазифаси конституциявий вазифа қилиб қўйилган ҳозирги шароитда конфронтацион кураш учун мутлақо асос йўқ. Баҳс асосий мақсадга эришиш йўллари ва суръатлари тўғрисидагина бориши мумкин. Қонуний ҳокимият ва бошқа сиёсий партиялар, ҳаракатлар билан ҳамкорлик қилиш бугунги кундаги бирдан-бир тўғри йўлдир. Буни тушунмаган кишини узоқни кура оладиган сиёсий арбоб деб бўлмайди. Йўл қўйилган хатоларни тан олиш ва улардан тегишли хулосалар чиқара билиш қобилияти ҳар қандай фаросатли одамга хос хислатдир».¹

Қурултойдан кейин партия марказий кенгаши котиби Абдулхай Абдумавлоновнинг ҳам матбуотда очиқ хати эълон қилинди. Унда қисман қуйидаги фикрлар билдирилади: «1991 йил «Эрк» партияси рўйхатдан ўтди. Унга бино, зарур жиҳозлар ажратилди. Ўз номзоди билан муқобиллик асосида Президентлик сайловида иштирок этди. Партия республика сиёсий ҳаётида ўз урин ва мавқеига эга бўлди.

Ана шу сайловдан сунг Муҳаммад Солиҳ фаолиятида мен ва бошқа «Эрк» фаоллари эътибор бермаган майда иллатлар кейинчалик оғир «дохийлик», манманлик касаллигига айланди. Юқоридаги ҳолатлар айниқса 1992 йил бошларида, яъни Президентлик сайловидан кейин кучайиб борди. Ўз сафдошлари фикри билан ҳисоблашмаслик партия фаолиятининг асосига қўйила бошланди. Бу партиямизда демократик прин-

¹ *Йигиталиев С.* Мен халқ билан биргаман. «Халқ сузи», 1993 йил 29 декабрь.

цилларнинг бузилишига ва авторитар партия раиси як-каҳокимлигининг қарор топишига олиб кела бошлади.

Партиянинг олий органи — қурултойида сайланган раҳбарияти фикри билан ҳисоблашмасдан, партиянинг вилоятлардаги котиблари бирин-кетин партия низомига зид ҳолатда алмаштирила бошланди. Бунга мисол қилиб Сурхондарё, Фарғона, Хоразм, Самарқанд, Бухоро вилоят ташкилотларини келтириш мумкин. Партия раиси фаолиятида жиззакилик, адолатли танқидни тан олмаслик ҳоллари кучайди.

Партияни тузишда, уни оёққа қуйишда жуда куп меҳнати синган фаоллар четга суриб қуйилдилар ёки сиқиб чиқарилдилар. Манманлик ва авторитар усуллар айниқса, партиянинг сунгги қурултойи арафасида авжга чиқди.

Партия низомига зид ҳолда, зарур ваколатларга эга бўлмаган ҳолда Муҳаммад Солиҳ қисқа вақт ичида бирин-кетин партия марказий кенгашининг бош котибини тайинлаганлиги тўғрисида буйруқ чиқарди. Бу ҳолларда партиянинг ҳар бир аъзоси буйсуниши шарт бўлган унинг низоми қўпол равишда поймол қилинди.

Юқоридагиларга қарамасдан ва Муҳаммад Солиҳнинг узоқ вақтдан бери хорижда яшаётганлигини инобатга олмасдан партиянинг сунгги қурултойи уни яна партия раислигига сайлади. Лекин Муҳаммад Солиҳ партия қурултойи қарорларига буйсуниш урнига унга зид хатти-ҳаракатлар, конфронтация йўлига утди ва уни кучайтиришга ҳаракат қилди. Партия раиси томонидан узбошимчалик билан низомга зид бу хатти-ҳаракатлар қурултой қарорларини тафтиш қилишда, аламзадаликни партия сиёсати қилиб курсатишга уринишда намоён була бошлади. Партия низомига зид ҳолда, марказий кенгаш унинг бошқарув ҳайъати розилигисиз, кераксиз олди-қочди тухматдан иборат саёз мақолалар билан газета чоп этила бошланди ва бу газетани партия бош нашри сифатида, марказий кенгаш котиби сифатида фикрим билан ҳисоблашмаслик — энг яқин сунгги сафдошлари сифатида ҳафсадамни пир қилди.

«Эрк» партияси бир шахс фикрини ифодалайдиган гуруҳга айланди. Оғир пайтда партияни унглаш, юзага келган англашилмовчиликларни босиқлик билан ечиш урнига Муҳаммад Солиҳ партияни — сафдошларини тарих чархпалагига ташлаб қочди.

Партия бу — Муҳаммад Солиҳ, деган шиор партия учун асосий дастур бўлиб қолди ва у партиянинг халқ

орасида обрусининг тушиб кетишига сабаб булди. Бундай ҳолатларда мен Муҳаммад Солиҳнинг югурдаги булишни истамайман.

Ҳозирги республика раҳбарияти олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йуналишларидан бири булган давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртимиздаги тинч-тотувликни сақлаш йулидаги хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлайман.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, мен онгли равишда Муҳаммад Солиҳ билан бир партиядо була олмаслигимни ва у томондан партия номидан олиб борилаётган сиёсатга қўшила олмаслигимни, бу сиёсат менинг демократия туғрисидаги қарашларимга зидлигини эътиборга олиб, «Эрк» партиясидан чиққанлигимни билдираман».¹

Республикада коммунистик партия ва унинг тизилмаларини тугатиш, коммунистик мафкура ва дунсқарашдан покланиш жараёнлари ҳам тадрижий йул билан руй берди.

Россияда, яна бошқа МДХ мамлакатларида коммунистлар билан демократлар уртасида сиёсий курашлар авж олган, жамият турли гуруҳларга бўлиниб, узаро тўқнашувлар тинмаганлиги сабабли ҳам у жойларда ижтимоий-сиёсий барқарорлик мувозанати бузила бошланди. Давлат ва ҳукуматлар раҳбарларининг қарорлари билан партиянинг мол-мулкларини мусодара қилиш кучайди. Бундай нотинч ва инқилобий усуллар жамият аъзоларининг кўпчилиги қисмида уз ҳукуматларига нисбатан ишончсизлик кайфиятларини кучайтирди, шунингдек, улар куч ва тазйиқ ишлатиш усулига қарши буйсунмаслик ва эски сиёсий тузилмаларни сақлаб қолишга интилиш билан жавоб бера бошладилар. Шунинг учун ҳам бу мамлакатларнинг аксарият қисмида коммунистик партиялар нафақат партия сифатида фаолият кўрсата бошлади, балки уларнинг ижтимоий илдизлари ва сайловчилари янада кенгайиб борди.

90-йилларнинг иккинчи ярмига келиб ҳам Россия ва бир қатор МДХ мамлакатларида коммунистлар ва бошқа «сул» кучларнинг парламент ҳамда давлат ҳокимиятининг бошқа тузилмаларида кучли позицияларга эга бўлиш сабаблари кўп жиҳатлардан уларга нисбатан ута қўтблашган сиёсат юритилганлиги, қолаверса, жа-

¹ Абдумавлонов А. Мақсад — ихтилоф эмас, ҳамкорлик. «Халқ сузи», 1994 йил 1 апрель.

миятнинг эски мафкура таъсирида булган миллионлаб фуқароларининг ҳукумат органлари ва демократлар томонидан кучли тазйиққа учраганлиги оқибати эди.

Ўзбекистонда бу масалага бутунлай бошқача усуллар ва моҳият билан ёндашилди. Авваламбор, республика халқига коммунистик мафкура бутунлай ёт бўлиб, 70 йилдан ошиқроқ давом этган тузум даврида халқ дунёқарашида фақатгина тоталитар жамиятнинг идора қилиш усуллари, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, коммунистик режим маҳсули булган узига хос турмуш тарзи, бир қолипга солинган тафаккурлаш тизими акс этган бўлса-да, марксизм-ленинизм бир гоё ёки назария сифатида томир ота олмаган эди. Коммунистик ақидалар ўзбек халқи менталитети учун бутунлай бегоналикка қолди. Албатта, пролетар инқилоби ва диктатураси учун Ўзбекистонда ҳеч бир ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, қолаверса, мафкуравий шарт-шароитлар бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки марксизм саноат инқилоби рўй берган Европа мамлакатларида пайдо булган бўлса, ленинизм Россия империализмининг қарор топиши ва унинг натижасида рус халқи ичида люмпенларнинг кўпайиши, шунингдек, кенг халқ оммасининг ўта қашшоқлашуви натижасида туғилган эди.

Қашшоқлик, ҳаммани тенглаштириш, боқимандалик, йўқсиллар ҳокимиятини улуғлаш, халқ ўртасида қурқув воситасида сиёсат юритиш, жамиятни бой ва камбағаллик мезонлари асосида қутблашган синфларга бўлиб ташлаб, сунъий равишда душман образини яратиш каби қуллик ва мутелик руҳиятига асосланган усуллар ва воситалар билан ҳамда хаёлий жамият қуриш учун миллионлаб халқни куч билан сафарбар қилиш гоёси, мафкураси ва дунёқарашини ўзбек халқининг ички дунёси умуман қабул қилмади. Халқ партияга, ҳокимият ва унинг органларига турмушни ташкил этиш ва турмуш тарзини белгилаш омиллари сифатидагина итоат этган бўлса-да, бу тузумнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий мақсадларини на ўз ҳаётида, на ўз тафаккурлаш жараёнида чуқур ҳис қила олди.

Халқимиз тарихи, дунёқараши, маънавияти ва миллий меросини чуқур англаган мамлакат Президенти И. Каримов коммунистик партиянинг барҳам топиш жараёнига ҳам узининг ислоҳотларни тадрижий йўллар билан амалга ошириш қоидалари асосида ёндашиди. Шу мақсадда 1991 йилнинг сентябрида Ўзбекистон компартиясининг навбатдан ташқари XXIII қурултойи

чақирилди. Қурултой делегатлари юртбошининг мақсадлари ва орзу-мақсадларини нафақат тушунди, балки уларни чин дилдан чуқур ҳис этиб, фаол қўллаб-қувватлади. Қурултой бир овоздан 66 йилдан ортиқроқ фаолият курсатган Ўзбекистон компартиясининг тугатилганлигини эълон қилди. Албатта, қурултойнинг бу тарздаги ҳукми халқ оммаси сиёсий манфаатларининг ифодаланиши ҳам эди.

Партиянинг мол-мулки бошқа МДХ мамлакатларида бўлганидек, талон-торож ва мусодара қилишларга учрамади, балки тинч йўл билан, шунингдек, партия қурултойининг иродаси билан янги тузилажак партиёга мерос қилиб қолдирилди. Кўришиб турибдики, Ўзбекистонда коммунистик партия республика йўлбошчиси қўзлаганидек, тадрижий равишда барҳам топди. Бу, албатта, мамлакат Президентининг, ўзбек халқининг ўтиш даврида ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг қадр-қимматини чуқур ҳис қилганлигида, шунингдек, қадимий кўҳна халқнинг узоқни чамалаб келажак сари интилишининг самараси эди.

Мустақил Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва қўп партиявийлик тизими белгиларининг қарор топишида янги Конституциянинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди.

1990 йилнинг июнида бўлиб ўтган Олий Кенгашнинг иккинчи сессияси республика Президенти И. Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституция комиссиясини тузди. Комиссия томонидан тақдим этилган лойиҳа бир неча марта умумхалқ муҳокамасига киритилди. Натижада лойиҳага 80 га яқин ўзгартиш, қўшимча ва бошқа таклифлар киритилди. Конституцияни тайёрлаш жараёнида миллий ўзбек давлатчилиги асослари, ўзбек халқининг миллий руҳияти, қадимий қонунчилик тажрибаси ҳар томонлама чуқур урганилди. Миллий мустақиллик, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти учун зарур дeб ҳисобланган гоялар, анъаналар ва мақсадларнинг асосий қисми Конституция лойиҳасидан жой олди. Шунингдек, илғор ва етакчи давлатлардаги Конституцияларнинг вужудга келишидаги тарихий шарт-шароитлар ва заруриятлар, уларнинг бир неча асрлардан буён инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, демократик тамойилларни ривожлантириш, давлатчиликни мустаҳкамлашга доир тажрибалари ҳам инобатга олинди. 1992 йилнинг 8 декабрида Олий Кенгашнинг ун биринчи сессияси Ўзбе-

кистон Республикасининг биринчи Конституциясини қабул қилди. Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида биринчилардан булиб ўз Конституциясини қабул қилди. Кейинчалик мустақил давлатлар Конституциялари Қозоғистон (1995 йил 30 август), Қирғизистон (1993 йил 5 май), Россия Федерацияси (1993 йил 12 декабрь), Беларусь Республикаси (1994 йил 15 март), Тожикистон (1994 йил ноябрь) каби мамлакатларда ҳам қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг гоյлари, мақсадлари, руҳи, унинг ҳар бир қоидаси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, бир неча асрлар мобайнида илғор ва етакчи мамлакатларда шаклланган демократик қадриятлар, миллий давлатчилик, шунингдек, бир неча минг йиллардан буён авлоддан-авлодга мерос бўлиб келаётган ўзбекона ва шарқона давлатни адолатли идора этиш ҳамда халқ билан бамаънабат сиёсат олиб бориш анъаналарини ҳам ўзида мужассамлаштирди.

Конституциянинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга доир қоидалари хорижий давлатлар сиёсий арбоблари ва экспертлари томонидан ҳам юқори баҳоланди.

Конституциянинг 29-моддасидаги «Ҳар ким фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...», 32-моддасидаги «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўз-ўзини бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади», 34-моддасидаги «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари қасаба уюшмалари, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас», 43-моддасидаги «Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди» каби фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг демократик қадриятлари ва тамойиллари шаклланишини таъминлайдиган қонун ва қоидалар-

нинг киритилиши Ўзбекистон жамиятининг келажак мақсадларини белгилаб берди.

Конституциянинг еттига моддadan иборат «Жамоат бирлашмалари» боби республикада фуқаролик жамияти ва кўп партиявийлик тизимни қарор топтириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий жиҳатлардан шарт-шароитлар яратди. Унга биноан жамоат бирлашмаси, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар каби тушунчаларга ҳуқуқий аниқликлар киритилди. Энди улар демократик талқинлар асосида таърифлана бошланди. Айниқса, Конституциянинг 58-моддасидаги «Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди», деган қоидалар республикадаги жамият тараққиёти инсоният ҳаётининг бир неча асрлар мобайнида тажрибаларидан ва синовларидан муваффақиятли ўтган фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини билдиради эди.

Республикада фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришнинг сиёсий ва ҳуқуқий кафолатлари қисқа муддатларда биринчи Конституция ва бошқа қонунларда ўз ифодасини топди. Натижада жамиятда кўп партиявийлик тизимни шакллантириш учун имкониятлар туғилди. Мамлакатда халқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини эркин билдириш ва уларни эркин ифода этиш учун ҳуқуқий асослар ва эркин сиёсий муҳит яратилиши билан ҳамоҳанг тарзда сиёсий партиялар ҳам тузила бошланди.

Миллий мустақиллик даврида ташкил топган сиёсий партиялардан бири, бу — Ўзбекистон Халқ демократик партиясидир. Партияга унинг 1991 йилнинг 1 ноябрида булиб ўтган таъсис қурултойида асос солинди. Қурултойда қабул қилинган партия дастурида асосий мақсадлар қуйидагича ифодаланди: «Биз, инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш шакллари эркин танлашни кафолатлайдиган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилмасини бунёд этиш тарафдоримиз. Бу:

— сиёсий ва иқтисодий эркинлик, демократия, тенглик ва ижтимоий адолат жамияти;

— ҳар бир фуқарога давлат ва жамоат ишларида,

иқтисодиёт ва маданиятда, сиёсий ҳаётда баб-баравар иштирок этиш имкониятларини кафолатлаш жамияти;

— мулкчилик ва меҳнатнинг, тadbиркорлик ва рақобатнинг барча шакллариغا тенг ҳуқуқ бериладиган, ҳужалик ва иқтисодий фаолиятга мафкуравий аралашшига йўл қўймайдиган жамият;

— аҳолининг иш билан бандлиги, биринчи навбатда қариялар ва болаларнинг, нафақачилар ва ногиронларнинг, кўп болали оилаларнинг, уқувчилар ва талабаларнинг, кам таъминланган фуқароларнинг ҳаёт кечириши учун энг зарур нарсалар билан таъминланиши кафолатланадиган жамият;

— республикада яшаётган барча халқларнинг анъаналари ва урф-одатлари, дини, тили ва маданияти ҳурмат қилинадиган, ягона мафкура, дунёқараш ҳукмронлик қилмайдиган, суз ва иждон эркинлиги, умуминсоний қадриятлар ва инсонпарварлик кафолатланадиган, илм-маърифат камол топадиган жамият булиши керак».¹

Ўзбекистон ХДП сиёсий ҳаётда иштирок этиш, халқ билан ҳокимият тизими ургасида воситачилик қилиш, партиявий сиёсий фаолият юригишининг янгича услубларини шакллантириш мақсадлари тўғрисида эса қуйидаги дастурий мақсадларни илгари суради: «Ўзбекистон Халқ демократик партияси шунга аминки, бундан буён ҳеч қандай сиёсий партия бевосита ҳокимият ваколатларини ўз зиммасига олмаслиги керак. Биз ҳар қандай ижтимоий-сиёсий кучнинг ҳақиқат ва адолатни ўз монополиясига айлантиришига, эркин фикрлашни бугадиган мафкурани жамиятга тиқиштиришга, мухолифликка ва сиёсий келишмовчиликларни ҳал этиш усули сифатида «душман образи»ни шакллантиришга қаршимиз.

Партия ўз дастурларини ишлаб чиқиб жамиятга тақдим этиш ва ўзга ижтимоий-сиёсий кучлар билан эркин мусобақалашини орқали сиёсий раҳнамоликка эришмоқчи. У, қонунга мувофиқ равишда ўз номзодларини ҳокимият органларига сайловларда курсатади ва уларнинг қўллаб-қувватланишини ва сайланишини таъминлайди. Биз ўзимизнинг сиёсий йўлимизни давлат ҳокимияти ва жамоат узини-узи бошқариш орган-

¹ Ўзбекистон Халқ демократик партияси дастури. Тошкент, 1995, 5-бет.

ларига сайланган партия аъзоларимиз орқали утказмоқчимиз».¹

Олий Мажлис қарори билан партиянинг 69 кишидан иборат Олий Мажлисидаги депутатлари фракцияси руйхатга олинган. Партия фракцияси партия мажлислари, кенгашлари, қурултойлари қарорларига амал қилиб, уларга ўз фаолияти юзасидан ҳисобот бериб боради. Ўзбекистон ХДПнинг 218 та вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари, 13665 та бошланғич, жумладан, 3952 та ҳудудий ташкилотлари мавжуд. 1996 йилнинг апрелида партия аъзоларининг сони 419967 тага етди.

«Ўзбекистон овози», «Голос Ўзбекистана» газеталари ва «Мулоқот» журнали Ўзбекистон ХДПнинг марказий матбуот нашрларидир.²

Ўзбекистон «Ватан тараққиёти» партияси (ВТП) 1992 йилнинг 24 майида булиб утган таъсис қурултойида ташкил топди. Унинг қурултойида қабул қилинган дастурига биноан, партиянинг олий мақсади қуйидагича белгиланди:

— «Ўзбекистоннинг табиий ва интеллектуал бойликларидан оқилона фойдаланиб, ишбилармон, тадбиркорларнинг саъй-ҳаракатларини ҳукумат режалари билан мувофиқлаштириб, мамлакатимизнинг имкониятларини тула юзага чиқариш ва шу йўл билан Ўзбекистон халқининг фаровон турмушга эришмоғини таъминлаш;

— Ўзбекистон давлатининг маънавий пойдеворини барпо этиш;

— демократиянинг кенг қўлланишини таъминлаш;

— эркин бозор муносабатлари асосида Ўзбекистонни жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидан бирига айлантириш».³

ВТП жамиятнинг сиёсий тизимидаги фаолиятини парламент партияси сифатида ташкил этади. Партия ўз сиёсатини давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига сайланган вакиллари орқали утказади. Бунинг учун барча даражадаги ваколатли ҳокимият органлари

¹ Ўзбекистон Халқ демократик партияси дастури, 14-бет.

² Жалолов А. Ўзбекистон Халқ демократик партияси. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. Тошкент, «Қомуслар Бош таҳририяти», 1997, 218-бет.

³ Ўзбекистон «Ватан тараққиёти» партиясининг низоми ва дастури. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994, 18—19-бетлар.

сайловига ўз номзодларини тавсия этади ва уларнинг сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланиши учун курашади. Шунингдек, партиянинг низомий вазифалари қуйидагича ифодаланди:

— «тинчлик, осойишталик, миллий тотувлик сиёсатини тарғиб қилиш ва амалга ошириш;

— Ўзбекистон мустақиллигининг иқтисодий асосларини барпо этиш, иқтисодиётни юксалтиришнинг негизи — мулкчилик шакллариининг барчаси тенглигини, эркин соҳибкорликни ва рақобатни тан олиш. Иқтисодиёт ўлчами, самарадорлик, меҳнат мезони меҳнат натижаси билан белгиланишига эришиш;

— бозор иқтисодиёти умумжаҳон тараққиёт омили эканлигини чуқур англаган ҳолда бозор муносабатларини шакллантириш, Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодиёти билан уйғунлаштириш;

— ишлаб чиқариш муносабатларида инқилобий ўзгаришлар қилиш, мулк соҳибларининг шаклланишига шароитлар яратиш, шахс ташаббуси ва истеъдодини қадрлаш; тadbиркорликни рухсатнома усулида эмас, қайд этиш тартиби асосида ривожлантириш, уларни ҳар жиҳатдан давлат томонидан рағбатлантириш, ақлзаковат мулкчилиги тўғрисидаги қонуннинг қабул қилинишига эришиш;

— ватан ва халқ келажаги учун шахсий масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир ҳур фикрли инсонларни танлаш, уларни жамият бошқарув жараёнига олиб кириш ва халққа йўлбошчилик қилиш;

— ўзбек халқининг чинакам тарихий, миллий анъаналарини тиклаш, бу ишга қўшни ва хорижий мамлакатлардаги ватандошларимизни ҳам жалб қилиш, мустамлакачилик даврида жумҳуриятимиз ҳудудидан олиб кетилган моддий ва маънавий бойликларни қайтариш учун курашиш;

— маҳаллий халқ орасидан малакали ишчилар авлоди шаклланишига кўмаклашиш, бу йўлда биринчи галда хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўзлаштириш;

— тараққиётга ғов бўлаётган бюрократия, коррупцияга қарши курашишда уларни келтириб чиқарадиган сабабларни бартараф қилишга, инсонни эъзозлайдиган тартибларни жорий қилишга қаратилган сиёсатни амалга ошириш;

— Ўзбекистондаги экологик вазиятга жаҳон жамоатчилиги эътиборини жалб қилиш, экологик тоза ва

чиқиндисиз технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш;

— илм-фан тараққиётининг иқтисодий омилларини қайта куриб чиқиш»¹ ва ҳоказолар.

Партиянинг Олий Мажлис қарори билан рўйхатга олинган 14 кишидан иборат Олий Мажлис депутатлари фракцияси фаолият кўрсатади. ВТП таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, 12 вилоят, 220дан зиёд шаҳар ва туман кенгашлари иш олиб боради. 1996 йилдаги маълумотларга биноан, партиянинг 35 мингдан ортиқроқ аъзоси бор. Партиянинг матбуот нашри «Ватан» ижтимоий-сиёсий ҳафталик газетасидир.²

Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси 1995 йилнинг 18 февralида булиб утган қурултойда ташкил топди. Партия қурултойида қабул қилинган дастурда ички сиёсат соҳасидаги асосий вазифалар қуйидагича ифодаланган: «Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси мамлакатимиз ички ва ташқи сиёсатида олиб борилаётган демократик жараёнлар барчасининг заминида давлат томонидан олиб борилаётган мустақиллик сиёсати ётади, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у мустақиллик ғоясини тарғиб этиш ва ҳимоя қилишни ўзининг асосий вазифаси деб билади. Миллат ўзи мустақил давлатига эга бўлмасдан туриб, ҳеч қачон ўзининг орзу-умидларини рўёбга чиқара олмайди. Фақат мустақил демократик давлатга бирлашган миллат ўзининг миллий қадриятларини тиклаш, ривожлантириш, тилини, динини, урф-одатларини сақлаб қолиш ва дунё халқлари орасида обрў-эътиборга сазовор булиши мумкин.Партия мустақилликни мустаҳкамлашни бош масала деб билади. Фақат мустақиллик бор жойда инсон озод булиши мумкин ва шу озод Ватанда ўзининг барча имкониятларини ишга солади. Мустақилликни ички ва ташқи душманлардан қуриқлайдиган, фуқароларнинг ҳуқуқларини, эркинликларини, бурчларини таъминлайдиган, барча миллатлар ва халқларни, жамоат ташкилотларини бирлаш-

¹ Ўзбекистон «Ватан тараққиёти» партиясининг низоми ва дастури, 4—5-бетлар.

² *Савутов С.* Ўзбекистон Ватан тараққиёти партияси. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. Тошкент, «Қомуслар Бош таҳририяти», 1997, 218-бет.

тирадиган етакчи куч — ҳуқуқий демократик давлат-дир».¹

Партия узининг низомий мақсадлари ва вазифаларини қуйидагича белгилайди:

— Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш борасида демократик жараёнларни жадаллаштириш;

— Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш борасида Ватанга садоқатли хизмат қиладиган кишиларни тарбиялаш;

— Ўзбекистон фуқароларига ўз қонуний ҳуқуқлари, эрк ва бурчларини англашга кўмаклашиш, уларнинг сиёсий онги, маданиятининг ривожини учун курашиш;

— ўзбек халқининг миллий анъаналарига таянган ҳолда миллий кадрларни тиклаш, бой маданий меросимизни ўрганиш асосида ёш авлодни тарбиялаш;

— миллатлараро муносабатларни яхшилаш, дўстлик ва ҳамжиҳатликни ривожлантириш, ҳар қандай миллатчилик ғоясига қарши кураш олиб бориш, тинчлик ва барқарорликни, миллий ҳамжиҳатликни тарғиб қилиш;

— давлат тизимини такомиллаштириш, давлат ҳокимияти органларида имонли, пок, ўз Ватани, халқини севадиган ва садоқат билан хизмат қиладиган мутахассис кадрлар ишлашига эришиш;

— иқтисодий стратегияни ишлаб чиқиш ҳамда унинг амалга оширилиши учун курашиш;

— республика фуқароларининг турмуш даражасини кўтариш, ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳолининг муҳофазасини таъминлаш борасида таклифлар ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;

— Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсида ўз ўрнини эгаллаши, дунёдаги илғор давлатлар билан халқаро ҳуқуқ талаблари асосида ўзаро манфаатли алоқаларини ривожлантириш учун фаолият кўрсатиш, миллий манфаатларга мос келадиган ташқи сиёсатни қўллаб-қувватлаш;

— Жаҳон социал-демократик ҳаракати билан, илғор қарашларга асосланган софдил ва эзгу ниятли бошқа ижтимоий-ҳаракатлар, партиялар билан алоқа боғлаш.²

¹ Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясининг дастури. Тошкент, 1995, 2—3-бетлар.

² Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясининг низоми, 1—2-бетлар.

Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси ташкилотлари ўз низомига биноан, дастурий мақсад ва вазифаларни амалга оширишда жамоатчиликка таяниб иш кўради... Улар жойларда турли-туман шаклдаги клублар, марказлар, семинарлар, ишчи гуруҳлари ташкил этиб, уларнинг ишида партияга аъзо бўлмаган фуқароларни жалб этиш ҳуқуқларига ҳам эгадир... Улар партия ташкилотлари ҳисобланмайдилар. Аммо улар партия тadbирларини, ғояларини муҳокама қилиб, ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириш орқали ёрдам берадилар.¹

Партиянинг Олий Мажлис қарори билан рўйхатга олинган 47 кишидан иборат Олий Мажлис депутатлари фракцияси фаолият кўрсатади. СДПнинг Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, вилоятларда, шунингдек, 174 та шаҳар ва туманларда партия кенгашлари тузилган. 1996 йил апрелдаги маълумотларга биноан, партиянинг 1020 бошланғич ташкилоти бўлиб, улар 30 мингдан ортиқроқ аъзоларни ўз сафларида бирлаштиради. Партиянинг матбуот нашри «Адолат» ижтимоий-сиёсий ҳафталик газетасидир.²

Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси (МТДП) 1995 йилнинг 3 июнидаги таъсис қурултойида ташкил топди. Унинг қурултойида қабул қилинган дастурида партиянинг мақсадлари қуйидагича белгиланди: «Партия умуминсоний қадриятларни миллий қадриятлар билан ўзвий боғлаган ҳолда Конституцияда белгилаб қўйилган ҳақ-ҳуқуқлар асосида ўз сиёсатини юритади ва мамлакатда яшовчи халқлар ва элатларнинг конституцион ҳуқуқларини ва фуқаролик эркинликларини ҳурмат қилади. Партия олий мақсад — Миллий тикланиш ғоясини амалга ошириш йўлида ўз ҳаракатининг асосий йўналишлари деб қуйидагиларни белгилайди:

- миллатнинг маънавий бирлиги;
- Ватан (Туркистон) — ягона оила;
- кучли демократик давлат;
- миллий қадриятлар;

¹ Уша жойда, 5-бет.

² *Ҳайдаров Р.* Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. Тошкент, «Қомуслар Бош таҳририяти», 1997, 218—229-бетлар.

— илмий-техникавий тараққиёт ва умумжаҳоний интеграция;

— замон кишиси;

— миллий истиқбол.

Партия мана шу йўналишлар миллий тикланиш-мизнинг мазмуни-моҳиятини ташкил этади деб ҳисоблайди».¹

Партия узининг сиёсий тизимда иштирок этиш усуллари ва шакллари туғрисида қуйидаги низомий қоидаларни қабул қилди:

«Партия узининг сиёсий фаолиятини Олий Мажлис, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши, вилоят ва туман кенгашлари ва давлат ҳокимиятининг турли погоналаридаги партия аъзоси бўлган уз вакиллари орқали амалга оширади.

Партия сайловлар даврида уз аъзоларини Олий Мажлис, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши, вилоят, шаҳар, туман кенгашларига депутатликка номзодлар этиб курсатади ва бу номзодларнинг халқ томонидан сайланиши учун умумпартиявий сайлов кампанияларини утказади. Сайланган депутатларни партия фракцияларига бирлаштириб, улар воситасида қонунлар қабул қилиш, ҳукумат ва унинг жойлардаги органларини шакллантиришда, ҳукуматнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилашда иштирок этади».²

Партия таркибидаги 103 та вилоят, шаҳар ва туман партия ташкилотларида 6 мингга яқин партия аъзолари фаолият курсатади. Партиянинг матбуот нашри «Миллий тикланиш» ҳафталик газетасидир.

Ўзбекистонда сайлов тизими учун Конституциянинг «Сайлов тизими» боби ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов туғрисида» (1993 йил 28 декабрь), «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашларига сайлов туғрисида»ги (1994 йил 5 май) Қонунлар ҳуқуқий асослар яратиб берди. Мустақиллик даврида шаклланган қонунларга биноан республика фуқаролари эркин равишда вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқароларнинг сайловларда ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Фуқа-

¹ Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партиясининг низоми ва дастури. Тошкент, 1995, 2-бет.

² Уша жойда, 11-бет.

ролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари туғрисида»ги Қонун билан мустаҳкамланди.

Демократик тамойиллар руҳида қабул қилинган қонунчиликка биноан Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, Олий Мажлис ва ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайловлар умумий, тенг, туғридан-туғри, сайлов ҳуқуқи асосида, шунингдек, яширин овоз бериш йўли билан ўтказилиши амалиётда ўз ифодасини топди. 18 ёшдан бошлаб барча фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эга бўдилар.

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар сиёсий партияларнинг олий ва марказий органлари томонидан, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳри кенгашлари сессияси томонидан курсатилиши, халқ депутатлари вилоят кенгашлари депутатлигига номзодлар эса сиёсий партияларнинг вилоят ташкилотларининг юқори органлари томонидан, шунингдек, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари сессиялари томонидан курсатилиши, халқ депутатлари туман ва шаҳар кенгашлари депутатлигига номзодлар эса сиёсий партияларнинг туман, шаҳар ташкилотларининг юқори органлари томонидан, шунингдек, фуқаролар (ёки вакиллар) йиғинлари томонидан курсатилиши янги қонунчиликда ўз ифодасини топди.

Сиёсий партиялар Олий Мажлис депутатлигига ҳар бир сайлов округдан биттадан, ҳаммаси бўлиб 250 та депутатликка номзод курсатишга, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши, халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳри кенгашлари эса тегишли ҳудудда жойлашган ҳар бир сайлов округидан биттадан депутатликка номзод курсатиш ҳуқуқига эга бўдилар.

Қонунчиликка биноан депутатликка номзод танлаш тартибини ишлаб чиқиш сиёсий партиялар ва ҳокимият вакиллик органларининг ўзларига ҳавола этилди. Сиёсий партияларнинг ўз партияси аъзоларини ёки партиясизларни, ҳокимият вакиллик органларининг эса сайланиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларни, қайси партияга мансублигидан қатъи назар, депутатликка номзод этиб курсатиш ҳуқуқига эгаллиги таъминланди.

Мамлакатда демократик ва кўп партиявийликка асосланган илк сайловлар 1994 йилнинг 25 декабрида ўтказилди. Мамлакат тарихида биринчи бор Олий Мажлис ва қўйи вакиллик органларига сайловларга тайёргарлик куриш ва уларни ўтказиш жараёнлари

очиқ ва ошқора тарзда руй берди. Сайлов кампаниясининг барча тадбирлари, мажлислари, овоз бериш натижаларини санаш пайтларида депутатликка номзодлар курсатган ХДП ва ВТП партияларидан, шунингдек, ҳокимиятнинг ҳар бир вакиллик органларидан биттадан вакил, журналистлар, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва ҳаракатларнинг кузатувчилари бевосита иштирок этдилар.

Сайловларда сайланиш учун ҳаммаси булиб 634 номзод, жумладан, Ўзбекистон ХДПдан — 243 номзод, Ўзбекистон ВТПдан — 141 номзод, маҳаллий ҳокимият вакиллик органларидан — 250 номзод курсатилди. Уларнинг барчаси Марказий сайлов комиссияси томонидан руйхатга олинди.

Сайловларда ҳаммаси булиб 11 млн. 248.464 та сайловчиларнинг руйхати тузилган эди. Шундан 10 млн. 526.654 та ёки сайловчиларнинг 93,6 %и бевосита овоз беришда иштирок этдилар.

1995 йилнинг 8 январида 39 та сайлов округида, 1995 йилнинг 22 январида 7 та сайлов округида такрорий сайловлар утказилди. Натижада 250 депутатдан иборат биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси шаклланди. Унинг таркибини эса Ўзбекистон ХДПдан 69 депутат, «Ватан тараққиёти» партиясидан 14 депутат, маҳаллий ҳокимият органларидан эса 167 депутатлар ташкил этди.¹

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этиш, демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш, кўп партиявийлик тизими такомиллаштиришга 1996 йилнинг 29—30 августида булиб утган Олий Мажлиснинг VI сессияси янги бир даврни бошлаб берди. Унда республика Президенти И. А. Каримовнинг «Ҳозирги босқичда демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари тўғрисида»ги маърузаси жамиятга янги демократик руҳ бағишлашнинг дастур-аъмоли булиб тарихга кирди. Маърузада эътироф этилишича, жамиятда «ҳақиқий демократиянинг зарур ва қонуний белгиси бўлган тўб маънодаги кўп партиялиликни шакллантириш учун жамиятимизнинг сиёсий тузумини мутлақо янгилаш асослари яратилди.

Шундай қилиб, ислоҳотлар жараёнида республика-

¹ Қаранг: Файзиев М. Сайлов тизими. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. — Тошкент, Ўзбекистон, «Қомуслар Бош таҳририяти», 1997, 196—198-бетлар.

да янги демократик сиёсий тузумнинг асослари яратилди, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тузум сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосида қурилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлайди».¹

Шунингдек, маърузада жамиятда демократик ислохотларни утказиш ва куп партиявийлик тизимини такомиллаштириш соҳасидаги муаммолар ва унинг ечимлари туғрисида қатор асосли мулоҳазалар билдирилди. «Шуни эътироф этиш керакки, аҳолининг аксарият қисми кундалик юмушлар, одатдаги турмуш ташвишлари, иқтисодий муаммолар билан яшайди. Одамларнинг янги демократик қадриятларни идрок этиши кунгилдагидек эмас. ... Сиёсий партияларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёни ғоят суст кечмоқда, уларнинг сиёсий ва иқтисодий дастурлари ҳам заифдир. Мамлакатни сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг муқобил (амалий) турларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда улар етарлича фаоллик кўрсатмаяптилар. Бу партияларнинг айби эмас, аниқроғи кулфатидир. Бундай аҳвол партия етакчиларининг фаоллиги ва шижоати талаб даражасида эмаслигидан дарак бериб, биз бутун чинакам демократик жамиятни қарор топтиришнинг бошланғич босқичига эндигина қадам қўйганимизнинг далолати ҳамдир».²

Сессияда Республика Президенти жамиятимизда куп партиявийлик тизимини ривожлантиришнинг долзарб вазифалари туғрисида қуйидаги фикрни билдиради: «Уртага қўйилган вазифаларни ҳал этишда жамоат, нодавлат тузилмаларни ривожлантириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эгадир, бинобарин, бундай тузилмалар замирида, назаримда, фуқаролар ташаббусларини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, турмушимизнинг кўпгина долзарб муаммоларини ҳал этиш истиқболлари мужассам. Шуни яхши уқиб олишимиз керакки, жамиятимиз тузилмаларида мувозанатни сақлайдиган кучли оммавий, жамоат бирлашмалари бўлмас экан, давлат ҳокимиятининг барча бўғинларида ўзбошимчалик, волонтаризм, авторитар

¹ Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 12-бет.

² Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари, 12-бет.

тафаккур ва бошқарув аппаратининг коррупцияси сингари иллатлар пайдо булмаслигига жиддий кафолат ҳам булмайдн».¹

Маълумки, демократик мамлакатларда мухолиф сиёсий партиялар фаолият курсатиб, улар уз жамиятлари ва давлатларининг бошқарув усулларини демократлаштиришда, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлашда муҳим аҳамият касб этади. Илгор мамлакатлардаги бундай қутблашув купроқ парламент мухолифати шаклида булади. Одатда ҳукуматда иширок этмаган парламентдаги партиявий фракциялар парламент мухолифати дейилади. Масалан, Буюк Британиядаги мухолифат тўғрисида П. Бромхед қуйидаги фикрни билдиради: «Мухолифат — навбатдаги умумий сайловларда ғалаба қозонишдан умидвор булган партиядир».²

Сиёсий мухолифат жамиятда плюралистик фикрлаш ва дунёқарашни шакллантириб, турли сиёсий усуллар, ёндашувлар асосида келажакни яратиш учун интилиш, жамият аъзоларининг тобора купроқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини қамраб боради. Натижада жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий барқарорлигини таъминлаш онгли равишда изга тушади. Шунингдек, мухолифатнинг булиши халқнинг давлат ва ҳукуматни шакллантириш жараёнларида танлаш ҳуқуқига эга булишини таъминлайди, унинг сиёсий иродаси ва истак-хоҳиши тобора кенгроқ ошкоро намоён булиб боради. Шу билан бирга ҳокимият тепасига келган сиёсий партия навбатдаги сайловларда ҳокимиятни ушлаб қолиш мақсадларида демократик сиёсат юритади, доимо халқ (сайловчилар) манфаатларини ҳисобга олиб боради, иложи борица халқчил фаолият курсатишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистонда сиёсий мухолифатнинг булиши ва сиёсий жараёнларда эркин, фаол иштирок этиши учун Конституцияда жаҳон меъёрлари даражасида ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берилган. Масалан, Қомусимизнинг 12-моддасида «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

¹ Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазибалари, 26—27-бетлар.

² Бромхед П. Эволюция британской конституции. — Москва: ЮЛ, 1978, с. 144.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида урна-тилиши мумкин эмас», деб ёзилган бўлса, 34-моддада: «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшма-ларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлаш-маларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни таш-кил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эр-кинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас»,¹ дейиши юқоридаги фикримизни асос-лайди.

Илғор демократик мамлакатларда сиёсий муҳоли-фат ҳокимият тепасига келган сиёсий партиянинг ҳу-кумат таркибида фаолият кўрсатиши учун ҳалал бер-майди, шунингдек, ҳокимият учун фақат сайловлар давридагина курашадилар. Сайловларгача бўлган давр-да муҳолифат ўз жамиятининг ижтимоий ва сиёсий барқарор бўлишига ўз ҳиссасини қўшиб боради. Ҳеч бир мамлакатда ҳукумат ва унинг органларига бўлган сайловларгача бўлган даврда сиёсий муҳолифатнинг ҳокимият учун курашишига йул қўйилмайди. Бундай «сиёсий муҳолифат»ни давлат ҳам, халқ ҳам инкор эта-ди.

Олий Мажлиснинг VI сессиясида Президент И. А. Каримов сиёсий муҳолифатнинг урни, унинг зарурия-ти тўғрисида ҳам батафсил тўхталиб ўтди: «Ҳақиқий демократик жамиятни шакллантириш тўғрисида сўз юритар эканмиз, табиийки, сиёсий муҳолифат зарур эканлигини айтиш лозим. Маълумки, тегишли юридик мақомга ва конституциявий кафолатларга эга бўлган, ўз хатти-ҳаракатида давлат ва ижтимоий тузумнинг бар-қарор ҳолати учун жавобгар бўлган, ташкилий жиҳат-дан шаклланган муҳолифатнинг булиши — жамият ҳо-латининг нормал аҳволини кўрсатади. Цивилизация-лашган жаҳонда, умум эътироф этилган демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатаётган ва ривожла-ниб бораётган жамият учун, бу одатдаги ҳолдир...

«Муҳолифат» деган тушунчанинг асл маъносини аниқ англаб олишимиз лозим. Биз сиёсий муҳолифат-ни муқобил муҳолифат сифатида тушунамиз. Турму-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 11—16-бетлар.

шимизнинг ҳамма соҳасида муқобиллик булиши лозим. Шу сабабли, муҳолифат ҳақида сўз борар экан, энг аввало, ислохотлар утказиш, жамиятнинг тараққиёт ва янгилашиш йулидан олға бориши буйича муқобил дастур турларини таклиф этишга қодир, амалий муҳолифатни назарда тутамиз».¹

Ўзбекистонда куп партиявийлик тизимининг қарор топишида 1996 йил 25 декабрда Олий Мажлис қабул қилган «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуннинг аҳамияти муҳим бўлди. Қонун 17 моддадан иборат бўлиб, унда сиёсий партияларнинг демократик қоидалар асосида фаолият юритишлари учун етакчи ва илгор мамлакатлар мезонлари талабларидаги ҳуқуқий асослар яратилди. Қонуннинг 5-моддасига биноан, «давлат сиёсий партиялар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилишини кафолатлайди, уставда белгиланган ўз мақсадлари ва вазифаларни бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради».² Шунингдек, қонуннинг 12-моддасида сиёсий ҳаётда биринчи марта сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари аниқ ва равшан кўрсатиб берилди: «Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз ғоялари, мақсадлари ва қарорларини тарғиб қилиш;

— сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

— қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

— партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни утказиш;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш;

— Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари билан иттифоқ (блок) тузиш, улар билан ва бошқа жамоат бирлашмалари билан шартнома муносабатлари ўрнатиш.

Сиёсий партиялар ушбу Қонунда ҳамда Ўзбекистон

¹ Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари, 27—29-бтлар.

Республикасининг бошқа қонунларида назарда тутилган узга ҳуқуқларга ҳам эга булишлари мумкин».¹

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири, бу — давлатнинг сиёсий институтларида ва сиёсий жараёнларда турли хил фикрларнинг эркин ифода қилинишига ҳуқуқий асослар яратиб бериш, шунингдек, ҳуқуқий давлат фуқаролари — плюралистик сиёсий маданиятга эга бўлган шахсларни шакллантиришдир. Шу мақсадларда қонуннинг 13-моддасида Олий Мажлисдаги партиявий фракцияларнинг эркин фаолият юртишлари, уларнинг ҳозирги давр илғор мамлакатларидаги меъёрлар талабларига мувофиқ жамиятнинг сиёсий ривожланишига ҳисса қўша олиш даражасига қутарилишларини ҳуқуқий жиҳатлардан таъминлашга асос солинди: «Сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади. Фракциялар фракциянинг раҳбари берган тегишли ариза ва таъсис ҳужжатларига асосан Олий Мажлис томонидан рўйхатга олинади.

Сиёсий партиянинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги фракцияси қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- сессия кун тартибини тузишда иштирок этиш;
- сессия кун тартибидаги ҳар бир масала бўйича музокараларда фракция вакилига кафолатланган сўз берилиши;
- тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раисига ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматига, вазирларга, бошқа давлат органларининг раҳбарларига сўровлар билан мурожаат этиш;
- Олий Мажлис раҳбарлигига, қўмита ва комиссиялар раислигига номзодлар бўйича таклифлар киритиш;
- сессияда муҳокама қилинаётган масала бўйича фракция фикрини депутатлар орасида тарқатиш;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа вазифаларни амалга ошириш.

¹ Сиёсий партиялар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сузи», 1997 йил 7 январь.

Сиёсий партия фракциясининг раҳбари Олий Мажлис Кенгаши таркибига киради.

Фракцияларнинг фаолиятига ташкилий, техникавий ва бошқа хизматлар курсатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Котибияти томонидан таъминланади».¹

Шунингдек, қонунда сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият курсатиши учун зарур булган барча ҳуқуқий асослар уз ифодасини топди. Жумладан, қонунда сиёсий партияларни тузиш, уларнинг фаолият курсатиш принциплари, партияга аъзолик, сиёсий партия фаолиятининг кафолатлари, устави, рўйхатга олиш, партияларнинг мулкий муносабатларига доир барча ҳуқуқий мақомларнинг мужассамлашгани Ўзбекистонда кўп партиявийлик тизимини қарор топтиришнинг кафолатларидан бирига айланди.

Мазкур қонунга биноан сиёсий партиялар фуқароларнинг демократик иродалари шаклланишини таъминлаш учун эркинлик ҳуқуқига эга бўдилар, партияларнинг ўзаро ҳуқуқий тенглиги, шунингдек, уларнинг жамият олдидаги маъсулияти қонулаштирилди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг назарий асослари, илмий концепцияси, шунингдек, амалий йўл-йўриқлари мамлакат Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли китобида миллий мустақилликнинг утган 6 йиллик даври амалиёти тажрибалари асосида батафсил уз ифодасини топди. Унда Ўзбекистон жамиятининг ҳозирги даврдаги ижтимоий-сиёсий ривожланишининг бош йўналиши қуйидагича белгиланди: «Ўтиш даврининг дастлабки босқичларида демократик ва сиёсий ислохотларнинг боришини умумий баҳолаб, айтиш мумкинки, Ўзбекистон бу масалага алоҳида ёндашмоқда. Давлатни барпо этишдаги бизнинг ўзига хос йўлимиз худудимизда тарихан таркиб топган кўп миллатли жамият тизимини сақлаб қолиш ва мустақамлаш ҳамда ана шу омилдан демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этишдан иборат пировард мақсадни кўзловчи вазифаларни амалга ошириш ғоясига асосланади».²

¹ Сиёсий партиялар туғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сузи», 1997 йил 7 январь.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997, 81-бет.

Шунингдек, Президент И. А. Каримов бу соҳадаги ислохотларнинг туб моҳиятини қуйидагича ифодалайди: «Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий соҳасида демократик институтларни шакллантириш сиёсий тизимни ислох қилишга ва ижтимоий ҳаётни демократиялаш жараёнларига жушқинлик бахш этишга қаратилгандир. Янада муҳими — бу иш ислохотларнинг олға босишига йўналтирилганлигидир».¹

Китобда миллий мустақиллик даврида яратилган Конституция ва барча қонунлар «...муайян инсоннинг эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларига қаратилганлиги»² таъкидланади. Шунингдек, асарда фуқаролик жамиятининг ўтиш даврini ўз бошидан кечираётган мамлакатимиз учун ҳозирги даврдаги муҳим белгилари аниқ ифодалаб берилади: «Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга буйсуниш бир вақтнинг узида амал қилади, бир-бирини тулдиради ва бир-бирини тақозо этади. Бошқача айтганда, давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим. Шунинг баробарида барча одамлар қонунларга сўзсиз риоя қилишлари шарт».³

Асарда узоқ давр ўз маданияти ва маънавиятига бегона бўлган яққаҳоқим мафкура тазйиқи ва мустамлакачилар зулми остида яшаган, жаҳон цивилизацияси ва демократик ривожланишидан узиб қўйилган, руҳияти мутелик асоратларидан қутилмаган, демократик меъёрлардаги сиёсий маданият ва сиёсий онгни ўзлаштиришни эндигина бошлаган Ўзбекистон жамияти учун кўп партиявийлик тизимини шакллантириш ва уни янада такомиллаштиришнинг узига хос йўли назарий жиҳатлардан асослаб берилган. Республикада янги жамият қуриш учун ўтиш даврининг шиддат билан давом этаётганлигининг исботи, бу — тўғридан-тўғри фуқаролик

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 172-бет.

² Уша жойда.

³ Уша жойда, 173-бет.

жамиятини қуриш жараёнларининг бошлаб юборилганлигидир.

Маълумки, собиқ тузумда сиёсий партия мамлакатни бошқаришни уз қулига олиб, фақат бир гуруҳ партия элитаси сиёсий манфаатларини узид аифода этар, халқ сиёсий-ижтимоий манфаатлари ва эҳтиёжлари эса умуман эътироф этилмас эди. Партия раҳбарияти мамлакат миллий бойлиги ва моддий таъминотини тақсимлашни ҳам эгаллаб олиб, уларни ўзи лозим топган тамойиллар асосида тақсимлар эди. Уша даврда шакланган коммунистик мафкурага биноан халқ оммасининг меҳнати тан олинар эдию, аммо фуқароларнинг эркинлик, ижтимоий, маънавий, сиёсий манфаатлари ҳеч бир ҳисобга олинмас эди. Шунинг учун ҳам жаҳондаги барча демократик мамлакатлар собиқ иттифоқ жамиятига тоталитар тузум сифатида қарашарди.

Ҳали эски жамиятнинг мероси уз асоратларини сақлаб келаётганлиги учун ҳам миллий мустақиллик даврида янги пайдо бўлган сиёсий партиялар узларининг ижтимоий илдизи ва таянчи бўлган ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини ифодалаш даражасига қўтарила олмадилар. Албатта, бундай сиёсий муносабатлар ва жараёнсиз партиялар демократиянинг ҳақиқий институтларига айлана олмайдилар. Худди шунинг учун ҳам бу соҳадаги муаммоларни баргараф этиш мақсадида мамлакат Президенти И. А. Каримов жамиятимизда кўп партиявийлик тизимини демократик кенликда эркин фаолият юритиши учун қўйидаги жаҳон андозаларига амал қилиш гоёсини илгари суради: «Шу билан бирга, демократиянинг сифати партиялар сонининг кўп бўлиши билан белгиланмаслигини ҳам ёдда тутиш даркор. Ҳақиқатан ҳам кенг ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилишга қодир бўлган сиёсий партиялар учун нормал сиёсий макон яратиб бериш муҳимдир. Партияларнинг пайдо бўлиши, уларнинг сони, дастурий йул-йуриқларининг узига хослиги ва ҳоказолар эса ижтимоий манфаатлар йиғиндиси ва жамланиши орқали табиий йул билан белгиланмоғи керак. Сиёсий партиялар мавжуд бўлишининг асосий ва бирдан-бир принципи давлатнинг конституциявий меъёрларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этишдан иборат бўлмоғи лозим».¹

¹ Каримов И. А. Узбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 175-бет.

Ўзбекистон халқи мамлакат Президенти И. А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган давлат қурилиши, жамият ва иқтисодий ислоҳ қилишнинг бешта тамойили асосида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш йулидан бормоқда. Ислохотлар қисқа давр ичида ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига кириб борди. Мамлакатда амалга оширилган иқтисодий узгаришларни бутун жаҳон жамоатчилиги тан олмоқда.

Мамлакатда узига хос, шу билан бирга жаҳондаги илгор мамлакатлардаги демократик тамойиллар ва қадриятлар талабларига мос келадиган демократик институтлар ҳам шаклланди. Фуқаролар эркинлиги, инсон ҳуқуқларининг кафолатига қаратилган ҳуқуқий асослар яратилди.

Республикада кўп партиявийлик тизими қарор топиб, сайловларни кўп партиявийлик асосида утказиш оддий бир демократик қадриятга айланди. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг таклиф ва истаklarини инобатга олиш ҳам сиёсий ҳаёт тарзига айланиб бормоқда.

Сиёсий партиялар ўз шаклланиш даврини ниҳоясига етказиш босқичига ўтдилар. Барча партияларнинг матбуоти турли ижтимоий гуруҳлар фикрини шакллантиришга ўз ҳиссаларини қўшиб, халқ уртасида ўз ўрнига, узининг овозига эга бўлаётирлар.

Янги Ўзбекистонни демократиялаштиришда ҳозирги замон талабларига мувофиқ келадиган жамоат бирлашмаларини шакллантириш фуқаролик жамияти барпо этишнинг асосий шартларидан биридир. Маълумки, утмишда фаолият кўрсатган жамоат ташкилотларнинг барчаси ута мафкуралашган бўлиб, улар собиқ яккаҳоқим партиянинг хизматкорлари эди. Жамоат ташкилотлари асосан партия ташкилотлари томонидан бошқарилиб, уларнинг деярли барчасининг мақсади хаёлий жамият қуриш, шу мақсадда халқ оммасини сафарбар этиш, партия сиёсатини амалга оширишга ёрдам бериш каби узига хос бўлмаган вазифаларни бажарар эди.

Маълумки, советлар даврида фаолият кўрсатган жамоат ташкилотларида демократик жамиятга хос бўлган дастурий мақсадлар ёки низомий фаолият мутлақо учрамас эди. Уларнинг аксарият қисми дастур ва низомлари партия ҳужжатларидаги мақсад ва вазифалар, иш усуллари, баъзи уринларда эса демократик централизм қоидаларини узида акс эттирар эди. Барча жамоат таш-

килотлари демократиянинг сохта куринишини тасвирлаш, тоталитар тузумга демократик ёрлиқларни зурлаб тиркаш, хорижий мамлакатлар жамоатчилиги куз унгида «халқчиллик»ни куз-куз қилиш учун фаолият курсатиб, уларнинг фуқаролик жамиятидаги ҳақиқий демократик жамоат ташкилотларига на шаклан, на мазмунан ҳеч бир ўхшашлиги йўқ эди.

Собиқ тоталитар жамиятда жамоат бирлашмалари ўзлари яшаган тузумнинг табиати ва руҳидан келиб чиқиб, кўпроқ халқни итоатда тутиш, фуқаролар кайфиятидан хабардор бўлиб туриш, оммани ижтимоий-сиёсий, кўп ҳолларда ҳар бир шахснинг шахсий ҳаётини ҳам назорат қилиш функцияларини бажарган.

Ўзбекистонда миллий мустақиллик даври бошланганидан кейин жамоат бирлашмалари мақсадлари, вазифалари, уларнинг низомий ва ҳуқуқий мақомларини тубдан ўзгартириш, илғор демократик мамлакатлар ҳамда халқаро жамоат ташкилотларининг тажрибалари, фуқаролик жамияти меъёрий ҳужжатларида акс этган қоидалар асосида бутунлай янгилаш жараёнлари бошланди. Бошқача айтганда, барча жамоат ташкилотларини тубдан ислоҳ қилиш даври бошланди. Асосан, бу ислоҳотлар натижасида мазкур ташкилотларнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода этиш, ўз фаолиятларида бир неча асрлар мобайнида шаклланган миллий кадриятларни мужассамлаштириш каби жиҳатларга алоҳида эътибор берилди.

Мамлакатдаги ислоҳотларнинг йўлбошчиси Президент И. А. Каримов жамоат бирлашмаларини ислоҳ қилишнинг ўзига хос йўналишларини ишлаб чиқди. Президент «барпо этилган сиёсий институтлар шаклан демократик мезонлар ва гарб андозаларига ўхшаса-да, мазмун-моҳиятига кўра, афсуски, замон талаблари даражасида эмас»лигини кўрсатиб, «бу тузилмалар фаолиятининг мазмуни, мақсад-муддаоиси халқимизнинг миллий хусусиятлари ва тафаккур тарзига мос бўлиши керак»¹лигига эътиборни қаратди.

Миллий мустақиллик даврида жамоат ташкилотлари жамиятни демократлаштириш талаблари ва қоидалари асосида, шунингдек, ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ижтимоий-сиёсий жараёнларда ифода

¹ Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997, 118-бет.

этиш, умуминсоний қадриятларга амал қилишнинг миллий қадриятларини юксалтириш жараёнларига уйғунлаштириш каби тамойиллар асосида шаклланди. Қисқа давр ичида 220 та республика ҳудудида фаолият юритувчи, 1500 та маҳаллий аҳамиятга эга булган жамоат бирлашмалари ташкил топди. Уларнинг 45 таси халқаро жамоат бирлашмаларидир. Шунингдек, республикамизда яна 20 та етакчи хорижий мамлакатларнинг жамоат ва ноҳукумат ташкилотлари ва уларнинг ваколатхоналари турли йўналишларда фаолият кўрсатмоқда.

Республика жамоат ташкилотлари йил сайин ҳам миқдорий, ҳам сифат жиҳатлардан ўсиб бормоқда. 1993 йилдан буён республика ҳудудида фаолият юритувчи 112 та, вилоятлар аҳамиятига молик 817 та янги жамоат ташкилотлари ташкил топди.

Жамоат бирлашмалари эндиликда халқимизнинг миллий манфаатлари ва эҳтиёжлари, маънавиятга доир қарашларини ифода этувчи ташкилотга айланиб бормоқда. Уларнинг деярли бешдан бир қисми тарихий, маданий, маънавий, маърифий, ижодий ва ватанпарварлик соҳаларига доир манфаатлар гуруҳлари сифатида фаолият кўрсатаётганлиги фикримизнинг далилидир.

1992 йил 22 октябрда Ўзбекистон «Маҳалла» ҳайрия жамғармаси тузилди. Жамғарма фаолиятининг асосий йўналишларидан бири «тарихан таркиб топган миллий ва маънавий қадриятларни кенг тарғиб қилиш, халқимизнинг энг яхши удум ва анъаналарини оммалаштириш, республика аҳолиси ўртасида маданий ва маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш», шунингдек, «инсоннинг ақл-заковати, маънавий имкониятларига, унинг амалий фаолият ташаббускорлигига йўл очиш, бунинг учун унга қулай моддий ва маънавий шароитлар яратиб бериш, ёшларни касб-ҳунарга қизиқтириш» каби мақсадларни амалга оширишдир.¹

Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси мамлакатдаги энг катта жамоат бирлашмаларидан бири бўлиб, унинг асосий мақсадларидан бири, бу — «жамиятда хотин-қизларнинг ролини ошириш, уларнинг қизиқишларини ҳимоя қилиш, турли-туман маънавий ва маданий талабларини қондириш, аёлларга

¹ Ўзбекистон «Маҳалла» ҳайрия жамғармаси низоми. Тошкент, 1993, 3—10-бетлар.

ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва психологик ёрдам бериш, оилани, оналик ва болаликни, халқлар уртасидаги дўстликни ва ўзаро ҳамкорликни муҳофаза қилиш, тинчлик ва ижтимоий тараққиёт учун аёлларнинг халқаро демократик ҳаракатига Ўзбекистон аёлларининг иштирок этишларини таъминлаш» каби вазифалардир.

Республикада хотин-қизлар турмуш шароитини яхшилаш, уларнинг жамиятнинг фаол аъзолари сифатида давлат ва жамоат ишларида иштирок этишлари, ёш авлодни тарбиялаш соҳасидаги муаммоларини барта-раф этиш мақсадларида ҳукумат хотин-қизлар ташкилотларини муттасил қўллаб-қувватлаш сиёсатини юритиб келмоқда. 1995 йилнинг 2 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат ва ижтимоий қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари туғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт масалаларини ҳал қилишга хотин-қизларни кенг жалб этиш, уларнинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги иштирокини кенгайтириш, оила, оналик ва болаликнинг ижтимоий муҳофаза этилганлигини кучайтириш, шунингдек, вазирликлар, идоралар, ҳудудий бошқарув органлари ва жамоат ташкилотларининг ушбу йўналишдаги фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари янги лавозими жорий этилиб, унинг зиммасига хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги ролини янада ошириш билан боғлиқ масалаларни бошқариш юкланди. Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси раиси айни пайтда Бош вазирнинг ўринбосари этиб тайинланадиган бўлди. Айни вақтда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашида, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ҳокимликларида тегишли равишда хотин-қизлар ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари, ҳокимларнинг ўринбосарлари лавозимлари жорий этилиб, уларга тегишли хотин-қизлар қўмиталари раисларининг тайинланиши жорий этилди.¹

¹ *Ғуломова Д.* Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси. Ўзбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (масъул муҳаррир) ва бошқ. Тошкент, «Қомуслар Бош таҳририяти», 1997, 223-бет.

1994 йилнинг 23 апрелида республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази ташкил топди. Бу марказ узоқ давр мустамлака булган мамлакатимизда халқимизга ёт булган дунёқараш ва мафкура тазйиқи остида йўқолаётган миллий маънавиятни юксалтириш, фуқароларнинг узлигини англаш жараёнларига таъсир кўрсатиш, собиқ тузум дунёқарашидан покланиш, ўзбек халқининг маънавий-маданий мероси, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳига мос гоёларни шакллантириш ва ҳаётга татбиқ этиш, минтақа халқларининг муштарак маънавий, маърифий, маданий илдизларини тадқиқ ва таҳлил қилиш асосида тарғиб этиш каби мақсадларни амалга оширишни ўзига дастурий вазифа қилиб олган.

1995 йил 9 июнда Ўзбекистонда «Халқ бирлиги» ҳаракати ташкил топди. Ҳаракатнинг устувор мақсади кўп миллатли халқимизнинг бирлигини янада мустаҳкамлаш, барча фуқароларда Ўзбекистоннинг ҳозирги куни, келажакда буюк давлат бўлиши, ҳар бир оила фаровонлиги, инсоннинг эркин камол топиши учун юксак масъулият ҳиссини шакллантириш, жамоатчиликни шу саъй-ҳаракатларда фаол иштирок этишга даъват қилишдан иборат этиб белгиланди.

1995 йилда ташкил топган халқаро Амир Темур ва «Олтин мерос» жамғармалари ўзбек халқининг миллий ифтихорини янада юксалтириш, кўҳна миллий маданияти ва маънавияти, шунингдек, бутун жаҳонга машҳур булган тарихий шахсларга доир қадимий обидалар, осори-атиқалар, илмий, тарихий ва адабий бойликларни йиғиш, уларни жаҳон бўйлаб тарғиб-ташвиқ этиш, халқимизнинг миллий истиқлол мафкурасини бойитиш каби дастурий мақсадларни бажаришга йўғрилган бўлиб, бу жамғармалар миллий истиқлол меваларидир.

Миллий мустақиллик даврида ташкил топган Ўзбекистон Республикаси ёшларининг «Камолот» жамғармаси республикадаги энг йирик жамоат бирлашмаларидан бири бўлиб, унинг асосий мақсади Ўзбекистонда келажакда буюк давлат барпо этиш, демократияни ривожлантириш, ёшлар қалбида миллий маънавиятимиз, маданий меросимиз ва умуминсоний қадриятлар заминидан соғлом руҳ ҳамда дунёқарашни шакллантиришдек хайрли ишларни амалга оширишдир. Шунингдек, ёшларни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза этиш ишларида қатнашиш, уларнинг билим олиш, меҳнат қилиш, сиёсий ва бошқа конституциявий ҳуқуқларини

тула амалга ошира олишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш ҳам жамғарманинг олдида турган муҳим вазифалардандир.

«Соғлом авлод учун» халқаро жамғарма республикадаги ёш авлоднинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий-ахлоқий жиҳатдан соғлом бўлишини таъминлашда иштирок этувчи жамоат ташкилоти сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Миллий истиқлол туфайли қадимий Туркистондаги халқларнинг маданий бирлигини эътироф этиш, умиш маданий-маънавий меросни қайтадан тиклаш, уни тоталитар жамиятдан мерос бўлиб қолган ақидалардан поклаш имкониятлари туғилди. Марказий Осиёдаги мустақил мамлакатлар зиёлилари ва ижодкорларнинг саъй-ҳаракатлари ва интилишлари самараси ўлароқ, Тошкентда Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси ташкил топиб, у халқаро жамоат бирлашмаси сифатида «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси остида Марказий Осиё халқларини бирлаштиришда, минтақада ижтимоий барқарорликни сақлашда муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

1996 йилда Ўзбекистон фахрийларини қўллаб-қувватлаш «Нуроний» жамғармаси ташкил топди. Мазкур республика фахрийларининг ўз-ўзини бошқарувчи, ҳуқуматга қарашли бўлмаган жамоат ташкилотининг асосий мақсади фахрийларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий фаолиятда фаол иштирок этишларига кўмаклашиш, уларни имкониятлари доирасида ишга жалб қилиш, фахрийларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш каби вазифаларни ўз ичига олади.

Шу йили Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси тузилди. Жамғарма Низомига биноан унинг асосий мақсади оммавий ахборот воситалари амалий фаолиятида демократик жараёнларни янада ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш, журналистлар фаолиятини фаоллаштириш, газеталар, журналлар, радио ва телевидениенинг моддий-техника базасини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, бозор муносабатларига ўтиш шароитида уларга молиявий ёрдам кўрсатишдир.

Мустақиллик даврида касаба уюшмалари ташкилотлари ҳам чуқур ислоҳ қилинди. Уларнинг ишлаш услублари ва фаолияти собиқ мафкура асоратларидан бутунлай покланди. Касаба уюшмаларининг асосий мақ-

сади меҳнатқашларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва улар уртасида уз-узини бошқариш тизимининг шаклланишига кумаклашишга қаратилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ «касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар»¹.

Узоқ йиллар давомида яккаҳоқим партия ва мафкура ҳукмронлиги остида ҳамда уз эркига эга бўлмаган мустамлака ҳолида яшаган республикаимиз жамиятининг демократиянинг кўп партиявийлик тизимига ўтиши учун халқимизнинг сиёсий маданияти ва дунёқарашини бутунлай янгилаш — ҳаётга тадбиқ қилинаётган туб ислоҳотларнинг таркибий қисмидир.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши билан ҳозирги замон демократик жамиятининг белгиларидан бири бўлган кўп партиявийлик асосидаги сайловлар ўтказишнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Бу мустақил республикаимизнинг ҳуқуқий давлат ва фуқаролар жамияти қуриш йўлидаги энг муҳим тарихий ривожланиш босқичидир.

Ҳозирги замон демократик жамиятини қуриш жараёнида цивилизацияга эришган мамлакатлар тажрибаси асосида давлатимиз жамиятнинг бош ислоҳотчиси сифатида сиёсий партияларни қуйидаги мақсадларини эркин бажариши учун зарурий шарт-шароитларни яратиб берди:

— ижтимоий гуруҳлар ва табақаларнинг манфаатларини аниқлаш ва ифода этиш;

— уз сиёсий қарашлари концепциясини яратиш;

— сайловлар кампанияси даврида ҳокимият тизимларига уз вакилларининг сайланишига эришиш учун кураш ва давлатнинг келажак равнақи учун муқобил дастурлар ишлаб чиқиш;

— жамоатчилик фикрини шакллантириш;

— жамиятга сиёсий жиҳатдан таъсир ўтказиш, фуқаролар сиёсий онги ва маданиятини шакллантириш ва юксалтириш;

— сиёсий партияларнинг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этиши.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 20-бет.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасига биноан ҳар бир сиёсий партия ўз сиёсий нуқтаи назари ва мафқурасига эга бўлиши мумкин. Лекин бу мафқуранинг халққа тазйиқ билан сингдирилишига йўл қўйилмайди. Сайлов кампаниялари даврида электоратнинг қайси қисми партиянинг мафқураси ёки сайлов дастурини маъқулласа, ўша партия учун овоз беради, яъни мафқуралар халқ оммаси томонидан ихтиёрийлик асосида қабул қилинади. Бу қонданнинг аҳамияти шундаки, у жамиятда бирон-бир мафқуранинг яққаҳоқим бўлишига мутлақо йўл қўймайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги жамоат бирлашмалари бозор иқтисодиётига утиш, ҳуқуқий давлат, демократик ва фуқаролар жамиятини барпо қилишда давлат ва унинг органлари билан ҳамкорлик қилиши, ўз-ўзини бошқариш воситасида турли хил ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода этиши ва уларни қондириши, халқ орасида демократик ғоя ва қондаларни тарғиб қилиши бугунги утиш даврининг долзарб вази-фасидир.

Фуқаролик жамиятини барпо қилиш даврида жамоат бирлашмаларининг фаолияти асосан қуйидаги мақсадларни амалга оширишга қаратилган:

— жамоат ташкилотлари фаолиятининг Конституция ва мавжуд қонунлар доирасида бўлишини таъминлаш;

— жамоат ташкилотларининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг жамиятимизда сиёсий ва ижтимоий барқарорликни сақлаш, жамиятни ҳар томонлама ислоҳ қилиш ғояларини ҳаётга тадбиқ қилишда фаол иштирок этиши;

— ўз фаолиятининг устивор йўналишларини бозор муносабатларига утиш, жамиятимиздаги боқимандалик, лоқайдлик, ижтимоий пассивлик, мутелик руҳиятини барҳам топтириш, халқимизда миллий ғурур ва ифтихор, ватанпарварлик, янги комил инсонни шакллантириш, ишбилармонлик ва тадбиркорлик фазилатлари ва ҳислатларини шакллантиришга сафарбар қилиш;

— жамоат бирлашмалари аъзоларининг ўз низомларидаги ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг манфаатларини қондиришга имкониятлар яратиш;

— жамоат ташкилотларининг давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари қарорларини тайёрлашда кенг иштирок этиши;

— жамоат бирлашмалари билан давлатнинг ҳамкорлигини ривожлантириш, уларни илғор мамлакатлар тажрибаси асосида фаолият кўрсатишлари мақсадларида мустақил ўз-ўзини бошқариш, демократик меъёрларга амал қилган ҳолдаги фаолият кўрсатиш тажриба ва анъаналарини эгаллаш.

Мамлакатда жамоат бирлашмалари тизимининг қарор топиши фуқаролик жамияти учун хос бўлган инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини амалда таъминлаш жараёни билан ҳамоҳанг равишда кечмоқда. Кейинги йилларда ташкил топган Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича (Омбудсмен) вакили, Амалдаги қонунчилик мониторинги институтлари, Инсон ҳуқуқлари миллий маркази каби ташкилотлар фаолиятининг халқаро меъёрлар асосида йўлга қўйилиши, бир томондан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги тизимини шакллантирган бўлса, иккинчи томондан, халқ ўртасида ҳуқуқий онг ва маданиятнинг юксалишига ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Миллий мустақиллик ва мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган туб ислохотлар натижаси улароқ, мамлакатда қисқа давр ичида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишнинг муҳим талабларидан бири — кўп партиявийлик ва демократик жамиятга хос бўлган жамоат бирлашмалари тизимлари қарор топди.

ХУЛОСА

Бир неча юз минглаб йилларни уз ичига олган инсониятнинг ривожланиш тарихи бир неча ва турли жамиятларни уз тажрибаси ва синовидан утказди. Ҳар бир жамият инсоният ва цивилизация тарихида уз изини, у ёки бу қадриятларини мерос қилиб қолдириб, бу билан ҳозирги замон жамиятининг ютуқларига қайсидир маънода уз ҳиссасини қушди.

Кишилиқ тарихи қанчалиқ оламшумул аҳамият касб этмасин, барибир утган тузумлар жамиятнинг барча аъзолари манфаатларини ифода этиш ва ҳимоя қилиши анча мушкул кечган. Чунки уларнинг кўпчилигида куч ёки бойлиқ, ақлу заковат ёки адлу ҳидоят, қолаверса, алдов ва айёрлиқ қайси ижтимоий гуруҳга тегишли бўлса, ана шу гуруҳ манфаат ва эҳтиёжларини қондириш бирламчи аҳамият касб этди. Бундан ташқари ҳокимият ва бошқарув ишлари фақат жамиятнинг элита қисми тасарруфида бўлиб, халқнинг асосий қисми бу ишга яқинлаштирилмас ёки уларнинг имкониятлари чегараланиб ташланган эди. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда тузум ва жамиятларнинг узгариб туришига мутаносиб ҳолда машҳур шахслар, уларнинг идора усуллари ва шажаралари алмашиб турар, тарихнинг ҳар бир босқичи уларнинг тантанавор номлари билан зикр қилинар эди.

Инсоният тарихининг XX асрдаги буюк кашфиёти, ёки бошқача қилиб айтганда, кишилиқ жамияти ривожланишининг буюк ҳосиласи, бу — фуқаролик жамиятининг қарор топиши бўлди. Ҳеч бир собиқ тузумларда жамият аъзоларининг кўпчилик қисмининг бу қадар турли-туман манфаатлари ифода қилинмаган ва қондирилмаган.

Фуқароларнинг энг асосий ва бош манфаатлари, бу — илоҳий неъмат бўлган эркинлик ва озодлик ҳамда уларни амалга оширишдир. Ёки сиёсий тил билан айтадиган бўлсак, бу — жамиятнинг барча жабҳаларини чуқур ва ҳар томонлама демократлаштириш демак-

дир. Сунгги асрда кўплаб мамлакатлар — АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Япония, Италия каби-ларнинг етакчи ва илғор давлатларга айланишининг бош сабаблари ҳам улардаги тузумнинг чуқур демокра-тиялашганлиги, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий дав-латнинг қарор топганлигидир.

Фуқаролик жамияти, бир томондан, жамият аъзола-ри сиёсий ва ҳуқуқий маданиятларининг юксак бул-ганлиги учун ҳам ҳукумат, унинг органларига бошқариш-ни қулайлаштирган бўлса, иккинчи томондан, халқ ом-масининг кенг миқёсларда бошқариш ва сиёсий фаолият-ларда фаол иштирок этишини таъминлаб берди. Жа-миятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа соҳала-рини юксалтириш учун ҳам ҳар бир фуқаронинг эркин-лиги, унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятларда фаол ишти-роки зарурлигини фуқаролик жамиятининг қарор то-пиш жараёни исботлади. Қолаверса, меҳнатта ижодий ён-дашиш, ишлаб чиқаришни мукамал ташкил этиш, энг илғор технология асосида энг сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, чинакам ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақ-лаб туриш учун ҳам ҳар бир жамият аъзосининг ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий жиҳатлардан эркин ва озод були-ши лозимлигини фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш тажрибаси узининг оғир синовларидан утказ-ди.

Илғор демократик мамлакатлардаги бир неча аср-лик тарихий ривожланиш фуқаролик жамиятининг шак-лланиши ва яшаши учун фуқароларда умуминсоний қадриятларга хос ахлоқ, юксак маънавият, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, демократик қоидалардан узининг ва барча жамият аъзоларининг эркинлигига дахл қил-майдиган даражада фойдалана билиш малакаси, демок-ратик тамойилларга хос менталитет шаклланиши каби янги муҳит учун зарурий омилларнинг нечоғлик аҳа-миятга эга эканлигини кўрсатди. Ж. Ж. Руссо айтгани-дек, фуқаролик жамиятига эришиш учун кишилар ўз ҳаёт тарзларини ўзаро ижтимоий битимлар асосида қу-ришлари лозимлигини ҳам инсониятнинг фуқаролик жамияти ижтимоий-сиёсий муносабатлари исботлаб берди.

Миллий мустақиллик, миллий ўзбек давлатчилиги-нинг шаклланиши, халқнинг миллий ўзлигини англа-ши, миллий истиқлол мафкурасининг халқимиз дунё-қарашига сингиши, Президент И. Каримов томонидан ишлаб чиқилган демократик жамият ва ҳуқуқий давлат

барпо этишнинг беш тамойили асосида жамиятнинг ҳамма жабҳаларида чуқур ислохотларнинг бошланиши Ўзбекистон Республикасида ҳам фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш учун ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий муҳитлар яратиб берди.

Мамлакатда қонунчиликнинг демократик тамойилларга хос ривожланиши, қонун устуворлигига эришиш бош мақсад қилиб қўйилганлиги, инсон ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилишга доир барча институтларнинг ташкил топиб, улар ўзларининг кенг фаолиятларини бошлаганлиги, амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард мақсади инсон манфаатларига қаратилганлиги фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидир.

Республикамизда демократик ислохотлар натижасида ҳозирги замон ҳуқуқий давлати меъёрларидаги миллий давлатчилик уз шаклланиш жараёнини ниҳоясига етказмоқда. Мамлакатда фуқаролик жамиятининг руҳияти шаклланди. Демократик тамойиллар меъёрларидаги кўп партиявийлик тизими қарор топиб, у уз тажрибаси ва урнига эга бўлиш даврини бошидан кечирмоқда.

Жамиятда давлат тузилмалари ва сиёсий партиялар билан мувозанатни таъминлашга қодир бўлган жамоат бирлашмалари тизими ҳам шаклланди. Ҳозирги тарихий ривожланиш палласида жамоат бирлашмалари уз фаолиятларини демократик тамойиллар талаблари асосида қуриш, фуқаролик жамиятига хос дастурий мақсадларни амалга ошириш ва низомий қоидалар асосида иш юритиш тажрибаларини бойитмоқдалар.

Республикада амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг ҳозирги босқичи фуқаролар ҳуқуқий қарашлари, сиёсий онги, шунингдек, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятларини юксалтириш мақсадларига қаратилмоқда. Зеро, ҳар бир жамиятда янги тузум қарор топиши унинг аъзолари фаол иштирокисиз, шунингдек, фуқароларнинг янги тузумга хос руҳияти ва дунёқарашисиз амалга ошмайди. Шунинг учун ҳам мамлакатдаги ислохотлар йўлбошчиси Президент И. Каримов демократик ўзгаришларнинг янги йўналишларини қўйидагича талқин этади: «Ҳақиқатдан ҳам демократия — фақат назария ёки сиёсий жараёнгина бўлиб қолмай, шу билан бирга халқнинг турмуш тарзи ва унинг бутун руҳияти, анъаналари, маданияти, психологиясининг хусусиятлари ҳамдир. Демократия ғояларини баён қилиш мумкин. Сиёсатда демократияни юқо-

ридан «тушириш» мумкин. Лекин бу билан демократия сизу бизнинг амалий ҳаётимизга сингмайди. Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда бўлаган иш эмас. Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди».¹

Илғор демократик мамлакатларда фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат, шунингдек, куппартиявийлик тизимининг қарор топиш тажрибаси ҳар бир демократик ва ҳозирги замон жамиятини барпо этишни орзу қилган халқнинг ўзи унга эришиш учун мазкур яратувчилик жараёнида бевосита фаол иштирок этиши шарт эканлигини исботлаб берди. Чунки ҳар бир жамият ўз аъзолари манфаатлари мажмуасининг ифодаланиши тарзида яшагандагина, бу манфаатларни қондириш учун халқнинг ўзи ҳаракатга келгандагина бундай кишилар бирлигининг ижтимоий барқарор, умрбоқий бўлишига эришилади, шунингдек, бу жамият бутун жаҳон ҳамкорлиги томонидан эътироф этилади.

¹ *Каримов И. А.* Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 185-бет.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Каримов И. А.* Узбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. — Тошкент: Узбекистон, 1995.
2. *Каримов И. А.* Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг вазифалари. — Тошкент: Узбекистон, 1996.
3. *Каримов И. А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т.5. — Тошкент: Узбекистон, 1997.
4. *Каримов И. А.* Узбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Тошкент: Узбекистон, 1997.
5. *Азизхужасв А. А.* Давлатчилик ва маънавият. Тошкент: Шарқ, 1997.
6. *Гегель Г. В.* Философия права. — Москва: Мысль, 1990.
7. *Блингброк Г.* Письма об изучении в пользу истории. — Москва: Наука, 1978.
8. *Джефферсон Т.* Автобиография. Заметки о штате Виргиния. — Ленинград: Наука, 1990.
9. *Локк Дж.* Сочинения: в 3-х томах. (Пер. с англ. и лат. Т. 3.) Ред. и сост., примеч. А. Л. Субботин. — Москва: Мысль, 1998.
10. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Пер. с англ. Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича: Прогресс, 1989.
11. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии. — Политические исследования, 1992, № 4.
12. *Бромхед П.* Эволюция британской конституции. — Москва: ЮЛ, 1978.
13. *Гаджиев К. С.* Политическая наука: Учебное пособие. — 2-е изд. — Москва: Междунар. отношения, 1995.
14. *Валидий Аҳмад Заки.* Туркистонда ташкилот масаласи. — Кенгаш, 1917, № 3, 19 июл.
15. *Валидий Тугон Заки.* Хотиралар. Туркчадан Ш. Турдиев таржимаси. — Шарқ юлдузи, 1993, № 7—8.
16. *Валидий Аҳмад Заки.* Туркистон, туркийлар ва миллий истиқлол. Туркчадан Ш. Турдиев таржимаси. — Узбекистон адабиёти ва санъати, 1994, № 1, 7 январ.
17. *Жумаев Р. З.* Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. — Ташкент: Фан, 1996.
18. *Кравченко И. И.* Концепция гражданского общества в философском развитии. — Политические исследования, 1991, № 5.
19. *Мирский Негуда.* Демократическая политика и культура демократии. — Демократии 1990-х, Изд. подг. спец. сл. информ. агентства США. — Вена, 1994.
20. *Мунаввар Қори.* Хотираларим. — Турон тарихи — Тошкент: Мерос, 1992.
21. *Основы политической науки.* Под ред. В. П. Пугачева. Учебное пособие. Часть II. — Москва: О-во «Знание» России, 1996.

22. Политология: Энциклопедический словарь. Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. — Москва: Изд-во Московск. Коммерч. университета, 1993.

23. Просветительское движение в Англии. Под ред. Н. М. Мещеряковой — Москва: Изд-во МГУ, 1991.

24. *Сефтер Нугой угли*. Дилда, фикрда, ишда бирлик. (Исмоил Фаспирали ва Туркистон). — Мулоқот, 197, № 11—12.

25. Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. Отв. ред. В. А. Туманов. Т. 2. — Москва: Наука, 1987.

26. *Стеэн А., Скэч С.* Различные типы конституционного устройства и укрепление демократии. — Демократия 1990-х. Изд. подг. спец. сл. информ. агентства США. — Вена, 1994.

27. *Трояновская М. О.* США: У истоков двухпартийной системы. — Москва: Междунар. отношения, 1989.

28. *Шарипов Р.* Туркистон саҳифаси, Жадиждар. Мухториятлар. Курбошилар — Миллий тикланиш, 1997, 3 июн.

29. *Шмачкова Т. В.* Мир политических партий. — Политические исследования, 1992, № 1—2.

30. Узбекистон Республикаси: Энциклопедия. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов (маъсул муҳаррир) ва бошқ-Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997.

31. *Қирғизбоев М.* Истиқлол ва дунёқараш. — Халқ сузи, 1994, 22 феврал.

32. *Қирғизбоев М.* Жамоат ташкилотлари-фуқаролик жамиятининг асоси. — Туркистон, 1996, 18 сентябр.

33. *Қирғизбоев М.* Сиёсий маданият. — Хуррият, 1997, 22 ва 29 октябр.

34. *Қирғизбоев М.* Фуқаролик жамияти. — Ешлик, 1996, № 6.

35. *Қосимов Н.* Мустақиллик: Курашлар даври. Тошкент: Узбекистон, 1997.

36. *Almond G., Berba S.* The Civic Culture. N. Y., 1963.

37. *Apter D.* Introduction to Political Analysis. Cambridge (Mass.), 1977.

38. *Beume Klaus von.* Political Parties Western Democracies. Aldershot, 1985.

39. *Devine D.* The Political Culture of the United States. Boston, 1972.

40. *Duverger M.* Political Parties. Their Organization and Activity in Modern State. N. Y., 1954.

41. *Eldersveld S.* Political Parties in American Society. N. V., 1982; Political Parties. A Behavioral Analysis. Chicago, 1964.

42. *Haywood E.* Political ideologies: An introduction. — Basingstoke; London: MacMillan, 1992.

43. *Held D.* Political Theory and the Modern State. Essays on State, Power and Democracy. — Stanford (Cal.). Univ. press, 1989.

44. *La Palombara Joseph, Weiner Myron.* Political Parties and Political Development. Princeton, 1966.

45. *Mannheim K.* Ideologie und Utopie. Verlag von Friedrich Cohen in Bonn. 1929.

46. *Sartori G.* Parties and Party Systems. LA Framework for Analysis. Vol. I. N. Y., 1976.

47. *Walzer Michael.* The Idea of Civil Society: A Path to Social Reconstruction, Dissent, Spring, 1991.

48. *White S.* Political Culture and Soviet Politics. — London, 1979.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I б о б. Фуқаролик жамияти ва сиёсий партиялар	
1.1. Фуқаролик жамияти: генезиси, ривожланиши, ҳозирги давр	6
1.2. Сиёсий партиялар утмишдошлари ва илк партиялар.	16
1.3. Манфаатлар гуруҳлари	23
1.4. Сиёсий партия тупунчаси	29
1.5. Сиёсий партияларнинг функциялари	34
1.6. Сиёсий партиялар типологияси	39
1.7. Партиявий тизимлар	47
1.8. Ҳозирги давр сиёсий партияларининг ривожланиш тамойиллари	53
II б о б. Сиёсий мафқуралар ва сиёсий маданиятларнинг фуқаролик жамиятида тугган ўрни	
2.1. Сиёсий мафқуралар	61
2.2. Сиёсий маданиятлар	79
III б о б. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти: кўп партиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши	
3.1. Туркистондаги илк партиялар ва уларнинг инқирози.	90
3.2. Миллий Истиқлол ва Ўзбекистонда кўп партиявийлик тизимининг шаклланиши	107
Хулоса	153
Фойдаланилган адабиётлар	157

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ

Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар,
мафкуралар, маданиятлар

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 17.02.98. Босишга рухсат этилди 31.03.98. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 8,0. Адали 4000. Буюртма № 2169. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси, 700083,
Тошкент, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**